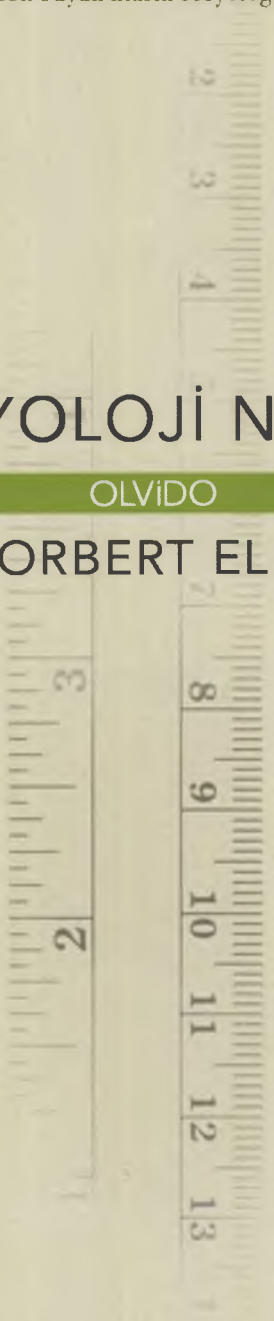
"Zamanımızın son büyük klasik sosyologu." Chris Shilling

SOSYOLOJİ NEDİR?

OLViDO

NORBERT ELIAS

NORBERT ELIAS

SOSYOLOJİ NEDİR?

OLViDO

Norbert Elias, (22 Haziran 1897-1 Ağustos 1990) Yahudi kökenli Alman sosyolog. Günümüzde Polonya sınırlarına dâhil olan, o dönemde ise Prusya sınırlarının içinde kalan Silesia'da doğan Elias, I. Dünya Savaşı sırasında ülkesi Prusya için savaştı. Döndüğünde doktorasını tamamladı ve Heildelberg'de ders vermeye başladı. Gördüğü baskılar nedeniyle savaştan önce Paris'e kaçan Elias'ın annesi Nazi kampında öldürüldü. Paris'te geçirdiği iki yılın ardından bir göçmen olarak İngiltere'de yaşadı ve ancak 1954 yılında üniversite kadrosu alarak University Of Leichester'de ders vermeye başladı. 1962'de iki yıl Gana'daki Lebon Üniversitesi'de ders veren Elias, Avrupa'ya döndükten sonra Almanya ve Hollanda'daki çeşitli üniversitelerde misafir öğretim üyesi olarak ders verdi. *Uygarlık Süreci* [Über den Prozess der Zivilisation] adlı kitabı 1939'da yayımlanmasına rağmen, ancak 1960'lı yılların sonlarında tekrar yayımlandığında akademik dolaşıma girebildi. 1970'de yayımladığı *Sosyoloji Nedir?* [Was ist Soziologie?], kırk yıl boyunca ürettiği ve toplamı on sekiz cilt tutan düşüncelerini bir araya getirdi. 1977'den sonra ise Amsterdam'a yerleşti. 1978-1984 yılları arasında Bielefeld Üniversitesi'ndeki Interdisipliner Araştırmalar Merkezi'nde yer aldı. Sosyolojik araştırmalarla ve hiç aksatmadan şiir yazarak geçirdiği doksan üç yıllık yaşamın ardından Amsterdam'da hayatını kaybetti.

Oktay Değirmenci, 1984 yılında İskenderun'da doğdu. Almanya'da Darmstadt T.U.'da Sosyoloji okudu. İstanbul Üniversitesi Almanca Mütercim-Tercümanlık ve Felsefe bölümlerini bitirdi. Krisztina Kehl-Bodrogi, Antje Herden, Peter Handke, Ödön von Horváth gibi yazarların eserlerini Türkçeye kazandırdı.

OLVİDO / Düşünce
Sosyoloji Nedir? / Norbert Elias

OLVİDO KİTAP

Cemal Nadir Sokak, Ferah Han No: 16/77 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: 0 212 522 94 22, Sertifika No: 27215

Sosyoloji Nedir? © *Norbert Elias*, 1970

Özgün Adı Was ist Soziologie? *Almanca Aslından Çeviren* © Oktay Değirmenci *Editör* Gizem Ayvaz *Tasarım* Hakan Güngör

ISBN: 978-605-6587-86-3

1. Baskı: Ekim 2016, İstanbul

Ana Basın Yayın San. Tic. A.Ş.'de basılmıştır.
Matbaa Sertifika No: 20699

© Olvido Kitap, 2016

Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmadan çeşitli araçlarla çoğaltılarak yayılması, paylaşılması 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanun'un hükümlerine aykırıdır.

www.olvidokitap.com
iletisim@olvidokitap.com

NORBERT ELIAS

SOSYOLOJİ NEDİR?

Almanca Aslından Çeviren
Oktay Değirmenci

OLViDO

Almanca Basıma Önsöz

Öteki sosyolojiye giriş metinleriyle karşılaştırıldığında bu kitabın okurunun yönlendirilmesi gereken yol, gördüğüm kadarıyla alışılmışın dışındadır. Bu metnin okuruna ne –alışılageldik anlamda– "Birey ve Toplum" ya da "Birey ve Topluluk" ne de "Statü", "Rol", "Sosyal Sistem", "Eylem Alternatifleri" ve benzer "Şeyler" tanıtılacaktır. "Şeyler" burada bilinçli olarak kullanıldı. Zira dilde yer alan ve "süreçler"e işaret eden ifadeler, anında katılaşıp içlerine bir şeyler koyabileceğimiz sanısını yaşatan sabit yapılara veya kutucuklara dönüşürler. Alışılagelmiş dilsel araçların bu "şeyleştiren" karakterinden ve buna denk düşen "düşünme işlemleri"mizden burada kaçınmak durumundayız. Burada –hukuk biliminin bile kabul ettiği gibi– daha annemizin karnındayken dâhil olduğumuz ilişkiler (kürtaj yasası gibi)* söz konusu edilecektir; hani onlardan tamamen sıyrılamasak da iyi kötü müdahale edebildiğimiz, diğer yandan biz insanlar olmasak kendilerinden hiçbir şekilde söz edemeyeceğimiz ilişkiler. Bunun dışında süreçleri ama özellikle de deyim yerindeyse organik bir doku gibi birbirine dolanmış süreçleri harekete geçiren, bunların devamlılığını sağlayan, teşvik eden veya frenleyen "kasıtsızlık"tan (kendiliğindenlikten) de söz edilecektir burada; şu mevcudiyetlerini kimsenin "istemiş" olmadığı, kimsenin bunları ben

* Metinde karşılaşacağınız tüm "(...)" şeklindeki parantez içi açıklamalar çevirmene aittir. (ç.n.)

planladım diyemeyeceği süreçler. Hiçbir Deus ex machina* tarafından bir erek yüklenmemiş, bir amacı olmayan, hatta her an tamamen sönüp gidebilecek dinamizmlerini o anki konstelasyondan (taraflar arası ilişki durumundan) alan süreçler.

Kısacası burada bizzat insanların ürettiği ve bunlardan da insanların üretildiği (belirlendiği) "iç içe geçmiş ilişkiler (ağı)" söz konusu edilecektir.

Bu sınırlı yapıtın ancak modellerini sunabileceği bu "dolaşık ilişkilerin" kavranmasına bağlı olarak insanların hayatlarına, bilhassa da toplumsal hayatlarına nasıl yön verecekleri, bu idrakle ne yapacaklarına bağlı olacaktır. "İç içe geçmiş ilişkilerin" bu ilkesel körlüğü (ereksizliği), ancak insanlar sağduyulu oldukları ölçüde aşılabilir. Kendisini yeniden harekete geçiren bir sosyoloji, bir sosyolojik düşünme bu amaç doğrultusunda insanlara yardımcı olabilirdi.

D. Claessens

* Deus ex machina: Bir kurgu veya dramada beklenmedik, yapay veya imkânsız bir karakter, alet veya olayın senaryo akışı içinde beklenmedik bir yerde aniden ortaya çıkması. Örneğin anlatıcının bir anda uyanıp her şeyin rüya olduğunu anlaması veya aniden ortaya çıkan bir meleğin sorunları çözmesi durumunu ifade eden Latince kalıp. Birebir çevirisi "makineden tanrı" olup antik Yunan tiyatrosunda bir tanrıyı canlandıran karakterin bir vinç (machina) yardımıyla yukarıdan indirilmesi anlamında kullanılmaktaydı. (ç.n.)

Önsöz

İnsan, sosyolojiye giriş amaçlı yazdığı bir metinde normalde takip etmesi beklenen yoldan bir parça sapar ve bunu yaparken okurun temel toplumsal sorunlar üzerine yeniden düşünmesine yardımcı olmaya çalışırsa, bu insana her şeyden önce kendi vicdanına güvenmekten başka bir yol kalmaz. Yine de bu kişi daima öteki insanların yardımına, cesaretlendirmesine ve teşvikine muhtaçtır. Bana bu çalışmada şu veya bu şekilde destek olan herkesin adını burada saymam imkansız. Ama bu kitabı kendisine ithaf ettiğim, serinin editörü Profesör Dieter Claessens bir yana, özellikle zor bir insan olan ve metninin kısaltılmasına pek yanaşmayan yazarına rağmen fazlasıyla uzun el yazmalarını büyük bir ustalık ve duyarlılıkla serinin önceden belirlenmiş formatına uyduran Sayın Dr. W. Lepenies'e, el yazmalarının oluşturulması sırasında hatırı sayılır yardımları ve yerinde tavsiyeleri için Volker Krumrey'e yürekten teşekkürü bir borç bilirim. Dostlarım ve meslektaşlarım Eric Dunning, J. J. Goudsblom ve Hermann Korte'ye de önerileri ve tavsiyeleri için teşekkürlerimi belirtmek istiyorum. Ve son olarak ara ara sabrını epey zorladığım yayımcım Sayın Dr. M. Faltermaier'e bana katlandığı için sonsuz minnetlerimi ifade etmek isterim.

Norbert Elias

Giriş

Kişi, sosyolojinin ne yapmaya çalıştığını anlamak istiyorsa, düşüncede kendi kendisinin karşısına çıkabilme ve kendisinin de diğerleri arasında bir insan olduğunu görebilme becerisini sergileyebilmelidir. Çünkü sosyoloji "toplum"un sorunlarıyla uğraşır, bununla birlikte toplum üzerine düşünen ve onu inceleyen kişi de yine o toplumun bir parçasıdır. Gelgelelim günümüzde insan, bu kendi üzerine düşünme sırasında sıklıkla bir basamakta takılı kalır. Bu basamakta kendisini salt kendi dışında kalan "nesnelerden" ibaret gördüğü öteki insanların karşısında konumlandırarak varır kendinin farkına. Ayrıca sıklıkla bu basamakta ona, öteki insanlar ile arasında aşılmaz bir uçurum olduğu hissi eşlik eder. "Ben" bilincinin oluşum basamağına tekabül eden bu "ayrı olma" hissinin duyumsanması, bu duruma sanki başka türlüsü olamazmış gibi aldatıcı bir görüntü yükleyen ve yine bu durumu tekrar tekrar üreten ve de güçlendiren alışılagelmiş birçok kavramsallaştırma ve konuşma kalıbında kendini gösterir. Öyle ki mesela tek insandan ve onun çevresinden, tek çocuktan ve onun ailesinden, bireyden ve toplumdan, özneden ve nesnelerden söz edilir. Gelgelelim gerçekte bu tek olanın aynı zamanda da çevresine, çocuğun ailesine; bireyin topluma, öznenin nesneye ait olduğu göz önünde bulundurulmaz. Oysa dikkatli bakıldığında, örneğin bu çocuğun "çevre"si denilen şeyin her şeyden önce baba, anne ve kardeşler olarak adlandırdığımız insanlardan

oluştuğu anlaşılır. Kavramsal olarak "aile" diye tanımladığımız şey, çocuklar olmadan hiçbir şekilde aile olmazdı. Düşünsel olarak çoğu kez bireyin karşısında konumlandırılan toplum tümüyle bireylerden oluşur, ayrıca bu bireylerden biri de kişinin kendisidir.

Gelgelelim dil ve düşünce araçlarımız büyük ölçüde öyle kalıplaşmıştır ki, kendi dışımızdaki her şeyi "nesne", bunun da ötesinde genelde olduğu şekliyle hareketsiz nesne olarak değerlendiririz. "Aile" ya da "okul" gibi kavramlar şüphesiz insanların oluşturduğu ilişki örgülerine işaret ederler. Ne var ki bizim kelime ve kavram oluşumlarımızın alışılageldik tarzı, sanki söz konusu olan kayalar, ağaçlar ya da evler gibi aynı türden nesnelermiş gibi aldatıcı bir izlenim bırakırlar. Karşılıklı bağımlılık ilişkisi içindeki insanların oluşturduğu, muhtemelen inceleme yapan kişinin de bir parçasını temsil ettiği gruplar üzerine konuşurken kullandığımız geleneksel dilsel araçların, bu "şeyleştiren" karakteri ve de buna denk düşen "düşünme işlemlerimiz" bilhassa "toplum" kavramının kendisinde ve insanın bu kavramın üzerine düşünüş tarzında gösterir kendini. "Toplum"un, onu araştırma ve incelemeye çalışan sosyologların "nesnesi" olduğu söylenir. Gelgelelim bu "şeyleştiren" ifade tarzı, sosyologların görev alanlarının anlaşılmasını zorlaştırma noktasında öteki etkenlerden hiç de geri kalmaz.

Kendileri ile toplum arasındaki ilişki üzerinde düşünürken insanların gözünün önünde canlanan düşünsel model genelde aşağıdaki gibidir:

Figür 1: Ben-merkezci toplum tasavvurunun temel şematiği

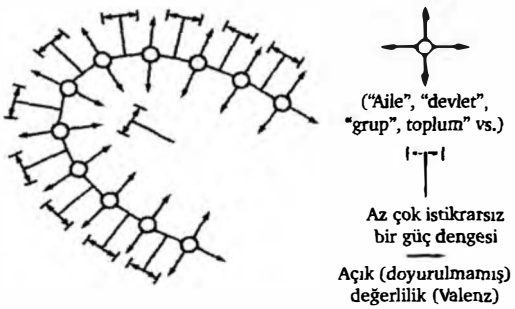
"Aile", "okul", "endüstri" ya da "devlet"in yerine bu modelde "üniversite", "kent", "sistem" ve sayısız başka figürasyon* geçebilir. Araya giren, değişen figürasyonlar her ne olursa olsun, bu tarz toplumsal gruplaşmaların hali hazırdaki kavramsallaştırılması ve bu kavramsallaştırmada insanın kendini nasıl algıladığı, konumlandırdığına dair tasavvur yukarıdaki figürde gösterildiği gibidir. Bu figür tekil insanı, tek "ben"i sosyal yapıların içinde gösterirken, bu yapıları kavramsal düzlemde, her tek "ben"in ötesindeki ve dışındaki oluşumlar olarak kavrar. Bu kavramlara günümüzde toplum kavramı da dahildir.

Kişi, "toplum" kavramının kastettiği şey hakkında sahip olduğu düşünceye ve toplumla kendi arasındaki ilişkiye aşağıdaki figürde gösterildiği şekliyle yeniden yön verecek olursa, sosyolojinin görevlerini ya da hani adet olduğu üzere

* Figürasyon: İnsanların "çoklu bir arada oluşlarını" sosyolojik olarak dile getirmeye yarayan bir araçtır. Elias'ın insanların birbirlerine olan karşılıklı bağımlılık halini formüle ettiği kavramsal temeldir (substrat). Elias'ın anlayışına göre insanlar asla tek başlarına (öteki insanlardan soyutlanmış halde) gözlemlenemezler. Bunların her birini "birey" olarak incelemenin bir anlamı yoktur: İnsanlar, öteki insanlara yönelmeksizin ve ötekilerin bunlara uyguladığı dolaylı ve dolaysız zorlamalar, bağlayıcılıklar, yükümlülükler olmaksızın var olamazlar. (Treibel, 2008, s. 69) (ç.n.)

sosyolojinin önüne araştırma "nesnesi" olarak konulan şeyi yani toplumu anlaması kolaylaşır:

Figür 2: Karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde bulunan bireylerin bir figürasyonu*

Bu figür, günümüzde insanların kendi toplumsal yaşamlarını açıkça anlamalarına giden yolu geniş ölçüde tıkayan ve bu olumsuz duruma, yani "toplumun"; "ben"in dışında, bu anlamda da tek bireyin ötesinde yer alan yapılardan oluştuğu ve bu tek bireyin aynı zamanda "toplum" tarafından çevrili ve

* Kolaylık sağlaması açısından bu çizimde, insanların birbirlerine yönelmişlik hallerinin sadece en temel türleri ve bu türlere uygun olarak insanların birbirleriyle olan bağları, örneğin duygusal bağlar (Valenzen) gösterilmiştir (bkz. 146 ve devamı). Yönelimlilik halinin ve insanların birbirlerine olan bağımlılıklarının öteki türleri, örneğin mesleki uzmanlaşmalar, kabileler ve devletler olarak entegrasyonlar, milliyet gibi ortak kimlikler duygusal bağlarla aynı işleve sahiptirler. *Figür 2*'nin öncelikli hedefi, sosyolojik modellerin ve kavramların yeniden yönlendirilmesini kolaylaştırmaktır. İnsan öteki insanları ve özellikle de kendisini, kendilerinden "ben" ya da "biz" diye söz edebilen bütün kişileri mutlak anlamda otonom birimler değil de diğerleri arasında yarı-otonom birimler olarak algılar ve istikrarsız güç dengelerinin (bkz. 76) ve buna denk düşen karşılıklı güç gösterilerinin bütün insani bağımlılıkların temel karakteristiklerine ait olduklarını hatırlarsa, sözü edilen yeniden yönlendirme olanaklıdır. Burada işaret edilen bağımlılık ilişkisinin iki insan arasında mı yoksa insanların oluşturduğu çok üyeli figürasyonlar arasında mı söz konusu olduğu önemsizdir.

de yine bu bireyin görünmez bir duvarla "toplumdan" ayrılmış olduğu algısına yol açan ve bu algıyı tekrar tekrar üreten o "şeyleştiren" kavramların katı duvarlarını kırıp geçmesinde okurun işini kolaylaştırması için tasarlandı. Görüldüğü gibi bu geleneksel tasarımların yerine burada, insanların daima birbirlerine yönelmiş, muhtaç ve karşılıklı olarak bağımlı olduklarını göz önünde bulunduran bir tablo geçer. Ayrıca ilişkileri daima karşılıklı olan insanların tam da bu karşılıklılık nedeniyle çok farklı şekillerde birbirlerine bağlanmış olduklarını ve buna uygun şekilde az çok istikrarsız güç dengelerine sahip farklı tarzlarda "karşılıklı bağımlılık örgüleri" (Interdependenzgeflechte), başka deyişle figürasyonlar (ör: aileler, okullar, şehirler, sosyal tabakalar ya da devletler) oluşturdukları da yine bu tablo sayesinde çok daha rahat görülebilir. Bu insanlardan her biri, nesnelleştirilerek ifade edildiği gibi bir "ego", diğer deyişle "ben"dir. Bu insanlardan biri de kişinin kendisidir.

Daha önce de söylediğimiz gibi sosyolojinin neyle uğraştığını anlamak isteyen bir insan, her şeyden önce kendisinin de tıpkı diğerleri gibi insanlar arasında bir insan olduğunu görebilme becerisini sergileyebilmelidir. İlk anda kulağa sıradan bir şey gibi gelir bu. Köyler ve şehirler, üniversiteler ve fabrikalar, kastlar ve sınıflar, aileler ve meslek grupları, feodal toplumlar ve sanayi toplumları, komünist ve kapitalist devletler – bunların tamamı bireylerin oluşturdukları ilişki ağlarıdırlar. İşte bu ilişki ağlarını inceleyen kişi de yine incelediği o ağların bir parçasıdır. Kişi, *benim köyüm, benim üniversitem, benim sınıfım, benim ülkem* dediğinde, tam da bu aidiyeti ifade eder. Gelgelelim bugün bu tarz ifadelerin çok kullanıldığı ve anlaşılır olduğu günlük hayatın düzleminden bilimsel refleksiyon, yani akıl yürütme düzlemine çıkıldığında bütün o toplumsal oluşumlardan "benim", "senin" ya

da yine "bizim", "sizin" ve "onların" diye söz edebilme imkânı göz ardı edilir. Bunun yerine adet olduğu üzere bütün bu yapılardan, sanki bu yapılar sadece kişinin kendisinin değil de her bir bireyin ötesinde ve dışında bir yerlerde varlıklarını sürdürmüyorlarmış gibi söz edilir. Bu tip bir refleksiyonda, bir yanda ben ya da tek tek bireyler, öteki yanda ise bizzat beni ve aynı şekilde benim dışımdaki her tek bireyi bütünüyle kuşatan toplumsal yapılar, yani sosyal çevre şeklinde bir tasavvur kendini dolaysızca gösterir.

Bu durumun nedenleri çok çeşitli olmakla birlikte burada sadece bu nedenlerin nerede aranması gerektiğine işaret etmek yeterlidir. Bu bağlamda insanların birlikte oluşturdukları toplumsal yapıların yine bu insanlara uyguladığı baskı, zorlama* oldukça önemlidir. Bu zorlama genelde, insanların birlikte oluşturdukları yapılara insanların ötesinde ve dışında bir "şimdi-burada olma hali", somut bir varoluş atfedilerek öylece açıklanır. Toplumsal yapıların (kendine özgü tarzda) bu metafizikleşmesine yol açan şey, tam da hâkim kelime ve kavram oluşumlarının iyice körüklediği; toplumsal yapıların düşüncede şeyleştirilmesi ve insandan arındırılması olgusudur. Bugün gerek gündelik gerekse sosyolojik düşüncede karşılaştığımız bu durumun en açık ifadelerinden birine, *figür 1*'de sembolize edilen birey ve toplum arasındaki ilişki tasavvurunda

* Der Zwang: Zorlama, baskı, cebir, zor, mecburiyet, zaruret, zorunluluk anlamlarını da içeren bu kelimeden bir öznenin bilerek ve isteyerek ötekine uyguladığı şiddet anlamında bir baskı, zorlamanın yanı sıra, dürtüler gibi doğa kökenli zorlamalar ve yine tek bir bireyin üretimi değil de bütün olarak insanlığın ürünleri olan devlet, okul, yasa, dil, kültür ve ilişkiler vs. gibi kültürel yapıların insana uyguladığı baskı, zorlama anlaşılmalıdır. Bu zorlamaların, dilin "yetersizliğinin" düşünceyi sınırlandırması ya da devlet yapılarının korku salmak suretiyle bireyi sindirmesi şeklinde ortaya çıkması bir şeyi değiştirmez. Bu örnekler zorlamaların fiili tezahürlerinden bazılarıdır. Öyle ya da böyle bu "zorlama", bir yanıyla bir arada yaşıyor olmanın getirdiği bir durumdur. Bu kavram bundan böyle yerine göre zor, zorlama, baskı, zorunluluk, dayatma kelimeleriyle karşılanacaktır. (ç.n.)

tanık oluruz. Bu metafizik tavır, doğada karşılaşılan fiziki-kimyasal ilişkilerin bilimsel olarak anlaşılma çabaları sırasında gelişip giderek kendini kabul ettirmiş düşünme ve konuşma biçimlerinin, bireyler arası toplumsal ilişkilerin anlaşılmaya çalışıldığı alana hiç yadırganmayan, aksine büyük bir doğallıkla karşılanan aktarımlarıyla yakından ilgilidir. Doğa olaylarının bilimsel açıklamalarının henüz mümkün olmadığı zamanlarda insanlar, eli kolu bağlı şekilde teslim oldukları doğa kaynaklı zorlamaları, insanların birbirlerine uyguladıkları zorlamalara bakarak, anlayacağımız, insanlar arası ilişkilerden elde ettikleri deneyimlerden türettikleri dilsel ve düşünsel araçlarla açıklıyorlardı. Bizim bugün doğadaki fiziki-kimyasal ilişkilerin tezahürleri olarak kavradığımız şeyleri –güneşi ve yeryüzünü, fırtına ve depremleri– onlar, sosyal alandan edindikleri dolaysız deneyimlerinden soyutladıkları modele göre, ya doğrudan kişiler ya da kişilerin eylem ve niyetlerinin sonuçları olarak tasavvur ediyorlardı. Bu büyülü-metafizik düşünme tarzından bilimsel düşünceye geçiş, bu heteronom, naif ben-merkezci açıklama modellerinin büyük oranda gerilemesine ve bu modellerin evreni açıklama görevinin sürdürülmek üzere, fiziki-kimyasal olaylar arası ilişkilere özgü "içyasalılıklar"a daha uygun farklı düşünme ve konuşma modellerince devralınmasına dayanır.

İnsan ve topluma ilişkin gerçekleşme bağlamlarını aklımızın alacağı hale getirmeye ve bu bağlamlarda karşılaşılan olaylar arası ilişkilerden elde ettiğimiz güvenilir bilgilerin giderek gelişen bir envanterini oluşturmaya çabalarken –bu tam da sosyolojinin temel görevlerinden biridir– bugün kendimizi benzer bir bağımsızlaşma görevinin zorlamasıyla karşı karşıya buluyoruz. Elde edilen bu bilginin yardımıyla kendileri için çoğu zaman anlamsız, yıkıcı ve acılara sebebiyet verici olan zorlamaların bu kendinden menkul seyrini daha iyi kontrol

etmek ve bu kör gidişatın hayatı daha az heba edecek, daha az anlam yıkabilecek ve kayıplara daha az yol açacak şekilde akıp gitmesini sağlamak için bu harekete yön vermek isteyen insanlar, bu kendinden amaçsız gidiş, akış halinin açıklanmasına çabalanan alanlarda da kendilerini sürekli olarak birtakım zorunluluklarla karşı karşıya bulurlar. Bu zorlamaların genel olarak anlaşılması ve spesifik araştırma alanlarının her birinde bunların bilgisinin arttırılması ve daha güvenilir hale getirilmesi görevi, yukarıda betimlenen durum dolayısıyla sosyolojik eğitim, çalışma ve araştırmaların merkezinde yer alacak kadar önemlidir.

Bu yolda atılacak ilk adım, görünüşe göre pek de zor değildir. Soyut anlamda toplumsal zorlamalar olarak kavramaya çalıştığımız şeylerin gerçekte insanların birbirlerine ve kendi kendilerine uyguladıkları zorlamalar olduklarını anlamak kolaydır. Gelgelelim bu tespitten hareketle bilimin akıl yürütmeye dayalı, hesap verilebilir iletişim düzleminde yol almaya kalkıldığı anda, toplumsal düşünme ve konuşma aracının söz konusu düşünme ve iletişim görevlerinin üstesinden gelinmesi için sadece iki seçenek sunabildiği görülür: naif ben-merkezci, yani büyülü-mitik açıklama tarzı ya da doğa bilimlerine özgü modeller. İnsanların, bizzat ötekilerle birlikte oluşturdukları figürasyonların karakteristik özelliğinden kaynaklanan zorunlulukları tek başına öteki bireylerin ya da bireylerden oluşan grupların kişisel karakterleri ya da hedef ve niyetleri üzerinden açıklamaya çalıştıkları durumların hepsinde büyülü-mitik modelin bir örneğini buluruz. Kişinin öteki insanlarla birlikte oluşturduğu figürasyonların açıklamasını yaparken kendini ya da ait olduğu grubu bu alabildiğine sık parantez içine alışı, naif ben-merkezciliğin ya da aynı anlamdaki bir eğilimin, toplumsal süreçler hakkında düşünürken ve konuşurken yani bugün kendini hâlâ hissettiren şu naif insanbiçimciliğin birçok

görünümünden biridir. Bu tip düşünüş ve eğilimler toplumsal zorunlulukların açıklanması için kullanılan dil ve düşünme tarzlarıyla çeşitli şekillerde kaynaşırlar. Bununla birlikte toplumsal zorunlulukların açıklanmasına model teşkil eden dil ve düşünme araçları aslında doğa kaynaklı zorunlulukların, dolayısıyla zorlamaların açıklanmasına hizmet eden dil ve düşünme biçimleridir.

İnsana özgü toplumsal ilişkilerden alabildiğine keskin sınırlarla ayırdığımız ve cansız doğa ilişkileri üzerine düşüncenin bilimselleşmesi süreci içinde elde edilen, bu anlamda fiziki-kimyasal doğa ilişkilerinin bilimsel kazanımlarından kaynaklanan çok sayıda sözcük ve kavram oluşumu, bugün Avrupa toplumunun günlük dil ve kavram dağarcığında kendine geniş yer bulmuş ve kemikleşmiştir. Mevcut karakterlerini öncelikli olarak bu gibi doğa ilişkilerinin anlaşılması sırasında kazanan sözcük ve kavramlar, genellikle herhangi bir incelenmeye tabi tutulmaksızın insana özgü toplumsal ilişkileri anlamak için öylece alınıp kullanılırlar. Tıpkı büyülü-mitik düşünüşün farklı görünüş biçimleri gibi yine doğa bilimleri kökenli dil ve düşünme araçları da insan bilimlerinin sorunlarının çözülmesinde kullanılan birçok yerleşik konuşma ve düşünme tarzının tekrar tekrar tanık olunan yetersizliklerinin sürdürülmesine fırsat vermekte ve de insanların oluşturduğu figürasyonların özgün karakterine daha uygun, otonom konuşma ve düşünme tarzlarının gelişimine engel olmaktadırlar.

O halde sosyolojinin görevi, insanların yalnız ampirik olarak gözlemlenebilir belli topluluk ve gruplar ya da genel anlamda toplum içerisinde karşılaştıkları zorlamaları incelemek ve açıklamak değil, aynı zamanda da bu tür zorlamalar konusunda geliştirilen düşünce ve söylemleri, bunların heteronom ilk örneklerine olan bağından kurtarmak ve karakteristiği

büyülü-mitik ya da doğa bilimsel tasarımlara dayanan sözcük ve kavram oluşumlarının zamanla yerine geçecek ve de bireylerden oluşan toplumsal figürasyonların karakteristiğine daha uygun farklı sözcük ve kavramlar geliştirmektir.

Bildiğimiz gibi doğa bilimlerinin yükselişiyle birlikte yeni ve konusuna daha uygun dil ve düşünme araçları geliştirildi. İnsanlık bu süreçte eski büyülü-mitik dil ve düşünme araçlarından zamanla kurtuldu. İşte bu gelişme evresinin açık bir tablosuna, yani bugün bilimsel alanda kullanılan hakim kavramların hangilerinin büyülü-mitik dilin kalıntıları olduklarının, bunların nasıl bir gelişme sürecinden geçtiklerinin, söz konusu değişimlerin nedenlerinin tam bilgisine sahip olsaydık, yukarıda belirtilen görevi yerine getirmek çok daha kolay olurdu. Ne var ki böyle bir tabloya sahip değiliz, çünkü bilimsel doğa bilgisinin zamanla geliştirilen birçok temel kavramı, doğa süreçlerinin fiziki-kimyasal incelemeleri ve bu süreçlere müdahale edilmesi sırasında kullanılmaya devam edilirler. Dolayısıyla da bu temel kavramların mirasçıları, bunların aslında zamanla gelişip oluştuklarını göremezler. Uygun sözcükler, doğa bilimlerine özgü düşünme biçimleri ve kategoriler, insana öylesine olağan, açıklanması bile gereksiz gelir ki her insanın bunlara zaten doğuştan sahip olduğu sanılır. Oysa birbiri ardına gelen insan kuşaklarının zorlu düşünce ve gözlemleri, sıklıkla hayati tehlikeyi de beraberinde getiren çetin mücadeleleri göze alarak insanbiçimci ve benmerkezci tasarım ve düşünme biçimleri temelinde ağır ağır, binbir zahmetle geliştirdikleri ve akabinde sınırlı bir elit kesimin kullandığı dil düzleminden toplumun bütün kesimlerinin kullandığı gündelik dil ve düşünceye sızan bir mutlak mekanik nedensellik ya da erekten yoksun ve planlanmamış doğa yasalılığı gibi tasarımlar, eskilerin takipçileri olan bugünkü nesillere tartışmasız şekilde "doğru", "rasyonel" ya da

"mantıklı" tasarım ve düşünme biçimleri olarak görünürler. Söz konusu tasarımlar, gözlem ve eylemlerde nispeten büyük oranda işe yaradıkları ve bu itibarla korunup devam ettirdiklerinden, bu tasarımların evrenin bu özgün entegrasyon düzlemiyle* nasıl ve neden bu derece bir uygunluk içerisinde oldukları sorusu artık sorulmaz olur.

Doğa zorunlulukları, zorlamaları üzerine düşünme ve konuşmanın söz konusu toplumsal gelişiminin sosyolojik araştırma sorunu olarak bugüne kadar ihmal edilmesi de buradan kaynaklanır. Bilimsel bilgiyi "mutlak" bilgi elde etme tarzı olarak gören statik felsefi anlayış, insani düşünme ve deneyimin bu yeniden yönlendirilişinin dayanak noktasını ortaya koymayı tek başına mümkün kılabilecek doğa bilimsel konuşma ve tasarım biçimlerinin sosyolojik ve psikolojik köken ve oluşumlarına (sosyogenez ve psikogeneze) yönelik soruyu neredeyse tamamen bloke etmektedir. Bu soru, "sistematik" denilen soru sorma tarzının karşısına "salt tarihsel" bir soru olarak yerleştirilerek bugün adet olduğu üzere daha sorulmadan hasıraltı edilir. Gelgelelim tam da bu ayrım, doğa bilimsel modellerin –düşüncenin bilimselleşmesinin de aralarında bulunduğu– uzun vadeli toplumsal süreçleri kavramadaki yetersizliğine bir örnektir. Bu tür süreçler, bugün görünürde değiştirilemez olan bir "bilim sistemi"nin karşısına bilimin basit "tarihi" olarak yerleştirilen şeyden tamamen farklıdır;

* Bu cümlede Elias'ın entegrasyon düzlemiyle kastettiği şey entegre bilim sistemidir. Evren birleşik yapılara sahip parçalara bölünebilir. Her bilim bu entegrasyon düzlemlerinden birini inceleme nesnesi yapar. Elias'ın bu cümlede tam olarak kastettiği şey fizik, kimya gibi bilimlerin inceleme alanlarıdır. Bu düzlemin üzerinde birey, bireyin üzerinde toplum, onun da üzerinde dünya vs. gibi farklı bilimlerin farklı inceleme alanları, düzlemleri bulunur. Elias burada, doğa bilimlerinde kullanılan kavramların, bu bilimlerin incelediği alana (bu entegrasyon düzlemine) yani birey altı nesne ve organizmalar alanına nasıl uygun hale geldiğinin unutulduğu ve kimsenin bunun üzerine kafa yormadığından söz ediyor. (ç.n.)

bu durum, tıpkı bir zamanlar doğa tarihinin*, güya değişmez olarak kabul edilen güneş sisteminin araştırılmasıyla karşı karşıya getirilmesine benzemektedir.

Avrupa toplumlarının konuşma ve düşünüşlerinin, merkezinde doğa bilimlerinin yükselişinin yer aldığı uzun vadeli toplumsal yeniden yönlendirilişinin temsili bir betimlemesinin olmayışı, uzun vadeli toplumsal gelişme seyirlerinin araştırılmasının bloke edildiğinin açık bir göstergesidir. Oysa böyle bir betimleme, bahsi geçen dönüşümün açık ve kolay anlaşılır bir resmini elde etmek için oldukça yararlı olabilirdi. Bu tasvir sayesinde sosyolojinin bugün yeni bir deneyim ve bilinç seviyesine ulaştığını anlaşılır kılmak da kolaylaşırdı. Sosyolojinin bugün ulaştığı seviyede, sayısı gün geçtikçe artan ampirik araştırmalardan elde edilen veriler ışığında birçok geleneksel düşünme ve bilgi modelini bir kenara bırakmanın ve süreç içerisinde bunların yerine sorun alanını insanların oluşturduğu iç içe geçmiş ilişki ağları olarak belirleyen bilimsel incelemelerin özgünlüğüne daha uygun düşen farklı konuşma ve düşünme araçları geliştirmenin gerekliliği öne çıkmaktadır.

İnsan bilimleri için heteronom, yani dıştan belirleyici; ayrıca naif ben-merkezci ya da doğa bilimsel tasarımlardan ve bunlara ait düşünme ve konuşma biçimlerinin etki ve belirleyiciliklerinden kurtulma denemesi, buna benzer bir görevle üç ya da iki yüzyıl kadar önce karşı karşıya kalan doğa bilimlerinin aynı amaçla verdiği mücadeleden daha kolay değildir. Doğa bilimlerinin temsilcileri en başta büyük oranda kurumlaşmış büyülü-mitik tasarım ve düşünüş modelleriyle mücadele etmek zorunda kalmışlardı. İnsanbilimlerinin temsilcileri

* Doğa tarihi, hayvanları ve bitkileri inceleyen, deneyden çok gözleme dayalı bir bilim dalıdır. Bu bilimle uğraşanlara doğa tarihçisi ya da natüralist denir. Bir doğa bilimi olan doğa tarihi, doğal varlıkların ve organizmaların sistemli olarak etüt edilmesi işini yapar. Bu geniş tanıma rağmen doğa tarihi, birçok detaylı disiplinden meydana gelir. (ç.n.)

ise aynı anda büyülü-mitik modellerden daha az kurumlaşmış sayılmayacak doğa bilimsel modellerin heteronom kullanımlarına karşı da kendilerini korumak durumundadırlar.

Kişi, her ne kadar toplumsal zorlamaların, baskıların; insanların birbirlerine ve kendi kendilerine uyguladıkları zorlama ve baskıların bir türü olduğunun bir dereceye kadar farkında olsa da, konuşma ve düşünme düzlemlerinde kendisini sözcük ve kavram oluşumlarının toplumsal dayatmasına karşı genelde koruyamaz, çünkü sözcük ve kavram oluşumları da aynen doğa nesnelerinde olduğu gibi, sanki bu dayatma, insanların dışında, ötesinde yer alan "objeler"ce bu insanlara uygulanıyormuş gibi bir izlenim bırakırlar. İnsanlar oldukça sık, yalnızca kayaları, bulutları ve fırtınaları değil, yine köyler ve devletler, ekonomi ve politika, üretim ilişkileri ve teknolojik gelişmeler, bilimler ve endüstri sistemleri ve bunlara benzer öteki sayısız toplumsal oluşumu da insanın dışında var olan birer varlıkmış gibi tasavvur eder ve bunlardan, adeta bu yapılar bütün insani yapıp etmelerin ötesinde hüküm süren bir içyasalılık gereğince, yani *figür 1*'deki anlamda "çevre" ya da "toplum" olarak her insana bir zorlama, baskı uyguluyorlarmış gibi söz ederler. Toplum bilimlerinde, bununla birlikte yine günlük dilde de kullanılan adların birçoğu, sanki söz konusu olan zaman ve mekân içerisinde görülebilir ve hissedilebilir fiziksel nesneler, tüm insanlardan bağımsız olarak var olan objelermiş gibi oluşturulmuşlardır.

Bununla söylenmek istenen, bugün gelinen noktada bu türden sözcük ve kavram oluşumları olmaksızın bundan böyle eğitim ve araştırma çalışmalarında bir yere varılamayacağı değildir. Mevcut olanların yetersizliğinin istediğimiz kadar bilincinde olalım, birçok durumda eldekilerden daha yeterli düşünme ve karşılıklı anlaşma araçları en azından şimdilik mevcut değildir. İnsanların oluşturduğu iç içe geçmiş,

kaynaşık ağları, yani sosyal figürasyonları daha iyi kavramak için kullanılan mevcut dil ve bilgi hazinesini heteronom dil ve düşünme modellerinden her kapsamlı arındırma ve bunların yerine otonom dil ve düşünme modellerini her geçirme denemesi, şimdilik başarısızlığa uğramaktan kurtulamaz. Zira öyle toplumsal dönüşümler vardır ki, hani gerçekleşmeleri mümkün olsa bile, bu gerçekleşme uzun ve birçok nesli kapsayan gelişme süreçleri gerektirir. Burada sözünü ettiğimiz değişim, bu türden dönüşüm ve dönüştürme süreçlerinden biridir. Öyle ki burada sözü edilen dönüşüm dilsel ve kavramsal bağlamda oldukça yoğun bir yenileme sürecini harekete geçirmeyi şart koşmaktadır. Bu süreç aceleye getirilecek olursa, şimdinin güncel hayatı içindeki iletişim imkânı tehlikeye atılmış olur. Şüphesiz bazı yeni sözcükler, insanların toplumsal ilişkileri içerisinde ve sıklıkla olduğu gibi belli koşullar altında alabildiğine hızlı bir yayılım gösterirler. Gelgelelim yeni konuşma ve düşünme biçimlerinin tanıdık, bilindik olanlar ile bir ihtilaf yaşamadan gelişmeleri imkansızdır. Bu gelişme bir toplumda birbirine bağımlı, karşılıklı ilişki içindeki çok sayıda insanın algı ve düşüncesinin yeniden organize edilmesini şart koşar. Çok sayıda insanın, yeni ya da eski kavramlardan oluşan bütün bir kompleks dilsel yapıyı, bu yapıya olan alışkanlıklarıyla birlikte yeni bir anlamda böylesine bir yeniden öğrenme ve zihniyet değişikliğine tabi tutabilmesi şüphesiz ki arka arkaya iki ya da üç kuşağa ve genellikle olduğu gibi çok uzun zaman aralıklarına ihtiyaç duyar. Bu ortak görevin daha açık seçik görülüp anlaşılması muhtemelen böyle bir yeniden yönlendirmeyi kolaylaştırıp hızlandırabilir. Bu çalışmanın amacı da tam da bu farkındalığı erkenden sağlayıp hızlandırmaktır.

Bununla birlikte toplumsal konuşma ve düşünüşün böylesine bir yeniden yönlendirmesinin zorluklarına ve yavaşlığına işaret etmek, insanların birbirlerine uyguladıkları baskı ve

zorlamaların karakterinin gösterilmesine şimdiden bir katkı sağlayacaktır. Konuşma ve düşünme şeklimiz "nedensel zorunluluk", "determinizm", "bilimsel yasa" ve benzeri gibi, aslında fiziki-kimyasal doğa bilimlerinin inceleme alanlarında gözlemlenen deneyimler için model teşkil eden sözcük ve kavramlarla bu derece karıştırılmış, bulandırılmış olmasaydı bu türden toplumsal zorlama ve baskılarda tamamen kendine has fenomenlerin söz konusu olduğunu anlamak asla bu derece zor olmazdı. Dilin kullanımı sırasında bu sözcük ve kavramlar, farkında olunmaksızın farklı türden deneyim alanlarına, örneğin bizim toplumlar olarak adlandırdığımız insan birlikteliklerine de aktarılır. Çünkü bu kavramların bağlamlarının farkındalığı fiziki-kimyasal olay silsilelerinin açıklanmasına yönelik çabalar sırasında kaybolmuştur. Öyle ki bu kavramlar tamamen genel kavramlar ve de bazen, hatta çoğu zaman insanların hepsinin doğuştan sahip oldukları ve olaylar arası ilişkilerin insan aklına her türlü deneyimden önce verili *a priori* birer tasarım olarak kabul edilirler. Bilindiği gibi hâlihazırda yalnızca bu bağlamların türleri ve yine bunun dışında öteki deneyim alanlarında açıklanmaya, anlaşılmaya çabalanan baskı çeşitleri için de meselenin karakteristiğine uygun kavramlar eksiktir. Bu durumu az önce verdiğimiz örnekte görmek mümkündür. Bugün, ortak dil kullanımının insanların iletişimleri sırasında bunların her birinin konuşma ve düşünüşlerine uyguladığı baskı ve zorlamaları açık ve seçik dile getirecek; bu baskı ve zorlamaları mesela havaya atılan bir topu yasaya uygun şekilde yeniden yere çeken yerçekimi gibi farklı türden zorlamalardan ayıracak hangi özel kavramlar mevcuttur? Bilim toplumları, dil ve düşüncedeki yenilikleri uygulama, hayata geçirme konusunda öteki kategorideki toplum türlerine göre muhtemelen daha geniş bir hareket imkanına sahiptirler. Ne var ki bu imkan, bilim toplumlarının söz konusu olduğu yerde de belli sınırlara tabidir.

Bu toplumlardaki esneklik alanı aşırı zorlanırsa, bu durumda yalnızca insanların birbirleriyle anlaşabilme imkânının kaybedilmesi tehlikesi ortaya çıkmaz; çünkü kişinin dili ve düşüncesi ilkece öteki insanlarca yoklanmakta ve denetlenmektedir. Bu denetim bütünüyle ortadan kalkacak olursa kişi, kendi üzerindeki denetimi kaybetme ve bu şekilde de ucu bucağı olmayan fantezi ve düşünce oyunları içinde kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Ortaya atılacak yeni düşünce ve sözcüklerin, fizik ve metafizik alanındaki güçlü örnekleri karşısında tutunmalarını sağlamak oldukça zordur.

Bu nedenle tek bir kitaptan çok fazla bir şey beklenmemeli. Bugün toplumsal ilişkilerin sosyoloji alanında anlaşılma çabalarında gelişini ağır ağır ilan etmeye başlayan böylesine radikal bir yeniden yönlendirmenin ve yenilemenin seyri, tek bir bireyin tasarım ve yaratıcılık gücüne bağlı olamaz. Tek bir insanın çalışması olsa olsa bu sürece bir katkı sağlayabilir. Diğer yandan bu tarz bir yeniden yönlendirme, birçok insanın aynı amaca odaklanmış çabalarına, en nihayetinde bütün bir toplumsal gelişmenin seyrine, başka deyişle insan örgüsünün ilişki ağlarının gelişiminin bütününe bağlıdır. Şayet güç, iktidar dağılımının istikrarsız, inişli çıkışlı olma eğilimi ve buna tekabül eden güç, iktidar mücadeleleri söz konusu alanda yeni bir organizasyonu ve yönlendirmeyi tamamen engellemez ve boğmaz ise düşünceyi yeniden organize etmenin vereceği güçlü bir ivme toplumsal gelişmenin seyrini bir bütün olarak etkileyebilir. Geçmişte doğa bilimsel düşüncenin yüzlerce yıllık hazırlık süreci içerisinde karşılaştıklarına benzer zorluklarla, bugün toplum bilimleri alanında da karşılaşılmaktadır: Daha az fantezi yüklü, gerçekliğe daha yakın bir düşünceye geçme imkânı, bu husustaverilen mücadelenin tutku ve öfkesi ne kadar fazlaysa o derece düşüktür. Diğer yandan insanların düşünceleri ne

kadar fantezi dolu ve gerçeklikten uzaksa bu öfke ve tutku o derece kontrol edilemezdir. Antikitede gerçekliğe daha uygun bir doğa anlayışına doğru kısa ve hızlı bir hamle yapıldı. Fakat bu yeni doğa anlayışı, kendi kendini yöneten küçük devletlerin büyük emperyal devletler içerisinde sönüp gitmesiyle bağlantılı yeni ve güçlü bir mitolojikleştirme dalgasının yükselişi akabinde yerle bir oldu. Bu durum, bu türden istikrarsız erken hamlelerin kırılganlığına bir örnektir. 19. ve 20. yüzyıllarda aslında ütopik olan toplum düşüncesinin bilimsel toplum düşüncesine evrilmesinde yaşanan deneyim de bu kırılganlığa bir başka örnek teşkil eder. Düşünce çizgimizde devam ederken burada karşımıza çıkan bu kendine özgü kısır döngünün de yine daha detaylı şekilde incelenip, açıklanmaya ihtiyaç duyulan o zorlama, dayatmalardan biri olduğunu söyleyelim. Bu noktaya işaret etmek, bugün her bilimselleşme sürecinin yazık ki hak ettiği ilgiyi her zaman göremeyen bir yanını daha görünür kılmak için yeterli olacaktır.

Bilimsel bilgi elde etme tarzını, bilim öncesi bilgi elde etme tarzından ayırt eden karakteristik özelliklerden biri, ilkinin büyük ölçüde nesneye ve gerçekliğe yönelik olmasında yatmaktadır; bu karakteristik özellik sayesindedir ki insanlar, hayal gücüne dayalı tasarımlar ile gerçekliğe daha uygun tasarımlar arasında giderek daha net bir ayrım yapma imkânı elde ederler. Bu, ilk bakışta oldukça sıradan bir ifade gibi görünebilir. Ne var ki felsefi nominalizmin epistemolojik düşünceyi yerle bir eden ve muğlaklaştıran güçlü etkisi, "gerçeklik" ya da "olgu" gibi kavramların kullanımını itibarsızlaştırmıştır. Burada sözünü ettiğimiz şey ne nominalist ne de pozitivist türden felsefi bir spekülasyondur. Aksine bizim burada yaptığımız, tek tek gözlemler yoluyla kanıtlanabilir hatta gerekli durumda tekrar gözden geçirilerek değiştirilebilir türden epistemolojik bir tespittir. Eskiden insanlar Ay'ın ilah olduğunu düşünürlerdi.

Bugün Ay'a dair gerçekliğe daha uygun, daha realist bir tasarımımız var. Yarın belki de Ay'a ilişkin şimdiki düşüncelerimiz içinde fantezi kalıntıları keşfedilecek ve Ay'ın ve de bütün Güneş ve Samanyolu sisteminin bizim onlara ilişkin görüş ve tasarımlarımıza kıyasla gerçekliğe daha uygun bir modeli geliştirilecektir. Bu ifadedeki, dilde bir karşılaştırma düzlemi olan ve bir şeyin bir şeyden "daha" iyi, güzel, doğru vb. ya da kötü, çirkin, yanlış vb. olduğunu bildiren "gerçekliğe daha uygun" biçimindeki dilbilgisel yapı, yani dilin karşılaştırma özelliği oldukça önemlidir: Bu yapı sayesinde uzun erimli düşünsel ve bilimsel gelişmelerin fırtınalı ortamında nominalizmin ve pozitivizmin statik felsefi engellerinin arasından geçerken fikirler üzerinde denetim sağlanır. Düşünsel ve bilimsel bilgi elde etmenin bilimselleşmesinin bir özgünlüğü olarak fantezi sözcüğüyle, hayal gücü ürünü içeriklerin azaltılması ve gerçekliğe uygun içeriklerin arttırılması anlamında bir değişiklik vurgulanıyor, öne çıkarılıyorsa, burada söz konusu edilen şey bu fırtınanın yönü, yönelimidir. İnsan toplumlarının standart tasarımlarında yer alan fantezi ve realiteye dayanan tasavvurların görece oranları ve paylarının miktarında gözlemlenen ağırlık kaymaları, bu kısıtlı çalışmada yapabileceğimizden çok daha kapsamlı incelemelere açıktır. Fantezi ve realite kavramlarının her ikisi de çok katmanlıdır. Örnek vermek gerekirse bir fantezi kavramı; uyku sırasında görülen bireysel rüyalar, gündüz kurulan hayaller ve dilek tahayyülleri, sanatsal eserlerde görülen fanteziler, metafizik-felsefi spekülasyonlar, kolektif inanç tasarıları ya da ideolojiler ve daha başka birçok olguya ilişkin olarak kullanılabilir.

Bununla birlikte fantezinin bir çeşidi, olgu gözlemleriyle dirsek teması içinde olduğundan aynı anda hem dizginlenen hem de teşvik edilen bir türü, bilimselleşme ve gerçekliğin insanlar tarafından giderek artan ölçüde ele geçirilmesi

sürecinde vazgeçilmez bir rol oynar. Çoğu nominalist filozof, fantezi ile gerçeklik arasındaki karmaşık ilişkiyi gözlemlerine dâhil etmekten ve bunları kavramsal düzlemde değerlendirmekten kaçınırlar. Dolayısıyla da, insan-dışı doğa ilişkileri üzerine geliştirilen düşüncelerin gittikçe artan bilimselleşme düzeyinin nasıl olup da insanların doğal süreçlerin denetlenemez görünen olumsuz etkilerini azaltma ve bu süreçlere gittikçe daha çok hakim olarak onları kendi istekleri doğrultusunda yönlendirme imkânlarını arttırdığını dinleyicilerine açıklama konusunda oldukça yetersiz kalırlar. Bazı toplumlarda insanların refah düzeyinin artmış ve sağlık hizmetlerinin iyileşmiş olması, bu alanlardaki düşünce ve bilgimiz diğer toplumlarınkine kıyasla daha az duygu ve fantezi yüklü, daha az büyülü-mitik ve daha yüksek oranda nesne ve gerçeklik odaklı deme imkânı dışında kavramsal düzlemde başka türlü nasıl anlaşılabilir ve de açıklanabilir?

Birçok insan, özellikle de sosyologlar, bugün bilimlerden fark edilebilir bir huzursuzlukla ve ara sıra da belirgin bir küçümsemeyle bahsederler. "Bütün bu bilimsel keşifler bize ne kazandırdı?" diye sorarlar; bu "makineler, fabrikalar, büyük şehirler, atom bombaları ve bilimsel savaşımın öteki korkuları." Bu argümanın, pek hoş karşılanmayan bir açıklamanın bastırılışı ve yerine daha hoş karşılanan bir açıklamanın geçirilişinin tipik bir örneğini temsil ettiği, sanırız ki bugüne değin hiçbir iki anlamlılığa yer bırakmayacak kadar sık dile getirilmiştir. Hidrojen bombası, en nihayetinde devlet adamlarının teşvikiyle ve gerekli durumda yine bu devlet adamlarının emriyle kullanılmak üzere geliştirildi. Oysa gerçek tehlike şu: Düşmanca ve kısmen tam da bu düşmanlıkları dolayısıyla birbirine bağımlı insan gruplarının birbirleri için karşılıklı oluşturdukları tehditten kaynaklanırken ve bu insan grupları böylesine karmaşık bir durumdan herhangi bir çıkış yolu

bulamazken, hidrojen bombası bu insanlar için korkularını yansıttıkları bir tür fetiş nesnesi olarak işlevselleşmektedir. Söz konusu bomba ve gerçeklik yönelimli araştırmalarıyla bu bombanın yapılmasını mümkün kılan bilim adamlarından yakınma sadece bir bahanedir. Bu yolla insanlar, karşılıklı tehditlerde suç ortağı olduklarını ya da en azından insanın yine insanla tehdit edilmesinin sözde kaçınılmazlığı konusundaki kendi çaresizliklerini gizlemeye ve bir yandan da insan gruplarının kendi aralarında bu tehditleri giderek tırmandırmalarına neden olan toplumsal iç içe geçmiş ağların, yapıların gerçekçi bir açıklamasını yapma zahmetinden kaçınmaya çalışırlar. Makinelerin ya da teknolojinin kölesi olduğumuz yönündeki şikayetlerde de yine benzer bir durum söz konusudur. Tüm o "bilimkurgu" kabuslarına rağmen makinelerin kendi iradeleri diye bir şey yoktur. Makineler kendi kendilerini icat etmez, kendi kendilerini üretmez ve bizi kendilerine hizmet etmeye zorlamazlar. Bunların bütün karar ve faaliyetleri, son kertede insani karar ve faaliyetlerdir. Makinelere atfettiğimiz tehdit ve zorlamalar, dikkatle incelendiğinde daima bağımlılık ilişkisi oluşturan insan gruplarının karşılıklı ilişkilerinde makineler aracılığıyla yaratıp uyguladıkları tehdit, tehlike ve baskılardır. Başka bir deyişle, bunlar toplumsal tehdit ve zorlamalardır. Bilim-teknik-sanayi toplumlarında insanlar hayattan duydukları rahatsızlıkların nedenlerini bombaların ya da makinelerin, doğa bilimcilerinin ya da mühendislerin üzerine yıktıkça, insanların oluşturduğu iç içe geçmiş ilişki ağları, özellikle de bu yapılara içkin, bilim icadı savaş silahlarının ya da teknolojikleşmiş büyük şehir ve fabrikalardaki hayatın yol açtığı zorlukların sorumlusu olan ihtilafların yapısının gerçekliğe uygun, anlaşılır ve doğru bir tasvirini elde etmek gibi zorlu ve muhtemelen de can sıkıcı bir görevden kendilerini kurtarmış olurlar. Bu teknolojik gelişmeler insanların oluşturduğu iç içe geçmiş

yapıların gelişme istikametlerini şüphesiz etkilemektedir. Fakat insanlara uygulanan baskının, insanların bundan duyduğu rahatsızlığın nedeni asla tek başına tekniğin kendisi değil, aksine daima söz konusu teknolojinin toplumsal yapıdaki uygulaması ve kullanımıyla ilgilidir. İnsanların korkmalarını gerektiren atom bombası değil, daha açık bir ifadeyle insanların oluşturduğu içe içe geçmiş figürasyonların yıkıcı gücüdür. Özetle tehlike ve tehditin kaynağı doğa bilimlerinin ilerlemesi değildir. Aksine asıl tehlike, insanları sıkı bir birlikteliğe zorlayan karşılıklı bağımlılıkların ve buna bağlı olarak çeşitli türden güç, iktidar imkanlarının dağılımıyla ilgili mücadelenin baskısı altında gerçekleşen bilimsel araştırma verilerinin ve teknolojik buluşların kullanımında yatmaktadır. Bizim sosyolojiye giriş amacıyla yazdığımız bu metnin devamında söz konusu akut problemlerden pek fazla söz edilmeyecektir. Buradan itibaren bilhassa yapılacak olan şey, sosyolojiye yönelik tasarım gücünün gelişmesine ve sosyolojik düşüncede bu gibi iç içe geçmiş ağların, yani insanların oluşturduğu figürasyonların algılanmasına katkı sağlamaktır. Dolayısıyla iç içe geçmişliğin oluşturduğu akut sorunları hatırlatmak konuya giriş açısından faydalı olacaktır.

Düşüncelerin atom bombası ve makineler ya da geniş anlamda doğa bilimleri teknoloji gibi yabancısı olmadığımız, elle tutulur fenomenlerin üzerinde yanıltıcı şekilde sabitleşmesi, insanın hissettiği korku ve huzursuzluğun asıl toplumsal nedenlerinin karartılması, içinde bulunduğumuz çağın temelini oluşturan yapıların semptomatik özelliklerindendir. Bu semptomatik durum, insanın dışında gerçekleşen doğa olaylarının her biriyle konunun hakkını veren ya da daha realist şekilde başa çıkmayı sağlayacak yüksek imkânlar ile insan toplumlarının bir aradalığının sorunlarını anlaşılabilir kılmak, bu sorunlarla yaklaşık aynı güvenirlikle başa çıkmak

için kullanabileceğimiz elimizdeki görece az imkân arasındaki uyuşmazlıktır.

Düşüncemizin ve algımızın, bilgi elde etme tarzımızın ve sistematik bilgimizin toplumsal standartları kendilerine has biçimlerde bölümlenmiş, parçalanmışlardır. İnsan dışı doğa ilişkileri alanında bu faaliyetlerin hepsi geniş ve giderek artan ölçüde gerçekliğe dönük bir yol izlemektedirler. Bu alan sonsuz olabilir, ancak bu alanda sistematik bilimsel çalışmaların öncülüğünde nispeten güvenirliği sağlanmış, realist bilgilerin zemini durmadan üst üste gelen birikimlerle gelişmektedir. Bilimsel ve teknolojik çalışmalarda düşünce ve gözlemden özne olarak kendini çekmenin, kişisel ben-merkezci ilgileri geri plana atmanın araştırmacıların görece etkin bir karşılıklı kontrolüyle desteklenmiş standardı (nesnellik) oldukça yüksektir. Buna karşılık araştırma sonuçlarının bireysel araştırmalarla yapılacak dikkatli bir karşılaştırması üzerinden kontrol altına alınamayıp disipline edilemeyen, bilim kalıbına sokulamayan ben-merkezci ya da etnik merkezci fantezilerden etkilenme olasılığı ise oldukça düşüktür. Bu türden doğa ilişkilerine yönelik düşüncelerin büyük oranda denetlenmesi ve buna denk düşen, bu alanlardaki düşüncenin ve eylemin olgusal, realist, "rasyonel" olma hali, burada tümüyle uzman araştırmacılarla sınırlı değildir. Esasen bu tutumlar, nispeten yüksek gelişmişlik düzeyine sahip toplumların bireylerinin büyük bir bölümünün epeydir temel tutum ve davranışları arasında yer alır. Bütün hayatın, hatta özel olanın dahi bütünüyle teknikleşmesine bağlı olarak bu temel tutumlar, insanların düşünce ve eylemlerine egemen olmuşlardır. Böylesine teknikleşmiş bir toplumda doğa ilişkileri üzerine ben-merkezci fanteziler geliştirme imkanı şüphesiz ki hâlâ söz konusudur. Bu türden fantezilerin görülme alanı artık olsa olsa özel hayatın alanıdır. Ama bu anlarda insanlar bu

türden düşüncelerin kişisel fanteziler olduklarının genelde zaten farkındadırlar.

Gelgelelim gene aynı toplumlarda algının, düşüncenin ve eylemin belirleyici faktörleri olarak ben-merkezci ve etnosentrik uçuk fantezilerin ortaya çıkma imkanı, toplumsal hayatın doğa bilimsel ve teknolojik sorunlarla ilişkili olmayan alanlarında (ör: dini alan) hâlâ nispeten oldukça yüksektir. Toplum bilimlerinde bile araştırmacılar, doğa bilimleri alanlarındaki meslektaşlarından farklı olarak keyfi, ipe sapa gelmez fantezi ürünü tasarımları, politik ya da milli ülküleri ve ampirik araştırmalarla gerçeklikleri tartılıp kontrol edilebilen gerçeklik odaklı teorik modelleri, onlarla aynı kesinlikle ayıklayıp elemelerini sağlayacak özdisiplinin ve karşılıklı denetimin ortak standartlarından henüz büyük oranda yoksundurlar. Bununla birlikte sosyal problemler üzerine düşünmenin toplumsal standardı genelde, insanların toplumsal sorunları neyseler o şekilde, başka deyişle olgusal gerçekler bağlamında anlayamadıklarından kendilerini hâlâ büyük oranda kolektif fantezilere teslim etmelerine müsaade etmekte ve bu durum bize Orta Çağ'da doğa olayları üzerine geliştirilen fantastik düşüncelerin yüksek oranını hatırlatmaktadır. Orta Çağ'da yabancılar, özellikle de Yahudiler veba salgınının patlak vermesinin sorumlusu ilan edilip kitleler halinde öldürüldüler. O zamanlar bu türden, Avrupa'nın dört bir yanda görülen epidemik kitlesel ölümler gibi olaylar için henüz gerçekliğe uygun, bilimsel bir açıklama ortalarda yoktu. Olgu temelli bilgi yoluyla henüz hafifletilmemiş endişe ve korku, salgın hastalığın açıklanamazlığının yarattığı panikten kaynaklanan dehşet, insanın eli kolu bağlı teslim olduğu kavranması güç bu saldırıya karşı duyduğu hararetli öfke, sıklıkla olduğu gibi hakim grupların fantezilerinde sosyal olarak daha zayıf olanlara, yani yabancılara yansıtıldı. Sonuçta çoğunluğun acılarının sorumlusu ve de düşman ilan edilen bu

azınlıklar kitleler halinde imha edildi. Dalga dalga yayılıp birçok Avrupa toplumuna musallat olan veba salgınının yaşandığı 19. yüzyılda bu tip bulaşıcı kitlesel hastalıklar, devletin giderek artan sağlık denetimi, bilimsel bilginin ilerlemesi ve salgınlar konusunda geliştirilen bilimsel açıklama biçimlerinin yaygınlaşması sayesinde nihayet durduruldu. 20. yüzyıla gelindiğindeyse doğa bilimsel bilginin gerçeğe uygunluğu ve bu bilgiyi uygun önleyici tedbirler yoluyla pratiğe geçirmeyi mümkün kılan toplumsal refah, dolayısıyla kamusal hijyen o kadar arttı ki insanları tehdit eden bu tip kitlesel salgınlar Avrupa'da kesif yerleşimlerin başlamasından bu yana ilk kez tamamen ortadan kalktı ve çağdaşlarımız tarafından neredeyse tamamen unutuldu.

Bir toplum olarak birlikte yaşayan insanlar, düşünce ve eylemleriyle hâlâ büyük ölçüde Orta Çağ insanının veba salgını karşısındaki düşünce ve davranışlarının temsil ettiği gelişmişlik düzeyinde durmaktadır. Benzer olaylarla karşı karşıya kalan insanlar bugün bile hâlâ, açıklanamaz buldukları sıkıntılar ve endişeler karşısında kendilerini çaresiz, korumasız hissetmektedirler. Sıkıntıları, dert ve belaları kendilerine açıklamadan yaşayamadıkları için de bu boşlukları fantastik, hayal gücü ürünü açıklamalarla doldururlar. Günümüzde, Nasyonal Sosyalist mitos; eylem yoluyla boşalma arayışındaki toplumsal sıkıntı ve gerilimlerin açıklamasını yukarıdakine benzer tarzda yapmaya çalışmanın bir örneğidir. Veba örneğinde olduğu gibi burada da anlaşılamayan toplumsal sıkıntı, korku ve endişeler nedeniyle biriken gerginlik, sosyal konumu daha zayıf olan azınlıkların olup bitenin müsebbibi olarak damgalanmalarına ve öldürülmelerine neden olmuştur. Bu noktada çağımız için oldukça karakteristik olan bir duruma; fiziksel ve teknik meselelerin alabildiğine realist, olgusal gerçeklik yönelimli açıklamaları ile ya istenmediği ya da belki de henüz bunun için

gerekli olan yeterliliğe sahip olunmadığı için olgusal açıklamasına girişilmeyen toplumsal sorunların fantezi yüklü çözümlerinin eşzamanlılığına tanık oluruz.

Toplumsal sorunların çözülmesinin Yahudilerin kökünün kazınmasından geçtiğine kanaat getiren Nasyonal Sosyalist umut, belki de günümüz insanının sosyal hayatının global düzlemde hâlâ oldukça sık görünürleşen manzarasının son derece aşırı bir örneğidir. Söz konusu tarihsel deneyim, hani gerçekçi açıklamalarını ya algılamak istemediğimiz ya da algılayamadığımız toplumsal sıkıntı, dert ve kaygıların fantezi yüklü açıklamalarının işlevini izah eder. Bu örnek bağlamında toplumsal fantezilere doğa bilimsel, biyolojik bir kılıf uydurulmuş olması, günümüz düşüncesinin oldukça karakteristik çelişikliğin bir belirtisidir.

Fantezi sözcüğü kulağa masum, zararsız gelmektedir. Oysa bizim burada tartıştığımız şey, fantezilerin insan hayatındaki vazgeçilmez önemdeki yapıcı rolü değildir. Tıpkı yüz kaslarının hayvanlardakinden farklı oluşu, gülme ya da ağlama yeteneği gibi yüksek fantezi becerisi de insan türüne özgü eşsiz donanımlardan biridir. Gelgelelim burada sözü edilen bu fantezi yeteneğimiz değil, çok özel türden fanteziler ya da daha açık ifadeyle insanların sosyal hayatlarında yanlış yerde duran fantezilerdir. Kastettiğimiz fanteziler, gerçekliğe uygun bilgi aracılığıyla test edilip denetlenmedikleri sürece, özellikle de toplumsal ihtilaf, bunalım ortamlarında insan eylemlerinin en güvenilmez ve hemen her zaman en canice eylemlerinin itkileri arasında yer alırlar. Hatta söz konusu canice itkiler, belli durumlarda ortaya çıkmak için herhangi psişik bir hastalığa ihtiyaç duymazlar.

Günümüzde fantezi içeriklerinin, belli grupların ortak eylem ve düşüncelerinin kollektif amaçları doğrultusunda insanları manipule etmenin önemli bir aracı olduğunu

düşünenlerin sayısı az değildir. Onlara kalacak olursa söz konusu fantezi içerikleri olsa olsa göstermeliktir. Halbuki gerçekte bu içerikler, yöneten grupların soğukkanlılıkla tertip ettikleri ve onların "çıkar durumları" açısından bakıldığında alabildiğine "rasyonel" ya da "gerçek" hedeflerini örtmek için bu hedeflerin üzerine serdikleri örtüden, tahrik edici ve cazip bir propaganda süsünden başka bir şey değildir. Böyle durumların olduğu doğrudur. Ne var ki "devlet aklı" gibi ifadelerde kullanılan "akıl" kavramının, "reel politika" gibi ifadelerde karşımıza çıkan "realizm" kavramının ve bu türden daha başka birçok kavramın kullanılışı, sanki "rasyonel" denilen olgusal gerçekliğe odaklanmış fikirler toplumsal hedeflerin belirlenmesinde yaşanan ihtilaflarda her seferinde başrol oynuyormuş gibi yanılsatıcı bir algı yaratan o yaygın kanıya zemin de hazırlayabilmektedir. Aynı eğilim, sosyologlar arasındaki kullanımı dâhil olmak üzere "ideoloji" kavramının günümüzdeki hâkim kullanımında da görülür. Oysa yeterince dikkatli bakıldığında kavramların aynılaştırıcı etkisine bağışıklık kazanmak adına fantezi kökenli tahayyüllerin ve bunlara göre daha gerçekçi tasavvurların "grup çıkarları"na ne ölçüde nüfuz ettikleri, bunların ağırlıklarının payı kolaylıkla tespit edilebilir. Toplumsal gelişmelerin, bilimsel gelişme modelleri yardımıyla şu an için gerçekçi ve hedefe dönük planlaması henüz çok yeni bir gelişmenin kazanımıdır; ve açık ki henüz mükemmellikten oldukça uzak bu gelişme modelleri, sürekli değişip, dönüşen toplumsal yapılar ile yeterli derecede sağlam bir uyum, denklik içinde değildir. Özünde bugüne kadarki bütün tarih, insani tahayyüllerin, tasarımların bir mezarlığından başka bir şey değildir. Bunlar genellikle kısa süreliğine gerçekleşme imkânı bulur; uzun vadede ise neredeyse her zaman varlıklarının

çökmesi ve anlam açısından içlerinin boşaltılması, içeriklerinin tahrip edilmesiyle son bulurlar. Bu tahayyüllerin hedef ve beklentileri baştan sona fantezilerle örülüdür. Tam da bu nedenle toplumsal olayların gerçekteki hareketinin bu fantezilere indirdiği ağır darbelerin, birbiri ardına gelen gerçeklik şoklarının sonucunda bu tahayyüllerin gerçek dışı, salt hayaller oldukları tekrar tekrar ortaya çıkar. Çoğu ideoloji analizinin karakteristik zayıflığı ve kısırlığı, ideolojileri özünde "rasyonel", reel grup çıkarlarıyla uyum içindeki, bu çıkarlara hizmet eden düşünce yapıları olarak ele alan ve bu ideolojilerin duygu ve fantezi yüklü olduklarının, gerek egosentrik gerekse etnosentrik gerçek dışı niteliğinin göz ardı edilmesinden, ama özellikle de bu ideolojilerin aslında içerdikleri en yüksek "rasyonel" çekirdeği kasıtlı gizleme çabasının bir ifadesi olarak görülmesi eğiliminden kaynaklanmaktadır.

Bu noktada örneğin bir yandan hemen hemen bütün öteki dünya devletlerinin yaşadıkları iç ihtilaflara giderek artan ölçüde nüfuz eden, diğer yandan bu iç çatışmaları gölgede bırakan büyük devletlerin günümüzdeki ihtilaf ve uyuşmazlıkları düşünülebilir. Görünüşe göre bu büyük ülkelerin temsilcilerinin tamamı, eşsiz bir ulusal karizmaya sahip olduklarının, bu itibarla da kendilerinin ve savundukları ideallerin dünyayı tek başına yönetme hak ve imtiyazına sahip olduğunun hayalini kurarlar. Bu noktada, savaş hazırlıklarının fevkalade tırmanışını açıklayabilecek herhangi bir realist, olgulara dayalı bir çıkar çatışması bulmak son derece zordur. Hiç şüphe yok ki söz konusu büyük güçlerin toplum pratiklerinin farklılığı, bunların ideallerinin ve inanç sistemlerinin karşıtlığının bize yansıttığından çok daha azdır. Büyük güçlerin ve elbette başka diğer küçük devletlerin de karşılıklı tehditlerini "reel" diye tanımlanabilen kimi çıkar çatışmalarından çok

daha fazla sertleştiren ve kaçınılmaz hale getirebilen unsur, işte bu tahayyüllerin çatışmasıdır. İnsanlığın gelişiminin bugün geldiği seviyede yeryüzünün handiyse en ücra köşelerine kadar çoktan yayılmış olan söz konusu kutuplaşma, Avrupa coğrafyasındaki eski kutuplaşmalarla, başka deyişle Katolik ve Protestan prens ve generallerin fantezilerinin ihtilafıyla hatırı sayılır yapısal bir akrabalığa sahiptir. Tıpkı bugün insanların bir kısmının Rus inanç sistemine, ötekilerinin ise Amerikan ya da Çin sistemine öncelik vermesinden dolayı birbirlerini öldürmeye hazır görünüyor olmaları gibi o zamanlar da insanlar, savundukları inanç sistemleri uğruna aynı tutku ve hırsla birbirlerini kitleler halinde öldürmeye her an hazırlardı. Görülebildiği kadarıyla kaçınılması söz konusu olmayan bu tip içe içe geçmişlik, kaynaşmışlıkları bu derece karmaşıklaştırarak anlaşılmaz, dolayısıyla da kontrol edilemez kılan şey, özellikle bu türden ulus devletlere özgü inanç sistemleri ve kendi ulusunun hakimiyet alanını tüm dünyaya yaymak gibi ulusal misyonların karizmasının karşıtlığıdır. Bu arada bütün bu milli inanç sistemleri, Marx'ın kendi dönemine uygun düşen devlet içi sınıf karşıtlıkları analiziyle yalnızca bazı zayıf bağlara sahiptir.

Bu da sosyoloji alanında sistematik araştırmasına çabalanan toplumsal içe içe geçmişlik ve kaynaşmışlıkların özgün dinamiğine bir örnektir. Burada söz konusu olan ilişki düzleminde spesifik figürasyonları oluşturanlar karşılıklı bağımlılık içerisindeki tek tek insanlar değil, aksine ulus devletler içerisinde örgütlenmiş insanların oluşturduğu birbirine bağımlı gruplardır. Ancak bu düzlemde de insanların birinci şahıs zamiriyle –sadece tekil olarak "ben" diye değil, aksine aynı zamanda çoğul olarak "biz" diye– işaret ettikleri birlikler, bu birliklerin üyelerince tamamen otonom birlikler olarak deneyimlenirler; bu insanlara çocukluktan itibaren, hatta

daha ilkokulda kendi ulus devletlerinin sınırsız anlamda "egemen", diğer devletlerden mutlak anlamda bağımsız olduğu öğretilir. Şu halde insanlığın çok devletli etnosentrik resmi, *figür 1*'deki ben-merkezci şemaya denk düşer. Yönetici elitler ve ulusların birçok üyesi ya da en azından güçlü uluslar, kendilerini insanlığın merkezinde, bir kalenin içinde kapalı, öteki uluslarla çevrili ve aynı anda onlardan ayrı, yani onların dışında tahayyül ederler. Tek tek insanlar yerine uluslar baz alındığında, düşünce ve eylemde *figür 2*'ye denk düşen kendilik bilinci seviyesine bu düzlemde de henüz ulaşılmamış olduğu görülür. Kendi ulusunun diğerleri arasında bir ulus olduğu fikri ve tüm ulusların karşılıklı bağımlılıkları dolayısıyla birlikte oluşturdukları figürasyonların yapısının idraki şimdilik alabildiğine zayıf bir gelişme göstermektedir. İnsanlar pek nadir, devletlerarası karmaşık ilişkinin dinamiğini anlamalarını sağlayacak anlaşılır sosyolojik bir model bulurlar. Süper güçlerin "birbirlerine dolanmışlık hallerinin" (klinç), başka deyişle bu güçler arasındaki "soğuk savaş" durumunun dinamiğini ele alalım. Söz konusu ilişkinin taraflarının her biri, rakiplerinin güç potansiyelini arttıracağı korkusuyla kendi güç potansiyelini arttırmaya çabalar. Bu şekilde ötekinden duydukları korku onaylandığından, taraflar bu kez kendi güç potansiyellerini daha da arttırmayı denerler. Dolayısıyla tarafların her hamlesi, rakip cephede eşdeğer bir hamleyle karşılanır ve bu böyle sürüp gider. Bu noktada söz konusu birbirine dolanmışlık halini çözmek için elinde yeteri kadar güç bulunduran bir hakem olmadığından, şayet bu derece birbirine dolanmış ulusların tamamı birlikte oluşturdukları bu figürasyona içkin dinamiğin bir idrakine kendi eylemlerine yön verecek derecede ve aynı anda sahip olmadıkları sürece, bu figürasyonun kaçınılmazlıklarının, dolayısıyla da her bir ulusun güç potansiyellerini giderek arttırma çabasının

eskalasyonunun önünün alınması pek mümkün değildir. Böyle bir yapıcı algının aksine halihazırda, bağımlılık ilişkisi içerisindeki rakipler ve özellikle de dünyanın dört bir yanında gücü elinde bulunduran parti oligarkları arasında hemen her zaman ve sadece rakiplere, bu rakiplerin "yanlış toplum sistemleri"ne ve bunların "tehlikeli ulusal inançları"na işaret etmek suretiyle kendi tehdit edilmişliklerini ve kendi güç potansiyellerini sürekli arttırma çabalarını açıklayabilecekleri, bu çabaları meşrulaştırabilecekleri düşüncesi hâkimdir. İnsanlar bizzat kendilerinin ve eylemlerinin, içkin dinamiği onları bu çabalara zorlayan figürasyonların bütünsel bir parçası olduklarını henüz göremiyorlar. Polarize olmuş ulusal inanç sistemlerinin katılığı, dünyanın dört bir yanında hüküm süren parti oligarşilerinin, bunların parti geleneklerinin ve de ellerinde tuttukları yönetme hakkını meşrulaştırmalarına hizmet eden sosyal ideallerin, tam da kendi elleriyle yarattıkları savaş tehlikesi, insan emeği ürünü zenginlikleri şiddet araçlarını üretmek için çarçur etmeleri ve daha önemlisi bu araçları pratikte kullanıma sokmaları nedeniyle sürekli inanırlık, güvenirlik kaybettiklerini yeterince açık şekilde görebilmelerini engellemektedir. Burada bir kez daha, ancak bu defa bir paradigma biçiminde, fiziksel-teknolojik sorunlarla geniş ölçüde gerçekçi tarzda başa çıkma çabası ile insanlar ve toplumlararası meselelere büyük oranda fantezi yüklü yaklaşımın eşzamanlılığına tanık oluruz.

Şöyle bir çevresine baktığında insanın, çağımız insanının doğa ilişkileri ve toplum ilişkilerine karşı tutumlarında sergilediği bu çelişkiye, bu tutarsızlığa başka örnekler bulması hiç de zor değildir. İnsanların genelde toplumsal bilgi ve düşüncenin gelişmişlik düzeyinden tamamen bağımsız olarak, anlayacağımız, sırf doğuştan getirdikleri "rasyonalite"ye yaslanarak, tıpkı fizikçi ve mühendislerin doğa bilimsel ya da teknolojik

meselelere yaklaştıkları gibi kendilerinin de toplumsal sorunlara aynı tutarlılıkla yaklaşabileceklerini düşünmeleri söz konusu çelişik tavrın bir sonucudur.

Öyle ki günümüz yönetimleri oldukça sık –belki de iyi niyetle– ülkelerinin acil toplumsal sorunlarını "rasyonel" ya da "gerçeğe uygun" şekilde çözebileceklerini iddia ederler. Oysa gerçekte, adet olduğu üzere yalnızca içe içe geçmiş toplumsal yapıların henüz görece olgunlaşmamış alan bilgisinin boşluklarını dogmatik inanç öğretileri, atalardan kalma alışkanlıklar ya da kısa vadeli parti çıkarlarını dikkate alarak doldurmaktan başka bir şey yapmazlar ve şans bu ya aldıkları tedbirler genelde geçici de olsa bir şekilde işe yarar. Demek ki tıpkı yönetilenler için olduğu gibi tehlike ve dertlere efendi olabileceklerine ve en azından bunların genel seyirlerinin istikametiyle ilgili bir fikirleri olduğuna duyulan güvenle kendilerine tabi olunan yöneticiler de, hâlâ büyük oranda anlamlandıramadıkları bu toplumsal sorun ve olaylar zincirinin oradan oraya savurduğu bir oyun topundan farksızdırlar. Bununla birlikte yönetim mekanizması, yani bürokrasiyle ilgili olarak bu yönetim mekanizmasının yapısının ve bizzat bürokratların tutumlarının önceki yüzyıllardakilere kıyasla Max Weber'in muhtemelen kastettiği anlamda daha "rasyonel" bir hal aldığını söylemek belki de yanlış olmaz. Gelgelelim çağdaş bürokrasinin, Max Weber'in gerçekte kastettiği anlamda, yani tam manasıyla "rasyonel" bir organizasyon biçimi ve yine bürokratların tutumlarının tam manasıyla "rasyonel" bir tutum olduğunu söylemek hemen hiç yerinde olmaz. Bu son derece yanıltıcıdır. Öyle ki örneğin toplumsal karşılıklı bağımlılıkların; kendi etki alanlarının dışında kalan konularla ilgili nadiren fikir yürüten uzmanlar ve oligarşik gruplarca hiyerarşik tarzda kadrolaştırılmış ve uzmanlıkların katı sınırlarıyla bölünmüş tek tek yönetim departmanlarına bürokratik tarzda indirgenişi, iyi düşünülmüş ve amacına uygunluğu açısından

sürekli denetlenen "rasyonel" bir organizasyon biçiminden ziyade oldukça kötü tasarlanmış, iyi hesap edilmemiş geleneksel bir organizasyon biçimi karakterine sahiptir.

Bu kadar örnek yeterli olmalı. Bu tür örneklerin yardımıyla sosyolojinin görev alanını belli yönlerden biraz daha açık şekilde görmek muhtemelen mümkündür. İnsan evreninin insani-toplumsal düzleminin bizzat bizlerden oluştuğu gerçeği, bu düzlemin gelişiminin, yapılarının, işleyiş biçimlerinin tüm açıklamalarıyla birlikte bizim için en azından şimdilik eski insanlar için olduğundan daha az bilinmez olmadıklarını, bunların da en az fiziki-kimyasal ve biyolojik düzlemlerin gelişimi, yapıları, işleyiş biçimleri ve açıklamaları kadar zamanla keşfedilen şeyler olduklarını kolaylıkla unutmamıza neden olmaktadır. Birbirimizle karşılaşmalarımızın sıradanlığı, insanlar olarak bizlerin bugün hâlâ geniş ölçüde görece araştırılmamış, keşfedilmemiş bir alan; insani bilginin haritası üzerinde yer kürenin kutupları ya da ayın yüzeyi gibi bilinmez bir bölge olduğumuz gerçeğini kolaylıkla örtmekte, gizlemektedir. Birçok insan bu alanın daha fazla araştırılmasından tıpkı bir zamanlar insani organizmanın bilimsel araştırmalarından korkulduğu gibi korkar. Ve yine o zamanlar olduğu gibi bugün de bu insanların bazıları, bu pek desteklemedikleri çabayı, insanların yine insanlar tarafından bilimsel olarak araştırılmasının mümkün olmadığı argümanına yaslanarak redderler. Gelgelelim birlikte oluşturdukları iç içe geçmiş figürasyonların dinamiğinin iyi temellendirilmiş idrakinden yoksun halde insanları küçük bir yıkımdan kimi zaman daha büyüklerine ve bir anlam kaybından bir diğerine kontrolsüz şekilde sürükleyen çaresizlik, romantik bilgisizliğin, başka deyişle haddini bilmenin cazibesinden çok şey alıp götürmekte ve bu şekilde de hayallere, fantezi yüklü düşüncelere meşru zemin hazırlamaktadır.

1. Bölüm

Sosyoloji – Comte'un Soruları

Kişi, sosyolog olsun ya da olmasın, şayet 19. yüzyılda toplum üzerine bir bilim geliştirmeye çabalamış büyük adamların çalışmalarına peşin bir hükümle yaklaşacak olursa, kendini büyük bir düşünsel mirastan mahrum etmiş olur. Bu anlamda söz konusu düşünürlerin düşünsel miraslarının, şayet varsa, bugün geliştirilebileceğimiz, üzerine bir şeyler ekleyebileceğimiz yanlarını ortaya koymayı, bunun yanı sıra yalnızca o dönem koşullarının ürünü olan ideallere bağlı fikirlerini ayıklamayı denemek hiç de anlamsız bir çaba olmayacaktır. Marx'ın mirasından geriye kalan imaj bugün sıklıkla nefret ve övgü söylemleriyle çarpıtılırken, "sosyoloji" sözcüğünü yeni bir bilimin ifadesi olarak açıkça ortaya koyan Aguste Comte (1798-1857) daha geri planda kalır.[1] Comte'un mirasından arda kalan imaj, metinler arasında bir hayalet gibi gezinip duran toz tutmuş bir müze parçası izlenimi uyandırır. Kaldı ki Comte'un kaleme aldıklarının oldukça büyük bir kısmı gerçekten de gönül rahatlığıyla tozlanmaya bırakılabilir. Zira Comte çok fazla şey yazmıştı. Yazılarında genelde ağdalı bir dil kullanıyordu. Bütün özsel şeylerin üç parçalı, üçlü yapıya sahip olduğu şeklinde bir takıntısı (Zwangsidee) vardı – ve az biraz kaçıktı. Gelgelelim bütün kaçıklığına ve eksantrikliğine rağmen Comte'un eserinin üzerinde biriken tozlar üflenip

kaldırılmaya çalışıldığında, neredeyse yeni, kısmen unutulmuş ya da yanlış anlaşılmış ve sosyolojinin gelişimi açısından en az Marx'ın düşünceleri kadar önemli fikirlerle karşılaşılır. Comte'la adının aynı cümlede anılabileceğinin düşüncesi bile Marx'ı mezarında ters döndürmeye yeterdi muhtemelen. Ancak bu iki düşünürün politik tutumlarının ve ideallerinin farklılığına takılıp kalınmamalı. Zira burada bizim için önemli olan bu tutum ve idealler değildir. Tabiri caizse, Comte da büyük bir adamdı, bununla birlikte Comte'un ilgilendiği meseleler arasındaki tutarsızlık ve genelde haksız yere onun üzerine yıkılan fikirler bazı durumlarda oldukça hayret uyandırıcıdır. Bu tutarsızlığı açıklamak her durumda kolay değildir, kaldı ki burada da böyle bir çaba içine girilmeyecektir. Comte sosyoloji için ona adını vermekten çok daha fazlasını yaptı. Tıpkı öteki düşünürler gibi o da kendisinden önce gelenlerin çalışmaları üzerine bir şeyler ekledi. Comte'un hangi düşünceleri Turgot'dan, hangilerini Saint-Simon ve diğerlerinden aldığı ve de hangilerinin bütünüyle orijinal olduğu gibi faydasız bir tartışmadan vazgeçilebilir; zira hiç kimse başlangıç değildir; her insan kendisinden öncekileri bir şekilde devam ettirir, geliştirir. Comte'un başarısı, bir dizi sorunun adını öncüllerine göre daha açık ve net koymak oldu. O, bu sorunların birçoğunu yeni bir bakış açısıyla değerlendirdi. Bu sorunların bazıları, her ne kadar bunlar yüksek bilimsel öneme sahipseler de neredeyse tamamen unutulmuştur. Unutulan bu sorunlar, bilimsel ilerlemenin çizgisel olmaktan başka her şey olduğunu göstermeye yarayacak örnekler olarak kullanılabilir.

Comte sadece sosyolojinin babası değil, aynı zamanda felsefi pozitivizmin de kurucusudur. Düşünürün 1830 ile 1842 yılları arasında altı cilt olarak yayınlanan ilk büyük çalışmasının gerçekteki adı "Cours de Philosophie Positive" (Pozitif Felsefe Dersleri) idi. "Pozitif" kelimesi, Comte tarafından genelde

"bilimsel" kelimesiyle eşanlamlı olarak kullanıldı, bunun yanı sıra düşünür bu kelimeden teori ve ampirik gözlem yardımıyla bilgi kazanımım anlıyordu. Zamanla Comte'u "pozitivist" olarak adlandırmak yerleşik bir hal aldı. "Pozitivist" dendiğinde adet olduğu üzere bilimsel çalışma ya da bilgi elde etme faaliyetinde (Erkenntnisakt) bütünüyle gözlemlerden yola çıkılabileceği ve sonrasında bu gözlemler temelinde teoriler oluşturulabileceği şeklindeki bilim kuramsal anlayışı savunan kişi anlaşılır. Comte'un bu anlamda bir pozitivist olduğu algısı Comte'la ilgili tuhaf çarpıtma ve tahriflerden biridir. Zaman zaman bu sığ pozitivizmin naif algısıyla dalga geçilir. Sırf Comte'la alay etmek adına gözlemlerin neye göre seçilip ayıklanacağını ve bu gözlemlerle cevap aranacak olan sorunun neye göre seçileceğini belirleyen mevcut bir teori olmaksızın nasıl gözlem yapılabileceği sorusu sorulur. Oysa tüm bilimsel çalışmaların özü olarak gözlem ve teori arasındaki karşılıklı bağımlılığı hiç kimse Comte kadar açık ve tutarlı vurgulamamıştır:

"Şayet her pozitif teori bir yandan zorunlu olarak gözlemler üzerinde temellendirilmiş olmak zorundaysa, öteki yandan anlağımızın (Verstand) gözlem yapmak için şu veya bu türden bir teoriye ihtiyacı olduğunu söylemek de en az ilk söylediğimiz kadar doğrudur. Şayet olguların (fenomenler) gözlemlenmesi sırasında bu olgular belli ilkeler yoluyla doğrudan ilişki içine sokuluyor olmasalardı, bu birbirinden yalıtık gözlemleri birbirleriyle bağlantılamak bizim için sadece imkânsız olmakla kalmaz, dahası böyle bir durumda bu olguları hatırlamakta tamamen yetersiz kalırdık; hatta belki de bu olguların büyük bir kısmını algılayamazdık."[2]

Bu iki düşünme işlemi, yani toparlayıcı teorik işlem ile tek tek olgulara yönelen ampirik işlem arasındaki devamlı karşılıklılık Comte'un temel tezlerinden biridir. Comte, bugün

öğretildiğinin aksine bir pozitivistten başka her şeydi; bilimsel çalışmada salt tümevarımcı yönteme, yani toparlayıcı kuramların salt tekil olguların gözlemlerinden hareketle ve bu gözlemlerin ardı sıra (post festum) oluşturulduklarına inanmazdı. Başka bir deyişle, ona göre kuram gözlemden sonra gelemezdi. Bilimsel incelemelerde gözlemlenebilir olgularla ilişkisi olmaksızın, yani ilk elde salt spekülatif ve keyfi olarak oluşturulan ve aradaki bağın sonradan, tek tek olguların gözlemlenmesi yoluyla kurulduğu salt kuram ve hipotezlerden hareket edilebileceğine karşı çıktığında Comte, yine yukarıda sözünü ettiğimiz anlayışı da en az onu savunanlar kadar kararlı bir şekilde reddetmekteydi. Tümden gelimciler ile tümevarımcılar, rasyonalistler ile ampiristler, a prioriciler ile pozitivistler –ya da artık kendilerini her nasıl adlandırıyorlardıysa– yüzyıllar boyunca geri adım atmaz bir inatçılık ve tek taraflılıkla durmadan kendi savundukları düşünme yönteminin ötekine üstünlüğü olduğunu birbirlerine ispatlamaya çabalıyorlardı. Comte'un söz konusu felsefi geleneği sarsılmaz bir kararlılıkla yıkıp geçmesi için yeterli ve geçerli sebepleri vardı. Bu sebeplere ileride değineceğiz. Bilimsel çalışmanın tek tek gözlemler ile bunlardan çıkarılan genellemelere, anlayacağımız, kuram ile deney arasındaki ayrılmaz ilişkiye dayandığı düşüncesi, Comteçu bilim kuramının leitmotiflerinden biridir. Bilim adamı olarak yetişmiş bu filozofun sık sık tekrar ettiği; tüm araştırmaların *pozitif*, yani bilimsel karakterde olması gerektiği vurgusu, ancak geçmiş yüzyıllarda ama özellikle de 18. yüzyılda yaşamış olan filozofların bilgi üretme tarzları göz önünde bulundurulursa anlaşılabilir. Bu yüzyıllarda filozoflar, savlarını gözlemlenebilir olgularla sistematik bir ilişki kurarak sağlamlaştırmaksızın öne sürme hakkını kendilerinde görmekteydiler. Dahası birçok durumda bu savlar öyle formüle ediliyordu ki, olgu gözlemleri yoluyla

bunları denetlemek hiçbir şekilde mümkün değildi. Comte'un kendi felsefesini "pozitif" olarak adlandırması, bilimsel araştırmaya dayanmayan ve bilimsel metotlarla hareket etmeyen, yani spekülatif tarzdaki bu felsefeden bilinçli bir kopuşun ifadesiydi. Gerçek fikirlerinin tam aksine Comte'un "başpozitivist" olarak çarpıtılmış imajı, eski geleneği devam ettiren filozofların bilinçaltlarına yerleşmiş intikam duygularının dile gelişinden başka bir şey değildi. Her ne kadar Comte'un çözüm önerilerinin tamamı başarıya ulaşmamış, ayrıca yeni olanı ifade etmek için eski dilsel araçlarla girdiği aralıksız mücadele şöyle bir geriye bakıldığında sıklıkla bu yeni olanın anlaşılmasını güçleştirmiş ve son olarak genelde yetkinlikten uzak, anlaşılması güç çeviriler onun fikirlerinin üzerine ikinci bir anlaşılmazlık perdesi örtmüşse de, düşünürün bilim kuramsal bağlamda problemi ortaya koyuş tarzı (Problemstellung), her halükarda yenilikçi ve yol gösterici olarak öne çıkmaktadır.

Comte'un "Pozitif Felsefe"sinde ortaya koyduğu ve çözmeyi denediği üç sorun, bir sosyolojiye giriş metni için vazgeçilmez öneme sahiptir. Comte,

1. Sosyolojik bir düşünme ve bilim kuramı geliştirmeye;
2. Kendisine göre en önemli üç bilim grubunun –fizik, biyoloji ve sosyoloji– birbirleriyle olan ilişkilerini belirlemeye ve
3. Bu bilim sistemi çerçevesinde sosyolojinin fizik ve biyolojiye nispetle görece bağımsızlığını, farklı araştırma alanlarının kesin sınırlarla ayrılmış doğasını da göz önünde bulundurarak temellendirmeye ve bu yeni alanın yöntemlerini belirlemeye çalışmıştır.

Bu sorunların tümü, Comte'un çağdaşı olan birçok düşünürle paylaştığı temel bir deneyimle sıkı bir ilişki içindedir; toplumsal dönüşümler öylece, tek tek insanların, özellikle

de prens ve yöneticilerin bireysel niyet ve eylemlerinden hareketle açıklanamazlar. Bu nedenle de yapılması gereken; görece de olsa şahısların niyet ve eylemlerinden bağımsız olduğu giderek daha açık şekilde anlaşılmaya başlanan bir gerçekleşme bağlamının teorik olarak da aynı şekilde kişiler üstü bir gerçekleşme bağlamı olarak kavranmasını sağlayacak düşünme araçlarının geliştirilmesiydi. Böyle bir yaklaşım için kullanılabilecek mevcut model, kategori ve kavramlar her şeyden önce fizik ve biyolojiden (doğa bilimleri) gelmekteydiler. Dolayısıyla da fiziksel ve biyolojik meselelerin anlaşılması çabaları sırasında geliştirilen birçok düşünme aracı, üzerine pek düşünülmeksizin bir süre sosyal meseleleri anlamak için de kullanıldı.* Dahası kimse geleneksel doğa bilimleri anlamında "doğa" ile bugün "toplum" dediğimiz yeni yeni keşfedilen bu gerçekleşme bağlamı arasında net bir ayrım yapamıyordu. Elit bir okul olan Ecole Polytechnique'de evvela öğrenci, sonrasında asistan ve eğitim görevlisi olan Comte, toplum kuramsal meselelerle uğraşan çağdaşlarına kıyasla çok daha sağlam, kapsamlı bir doğa bilim ve matematik eğitimi almıştı. Düşünür, toplumun bilimsel olarak incelenişinin bir doğa *bilimi*, fiziğin farklı bir türü gibi yapılamayacağını bütün öncüllerinden daha açık şekilde görmüş, kavramıştı. Comte'un "sosyoloji" adını bu yeni bilimi ifade etmek için icat ettiği sık sık dile getirilir.[3] Oysa onun bu yeni adı kullanmasının asıl nedeni, toplum *üzerine düşünen* bu yeni bilimin fizik ya da biyolojinin kavramsal çatısı altına sığmayacak kadar farklı türden bir bilim olduğunu görmüş olmasıdır. Comte'un attığı kritik önemdeki adım, toplum biliminin daha eski olan doğa bilimleri karşısında görece bağımsız olduğunun farkına varmasıdır.

* "Doğa bilimleri alanından devralınan kavramlar, hiçbir eleştirel süzgeçten geçirilmeksizin bugün hâlâ insan bilimleri alanında kullanılmaktadır." Yazarın düşünce akışının arasına girerek dile getirdiği bu cümleyi, akışı bozmaması adına buraya almayı uygun gördük. (ç.n.)

Bu bilime yeni bir ad vermesi, bu bilimin eski bilimler karşısındaki görece bağımsızlığı hususunda Comte'un bizzat deneyimlediği bilimsel-teorik farkındalığın kesin ifadesinden başka bir şey değildi.

Comte bu yeni bilimin ana görevini, toplumsal gelişmenin tabi olduğu yasaların ortaya çıkartılması olarak görmekteydi. 19. yüzyılın başka birçok düşünürü gibi Comte'un da karşısına çıkan ve çözülmeyi bekleyen öncelikli sorun, toplumsal gelişmenin seyrinin tabi olduğu yasaların yanı sıra bu gelişme çerçevesinde yükselmekte olan burjuva sınıfı ile işçi sınıfının entelektüel elit tabakasının düşünürün önüne koyduğu sorulardı: Nereye gidiyoruz? İnsanlığın gelişiminin istikameti nedir? Bu gelişim "doğru yönde", yani benim ideallerim ve isteklerim doğrultusunda mı ilerliyor? Comte'un bu sorunlara yaklaşım tarzında eski bir filozof hastalığı kendini gösterir. Söz konusu filozoflar kendilerine ve de ötekilere düşüncenin, akıl yürütmenin uzmanları olarak görünürler. Bu nedenle de bu filozofların düşünceleri sıklıkla, öteki tüm insani yanları açıklığa kavuşturacak kilit nokta olarak insanların bilincine (Geist), düşünme etkinliğine, aklına odaklanır. Hegel'e benzer şekilde –ancak metafizik süslemeler olmaksızın– yine Comte da; düşüncenin gelişimini bazen insanlığın gelişimi içindeki *kilit sorun,* bazen de kilit sorunlardan sadece biri olarak değerlendirdi.[4]

Bu geleneğe şaşmaz bir kararlılıkla yüz çeviren ilk düşünür Marx oldu. Bu bakımdan Comte, hâlâ bütünüyle felsefi geleneğin sınırları içinde durmaktaydı. Fakat problem daha dikkatli incelendiğinde Comte'un üç noktada klasik felsefi gelenekten koptuğu görülür. Bu kopuşun, bir kısmı bugün bile hâlâ tam olarak bilinmeyen sonuçları olmuştur. Bu sonuçların bilinmemesinin nedeni, bizzat Comte'un bu sonuçlar üzerinde pek fazla durmamış olması ve bunları atalardan kalma,

anlaşılması zor bir dille yazmış olmasıdır. Gelgelelim tam da bu yaklaşımlar, sosyolojinin ve bilim kuramının gelişimi için son derece önemlidir.

Felsefi Bilgi Kuramından Sosyolojik Bilgi Kuramına Doğru

Klasik bilgi ve bilim kuramı, bir öznenin, yani tek bir insanın düşünme, bilgi elde etme, bilimsel çalışma sürecinde nasıl bir hareket tarzı benimsediğini araştırır. Comte bu geleneği terk etti. Çünkü bu yaklaşım ona gözlemlenebilir olgularla bağdaşmaz göründü. İnsanların düşünme ve araştırma faaliyeti daha ziyade nesillere yayılan, sürekliliği olan bir süreçtir. Tek tek insanların düşünme, bilgi elde etme ve bilimsel çalışmada sergiledikleri hareket tarzı, önceki nesillerin hareket tarzı üzerine kurulur. O halde insanların bu faaliyetler esnasında nasıl hareket ettiklerini anlamak ve açıklamak için asıl soruşturulması, analiz edilmesi gereken şey, düşünme ve bilgi elde etmenin gelişiminin uzun erimli toplumsal sürecidir. Öyleyse Comte'un başarısı; bilginin ve bilgi elde etmenin felsefi bir kuramından sosyolojik bir kuramına geçişte, daha önemlisi bilgi elde etme faaliyetinin "öznesi" olarak tek tek insanların yerine insanlardan oluşan toplumun (insanlığın) geçirilmesinde yatar. Düşünmenin sorunları yine Comte için de merkezi sosyolojik bir sorundu. Bu nedenle de o aynı zamanda, düşünen öznenin tasarımını sosyolojikleştirmiş, anlayacağımız, bu tasarımı sosyolojinin konusu haline getirmiştir.

Bilimsel Olmayan Bilgi Elde Etme Tarzından Bilimsel Bilgi Elde Etme Tarzına Doğru

Klasik Avrupa felsefesinde –en açık ifadesini doğa bilimlerinde bulan– "rasyonel" düşünme, tüm insanların düşünme

biçiminin normal bir tarzı olarak görülür. Oysa söz konusu rasyonel düşünme tarzı ilk kez insani gelişimin geç bir döneminde ortaya çıkmıştır. Dahası insani gelişim periyodunun gerilerine bakıldığında, düşünme ve bilgi elde etme çabalarında insanların her zaman bilimsel bir tavırla hareket etmiş olmadıkları görülür. Bu olgu, klasik bilim ve bilgi felsefesinde göz önünde bulundurulmadığı gibi bilim ve bilgi felsefesi için önemsiz olduğu gerekçesiyle bir kenara atılır. Bilginin bilimsel olmayan formları ile bilimsel olan formları arasındaki ilişki problemi Comte'un merkezi sorunsallarından biridir. Bu durum, bilim öncesi düşünceyi öncelikli olarak geçerlilik açısından değil de, sadece toplumsal olgu olarak dikkate alan Comte'un sosyolojik yaklaşımına uygun düşmekteydi. Tüm bilimsel düşünce ve bilgilerin bilimsel olmayanlardan doğduğu, böyle diyordu Comte, gözlemlenebilir bir olgudur.

Comte bu gözlemini, toplumsal gelişmenin yasalılığı olarak formüle ediyordu. "Temel kavramlarımızdan, bilim dallarımızdan her biri; bir silsile halinde kuram oluşturmanın üç farklı evresinden geçer: teolojik ya da kurgusal (spekülatif) evre, metafizik ya da soyut evre, bilimsel ya da pozitif evre.* Başka deyişle insani düşünce (...) dünyanın anlaşılması sürecinde üç farklı yöntemden faydalanır: (...) teolojik, metafizik ve pozitif."[5]

* Comte'a göre birinci dönem olan teolojik evrede insanlık, doğada cereyan eden hadiseleri Tanrı ve ruh gibi doğaüstü nedenlerle açıklamıştır. İkinci dönem olan metafiziksel evrede ise insanlık doğada olup biten şeylerin arkasında Tanrı gibi doğaüstü güçler aramak yerine doğanın kendisine yönelmiş, olayların nedenlerini soyut bir biçimde de olsa yine doğada aramıştır. Hayal yerine aklını kullanmış, cevher ve arazlardan bahsetmeye başlamıştır. Üçüncü dönem olan pozitif evrede ise, Comte'a göre, insanlık teolojiyi ve metafiziksel muhakemeleri bir kenara bırakmış, deneyle doğayı anlamaya çalışmıştır. Olayların arkasındaki sebepler için doğaüstü ya da metafiziksel gerekçeler aramak yerine gözlemde bulunarak ya da deney yaparak dünyanın kanunlarını keşfetmeye koyulmuştur. Comte'a göre yetişkin insanın yapacağı ve pozitif (fizik temelli) bilimin takip ettiği yol budur. (ç.n.)

İnsanların her biri doğayı deyim yerindeyse kendi imkânlarıyla ve herhangi bir ön çalışmaya dayanmaksızın mekanik, kör, ereksiz ve amaçsız fakat düzenli işleyen bir mekanizma olarak kavrar. İşte insanların ortaya koyduğu düşünce, bilgi ve bilgi elde etme tarzlarının referans çerçevesi olarak bu tek tek insanları almak yerine, bu düşünce, bilgi ve yöntemler daha ziyade Comte'un yaptığı gibi yüzlerce hatta belki de binlerce nesli kapsayan bir gelişme olarak kavranacak olursa, bilimsel bilgi elde etme çabaları ile bilimsel olmayanlar arasında nasıl bir ilişki olduğu sorusunu sormaktan doğrusu kimse kaçamaz. Comte, insani gelişimin işte bu evrelerinin sınıflandırıcı tipolojik bir ayrımını yapmayı denedi. Düşünür, evvela cansız, ardından canlı doğa üzerine ve nihayet toplum üzerine geliştirilen insani düşüncenin başlangıçta istisnasız şekilde spekülasyonlara dayandığına işaret eder. Comte'a göre bu spekülasyonlar; bütün o sorulara mutlak, nihai ve dogmatik cevap arayışlarında ve sorgulayanlar açısından duygusal değer taşıyan tüm olayların açıklaması için eylemleri, erekleri ve niyetleriyle belli bir şahıs olarak düşünülen bir ilk neden, fail (yaratıcı) talebinde görülmektedir. Metafizik evrede ise şahıs (antropomorfik) failler temelinde yapılan açıklamaların yerine kişileştirilmiş soyutlamalar (mesela insanınkine benzer bir aklı olan özne anlamında doğa-aklı) biçiminde açıklamalar geçirilir. Bu noktada Comte özellikle, birçok olayı "doğa" ya da "akıl" gibi kişileştirilmiş soyutlamalar yardımıyla açıklayan 18. yüzyıl filozoflarını göz önünde bulundurur. Belli bir bilim dalında insanlar, düşünme pratiklerinde pozitif ya da bilimsel evreye nihayet ulaştıklarında, kendileri için sezgisel olarak büyük öneme sahip olsa da gözlem yoluyla hiçbir şekilde ispatlanamayan mutlak başlangıç ve mutlak erekleri sorgulamaktan vazgeçer ve bundan böyle gözlemlenebilir fenomenlerin birbirleriyle olan ilişkilerinin bilgisine ulaşmaya çalışırlar. Teoriler

gözlemlenebilir ilişkilerin modelleridirler. Comte, bilginin kendi dönemine kadar geldiği noktaya uygun olarak ilişkileri yönlendiren, belirleyen "yasalar"dan söz ediyordu.[6] Bunun yerine biz, yasa benzeri düzenliliklerden, yapılardan ya da işlevsel ilişkilerden bahsedeceğiz.

Ancak daha sonraki çalışmalar açısından önemli olan Comte'un çözüm önerisi değil, daha ziyade ortaya attığı sorunsaldır. Bilginin ve bilimin sosyolojik bir kuramı, bilim öncesi düşünme ve bilgi elde etme tarzlarının nasıl ve hangi büyük-toplumsal (bütün bir toplumu kapsayan) dönüşümler bağlamında bilimsel tavra evrildikleri sorusunu atlayamaz, bu soruyu geçiştiremez. Soru ortaya bu şekilde konulduğunda, böylelikle bugüne kadarki bilgi sosyolojisinin ve yine felsefi bilgi kuramının sınırlandırılmışlığı aşılmış olur.[7]

Klasik bilgi sosyolojisi kendini bilim öncesi idelerin ya da ideolojilerin toplumsal yapılarla olan bağını ortaya koyma çabasıyla sınırlar. Geçmişte ortaya atılan fikirler ile bu fikirlerin taşıyıcılarının spesifik toplumsal konumları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışanlar, hemen her zaman bu fikirlere rölativist, öznel bir bakış açısıyla yaklaşma ve bunları değersiz "ideolojiler" olarak görme eğilimindedirler. Bu kısır döngüden, ancak bilim öncesi bilgi elde etme çabalarından bilimsel bilgi elde etme çabalarına geçilen süreçte yaşanan ve bir bütün olarak toplumu etkileyen o kapsamlı değişimler sorgulanmaya başlandığı takdirde çıkılabilir.[8]

Comte'un "üç evre yasası" her şeyden önce geçmişte ortaya atılmış düşünceleri yanlış, bilim öncesi ideolojiler olarak bir çırpıda bir kenara atmaksızın düşünme biçimlerinin ve fikirlerin kapsamlı toplumsal gelişmelerle olan ilişkisine bakma imkânına işaret eder. Comte bütün bu birbiriyle bağlantılı sorular kompleksine cevap vermemiş, yalnızca bunlara işaret etmiştir. Bununla birlikte o, bilgi elde etmenin bilimsel ve bilim

öncesi biçimleri arasındaki ilişkinin düşünme gelişimimizin anlaşılması, daha da önemlisi bütün kavramlarımızın ve özellikle de bir bütün olarak dilimizin anlaşılması için oldukça önemli olan bir yönüne de açıkça işaret etmiştir.

Comte, kendisinin teolojik olarak ifade ettiği, muhtemelen bizim de rahatlıkla dini olarak adlandıracağımız bilgi elde etme tarzı olmaksızın bilimsel tarzın gelişiminin hiçbir şekilde düşünülemeyeceğini gösterdi.

Comte'un bu olgu için getirdiği açıklama da yine onun pozitivist yönünün düşünüldüğü kadar baskın olmadığına işaret eden bir başka göstergedir. İnsanlar, diye açıklıyordu Comte, teoriler oluşturmak için gözlem yapmak zorundaydılar. Ne ki, gözlemleyebilmek için de teorilere ihtiyaçları vardı:

"İnsan aklı başlangıçta bir kısır döngü (circulus vitiosus) içine hapsolmuştu. Şayet teolojik anlayışın gelişmesiyle birlikte bu zorluktan doğal bir çıkış yolu rastlantı eseri doğmuş olmasaydı, insan aklı bu kısır döngüyü asla kıramazdı."[9]

Comte bununla, insani gelişimin temel bir veçhesini kast eder.

Kendimizi toplumsal bilgi hazinesinin bugünkünden çok daha kısıtlı olduğu bir dönemin içerisinde düşünelim. İnsanlar belirsizliğin, anlamsızlığın içinde yönlerini tayin edebilmek için, deneyimledikleri farklı türden tekil fenomenler arası ilişkiyi anlamalarını sağlayacak özetleyici bir tasvire, bir tür haritaya ihtiyaç duyarlar. Tekil olayların birbirleriyle nasıl bir ilişki içerisinde olduklarını gösteren teoriler, ancak tekil gözlemlerle sürekli bir geri bildirim içerisinde geliştirilirlerse insanlara yönlerini tayin ve olayların seyrini kontrol etmelerinde yarar sağlayabilirler. Bugün bu bilgi bizim için oldukça sıradandır. Gelgelelim eski insanlar olaylar arası ilişkiler hakkındaki bilgilerin sistematik gözlemler yoluyla arttırılabileceğini bilmiyorlardı. Zira onlar bu bilgiyi mümkün kılacak

deneyimden henüz tamamen yoksunlardı. Dolayısıyla eski insanlar, kendi dünyalarında eylemlerine yön veren kaçınılmaz olaylar arası ilişkilerin modellerini yine içinde bulundukları gelişmişlik düzeyine uygun olarak tasarladılar. Anlayacağımız, bizim bugün teori dediğimiz, Comte'un ifadesiyle insanın daha doğal, spontane becerileri temelinde, hayal gücü ve fantezinin de yardımıyla olaylar arası ilişkilerin tasvirlerini şekillendirdiler.

Comte'un üç-evre-yasasında betimlediği düşüncenin gelişim silsilesinin bu açıklaması, gelişme sosyolojisi temelli bir bilgi kuramının verimliliğinin altını bir kez daha çizer. Muhakkak ki burada taslağı çizilen bu düşünsel model henüz başlangıç aşamasındadır, dolayısıyla daha dikkatli sınamalar gerektirmekle birlikte bugüne kadar gördüğü ilgiden daha fazlasını hak ettiği kesindir.

Bilimlerin Bilimsel İncelemesi

Bilgi ve bilim kuramının felsefi geleneğinin temelinde, düşünmenin formu ile düşüncenin içeriği ya da başka türlü söylersek kategoriler ile bilgi içerikleri, bilimsel yöntem ile bilimin nesneleri arasındaki ilişkiye dair bir varsayım yatar. Söz konusu varsayım, sözümona herkesçe paylaşılan bir farkındalık olduğundan sınanmaya gerek duyulmaksızın nesilden nesile öylece aktarılır. Buna göre içerikleri ne kadar değişirse değişsin insan düşüncesinin "formu" ebedi ve değişmezdir. Bu varsayımı sürekli bir çizgi, bir ilke olarak felsefi bilim öğretisi üzerine birçok tartışmada gözlemlemek mümkündür. Bir bilimi bilim yapan şeyin onun yöntemi olduğu varsayılır, anlayacağımız, bu varsayıma göre yöntem ile inceleme nesnesi arasında bir karşılıklı ilişki yokmuş gibi davranılır. Gelişme sosyolojisi yaklaşımının da bir gereği olarak Comte, form ile içerik, bilimsel yöntem ile bilim nesnesi, düşünce ile

bilgi arasında yapılan bu ayrıma karşı kararlılıkla mücadele etti. Bunların birbirlerinden ayırt edilebileceğini, bu anlamda farklarından söz edilebileceğini ancak ayrı ayrı düşünülemeyeceklerini örtük de olsa dile getirdi. Comte şöyle yazmıştı:

"Yöntem, uygulamada öyle değişken olmalı ve her yeni durumda fenomenlerin spesifik doğaları ve komplekslik seviyesine uygun olarak o derece modifiye edilmelidir ki, böylelikle bir yöntemin genel kavramlarının tamamı, bu kavramları kullanmak isteyen için mevcut halleriyle fazlasıyla belirsiz kalsın.* Bilimin daha basit branşlarında bile yöntem ile kuramı ayırmış değiliz; dolayısıyla, toplumsal hayatın kompleks görünümleriyle uğraşırken bunu yapmayı daha az düşünürüz... Ben de tam bu nedenle genel anlamda bilimle hesaplaşmadan, sosyal fiziğin (sosyolojinin) yöntem mantığını ortaya koymaya çalışmadım."[10]

Comte burada, zaman içinde yeniden rafa kaldırılan bir soruna, düşünme biçimi ile bilgi arasındaki ilişki sorununa işaret etmekteydi. İnsanların, kendi dünyalarında gerçekleşen olaylar arası ilişkileri giderek artan ve git gide daha kapsayıcı şekilde kontrol edebilmeleri, insanlığın gelişimi içerisinde elde edilen bilginin zamanla değiştiğini, bu bilginin artmış ve gittikçe daha çok sayıdaki deneyim alanını zamanla gerçeğe daha uygun ve daha kesin şekilde kavramış olduğunu yeterince açık ortaya koyar. Bilginin değişken olduğu ve gelişebildiği, fakat bizzat insanın düşünme faaliyetinin sonsuz

* Burada genel yöntemden kast edilen genel kabul görmüş "bilimsel" yöntemdir. Örneğin bugün doğa bilimleri temelli bir bilim yöntemi baskındır. Uygulama ise bu yöntemle herhangi bir bilim alanında kuram oluşturmadır. Genel bilim paradigmasında yer alan ve doğa bilimlerinde katı bir yasalılık (determinizm) anlamına gelen bir kavram o haliyle toplum bilimine uygulanacak olursa, sorun yaratacaktır. Elias muhtemelen Marx'ı göz önünde bulundurmaktadır. Ona göre bu kavram şayet sosyolojide kullanılacaksa, öncelikle kavramın içi, uygulanacağı alana göre yeniden doldurulmalıdır. (ç.n.)

ve değişmez yasalara tabi olduğunu düşünmek bugün dahi oldukça yaygındır. Gelgelelim düşünmenin *değişen içeriği* ile *ebedi* formu arasında yapılan söz konusu düşünsel ayrım, olguların belli bir tarzda incelenmesine dayanmamaktadır. Başka deyişle bu ayrım, daha ziyade insanın güven ihtiyacının, yani bütün değişip dönüşenlerin ardında değişmez olanı bulma kaygısının ürünüdür. Değişebilir ve hareketli olarak gözlemleyebildiğimiz her şeyin mutlak anlamda değişmez bir duruma bu düşünsel indirgenişinin, sorunlar, bilhassa da bilimsel sorunlar üzerine düşünmede faydalanılabilecek doğal, gerekli ve en verimli düşünme şekli olduğu sanılır. Öyle ki Avrupa dillerine iyice yerleşmiş çoğu düşünme alışkanlığı ve kavram, bu tarz hatalı bir algıya daha fazla imkân tanır. Detaylı bir gözlem, dönüşen şeylerin üzerine düşünürken değişmez olan bir şeye başvurma eğiliminin aslında (doğruluğu ya da yanlışlığı) denetlenmemiş, üzerine mesai harcanmamış bir değerlendirmeden (dogmatik bir değer ölçütünden) kaynaklandığını ortaya koyar. Comte bunu, muhtemelen teolojik bir düşünme biçiminin belirtisi olarak teşhis ederdi. Bütün değişim, dönüşümün içinde veya ardında olması muhtemel bir değişmezin, değişim ve dönüşümün kendisinden daha yüksek bir değere sahip olduğu düşüncesi herkesçe olağan karşılanır. Felsefi bilim ve bilgi teorisi açısından bu değer yargısı, insanların gelmiş geçmiş tüm sözlü veya yazılı aktarımlarının temelinde yatan, hani bizim bugün "mantık" dediğimiz şeyin kategorileri ya da işleyiş kurallarında temsil edilen sonsuz ve değişmez düşünme formları olduğu tasavvurunda dile gelir.

Fakat mantığın değişmez olarak kabul edilen yasalarının gerçekten de tüm insanların düşünüşlerinin gözlemlenebilir yasalılıkları olduğu fikri, hani sıklıkla olduğu gibi pek dikkate alınmayan gerçek ile idealin (olması gerekenin) birbirine karıştırılması durumundan kaynaklanır. Mantık kavramına

başlıca anlamını veren Aristoteles'in esas itibariyle mantıktan anladığı şey, felsefi bir tartışmada argümanları sıralarken ve karşı tarafa düşünme hatalarını kanıtlarken başvurulan argümantasyon ve açıklamalarda dikkat edilmesi gereken kurallardı. Mantıkla değişmez, sonsuz düşünme yasalarının ispatlanmaya çalışıldığı şeklindeki düşünce, görünüşe göre ilk kez geç Orta Çağ ya da daha geç bir dönemde Aristoteles'in mirasıyla bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. "Mantıklı" ifadesinin bugünkü kullanımında dile gelen, mantık yasalarının sonsuz, değişmez ve genel geçer oldukları iddiası, mantığın, gerçekten de her toplum ve çağdaki insanların düşünüşlerinin temel yasaları olduğu şeklindeki bir diğer iddia ile sıklıkla birbirine karıştırılır. Aynı durum, sadece tek (mutlak) bir bilimsel yöntem olduğu şeklindeki iddia için de geçerlidir. Yine burada da aslında insanlarca konulmuş bir kural ile bir ideal olgusal bir durum olarak tasvir edilir. Comte'un öncülük ettiği felsefi bir bilim ve bilgi teorisinden sosyolojik olana geçiş, her şeyden önce Comte'un bilim nasıl hareket etmeli sorusunu sormak yerine artık, bilimsel hareket tarzının ayırıcı niteliklerinin, bu anlamda bilimsel olanı bilimsel olmayandan ayıran niteliklerin tam olarak hangileri olduğunu ortaya çıkarma çabasına dayanmaktaydı. Bilimsel bir bilim teorisi, ancak bilimlerin verimliliğinin bu türden "pozitif" bilimsel bir incelemesi, başka deyişle araştırma nesneleri bizzat bilimlerin kendisi olan bilimsel bir araştırma temelinde oluşturulabilir. Şayet bu şekilde hareket edilecek olursa, belli bir bilimsel yöntemin, bugün adet olduğu üzere fiziğin yönteminin öteki bilimlerin tümü için mutlak geçerli model (örnek) teşkil edebileceği fikrinin esasında belli bir idealin, bir değer yargısının ifadesi olduğu çok geçmeden anlaşılır. Bu yaygın tavrın baskın olduğu bir ortamda filozoflar, bilim adamı sayılmak için nasıl hareket edilmesi gerektiğini belirleyen yargıç rolüne

soyunurlar. İdeal ile gerçek olanın birbirine felsefi tarzda bu karıştırılışı, belli bir bilimin, tam olarak söylemek gerekirse klasik fiziğe özgü yöntemin mutlak bilimsel model mertebesine yüceltilmesi, Comte'un da işaret ettiği gibi sosyolojinin bağımsız gelişimini, kendi ayaklarının üzerine kalkmasını bugüne kadar engellemiştir.

Geleneksel felsefenin problemlere yaklaşım tarzı egosantriktir. Zira bu yaklaşım tarzı kendini, tek bir kişinin bilimsel bilgiyi nasıl elde ettiği sorusuyla sınırlar. Ne var ki hepimizin bildiği gibi insanlar, sahip oldukları belli düşünme formlarını, algıları birbirleriyle ilişkilendirmenin spesifik kategorileri, özgün tarz ve üsluplarını (Arten) daima sosyalizasyon* süreçleri içerisinde öğrenirler.[11] Klasik felsefede çok kere karşılaşıldığı şekliyle "düşünmenin değişmez yasaları", binlerce yıllık bir sürece yayılan toplumsal düşünce ve bilginin gelişmesinin bir mirası olarak kavrandığında, değişmez olarak tasavvur edilen düşünme formları ile değişken bilgi içerikleri arasında yapılan geleneksel ayrımın olgulara dayanan herhangi bir meşruiyeti olup olmadığı sorusu sorulmadan geçilemez. Doğa bilimsel düşünceye yönelmiş bu naif egosantrik felsefi geleneği terk etmiş olması ve insanların tek tek olguları birbirleriyle farklı tarzda ilişkilendirdiği bilim öncesi düşünceyi gerekli bir önkoşul, bilimsel düşünceden zorunlu olarak önce gelen bir düşünme biçimi olarak fark etmiş olması kuşkusuz Comte'un hanesine yazılması gereken bir başarıdır. Ancak üç-evre-yasası gereğince bilim öncesi düşünme formlarının bilimsel düşünme formlarına zorunlu olarak dönüştükleri varsayımıyla Comte, belli ki çok ileri gitmişti.

* Toplumsallaşma, bir diğer kullanılan adı ile sosyalizasyon, toplumun mevcut değer ve normlarının bireylere öğretilmesi süreci olarak tanımlanabilir. Bu süreç içerisinde birey, üyesi olduğu toplum içerisinde nasıl davranacağını öğrenir. Öğrenmekle de kalmayıp bunları içselleştirip kendisine mal eder ve bu değer ve normlar doğrultusunda davranmaya başlar. (ç.n.)

Zira bu dönüşüm, daha ziyade toplumu bir bütün olarak kapsayan genel gelişmenin istikametine bağlıdır. Bununla birlikte tüm bilimsel düşünme biçimlerinin bilimsel olmayanlardan çıktığını söylerken Comte, kesinlikle o kadar ileri gitmemişti. Kendisinin teolojik veya metafizik olarak adlandırdığı daha eski düşünme biçimleri, insanın düşünme tarzları arasında nesneye ve gerçekliğe daha uygun olanları değilseler bile, her halükarda daha önce gelen ve daha spontane olanlarıdır. Böylelikle ufukta yeni bir "Kopernik Devrimi" kendini gösterdi. Comte'un bu görüşlerinin aradan geçen yüzyıldan fazla süreye rağmen hâlâ neredeyse hiç ses getirmemiş, geliştirilmemiş ve sosyolojik bilginin bileşeni olarak geniş toplumsal kesimlere tanıtılmamış olması, bu devrimin gerçekleşmesi karşısında ne kadar fazla engel olduğunun ve olmaya devam ettiğinin göstergesidir.

Yeryüzünün hareketsiz ve değişmez şekilde evrenin merkezinde durduğu bilgisi bir zamanlar insanlara olağan, doğal görünüyordu. Bugünse kendi düşünme biçimlerinin aynı zamanda insan türünün değişmez düşünme biçimi olması birçok insana olağan, doğal görünür. Bu düşünce, insanların pratikteki deneyimlerince sürekli olarak pekişir; ampirik araştırma çalışmaları ve yine günlük yaşamın tekniğindeki pratik kullanımlarında doğruluğu tekrar tekrar kanıtlanır. Hatta bunların "doğru" düşünme biçimleri oldukları insanlara apaçık görünür. Öyle ki, insanlar bu düşünme biçimlerini "anlak" ya da "akıl" formunda doğuştan getirdiklerini düşünür, bunları belli bir toplum içerisinde aldıkları eğitimle edindiklerini ve bu düşünme tarzlarının içinde yaşadıkları toplumun gelişimine bağlı olarak değiştiğini göremez olurlar. Bu süreci artık hatırlayamazlar, kimse de onlara kendi toplumlarında bilimsel olmayan düşünme biçimlerinden bilimsel olanlara geçişin ve bu yeni düşünme tarzının toplumun tüm katmanlarında

baskın konuma yükselişinin ne kadar sancılı bir gerçekleşmenin sonucu olduğunu öğretmez. Avrupa ülkelerinde gözlemlenen, bu ülkelerdeki toplumları bir bütün olarak etkisi altına alan özgün bir gelişme sayesindedir ki; öncelikle doğa olayları arası ilişkiler bağlamında olmak üzere bilimsel düşünceye sıçramalı bir geçiş gerçekleşti. Bu sıçramanın temelinde, dünya toplumunun parçası olan çok sayıda Avrupa dışı toplumlarda giderek derinleştirilip, geliştirilmiş bir düşünce ve bilgi birikiminin daha ileri bir düzeye taşınmış olması yatmaktadır. İnsanlar hangi özgün gelişmenin buna neden olduğunu bilmediklerinden, doğa ilişkileri üzerine sahip oldukları kendi "rasyonel" düşünce ve davranışlarını ister istemez doğa vergisi, kendi doğalarının alabildiğine olağan bir donanımı olarak değerlendirdiler. Öteki toplumlardaki insanların doğa güçlerine karşı tutumlarında hâlâ geniş ölçüde bilim öncesi, büyülü-mitik tasavvurların etkisi altında olduklarını tespit ettiklerinde ise, bu bilim öncesi tutumu otomatikman bu insanların zihinsel durumlarının zayıflığı ya da geriliği olarak değerlendirdiler.[12]

Comte'un, eski felsefi yapının öğretilerle örülü duvarlarında açmaya çalıştığı gediği kullanmamızı ve bu duvarları nihayet tamamen yıkmamızı bizzat Comte'un anlaşılması güç dilinin zorlaştırıyor olması mümkündür. Kendi döneminin düşünme alışkanlıklarına uygun olarak Comte'un "yasa" olarak tabir ettiği düşüncenin bu tipolojik silsilesi, bizzat yasanın kendisi değil de, daha çok toplumsal yapıların gelişimlerinin bir veçhesini oluşturan düşünme biçimlerinin belli bir istikametteki gelişmesi olarak tanımlanırsa, belki daha iyi anlaşılır. Comte aradaki bu ilişkinin, yani düşünme biçimlerinin istikameti ile toplumsal yapıların değişimleri arasındaki ilişkinin belli ki farkındaydı, çünkü büyülü-mitik düşünme formlarının baskınlığını askeri ve dini sınıfın egemenliğiyle, bilimsel

düşünme formlarının hakimiyetini ise endüstriyel sınıfların egemenliğiyle ilişkilendirdi. Comte'un yaşadığı dönemden bu yana insan toplumunun gelişimi üzerine bilgi birikimi o kadar arttı ki, bu türden ilişkilerin birbirlerinden farklı ve kompleks yapılarına büyük oranda daha uygun hareket tarzları benimsemenin artık o kadar da zor olmadığı söylenebilir.

Görece Bağımsız Bir Bilim Olarak Sosyoloji

Comte, sosyolojinin inceleme alanının biyolojik ya da kendi ifadesiyle insanların fizyolojik yapısal özelliklerine indirgenerek anlaşılamayacak özgün (sui generis) bir alan olduğunu, bununla birlikte kısmen de olsa bunun nedenini gösterdi. Sosyolojinin inceleme alanının görece bağımsız olduğunun bu idraki, sosyolojinin görece bağımsız bir bilim olarak ortaya çıkması için atılan kritik adımı temsil etmekteydi. Bugün bu sorun güncelliğinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Öyle ki toplumsal süreçlerin yapısı bugün de durmadan biyolojik ya da psikolojik yapılara indirgenmeye çalışılır. Bu bağlamda Comte gibi bir adamın 130 yıldan fazla bir zaman önce bu anlayışa nasıl karşı çıktığına bakmak faydalı olabilir.

"Tüm sosyolojik fenomenlerde evvela bireyin fizyolojik belirlenmişliklerinin (yasa benzeri düzenliliklerinin) etkisini fark ederiz. Fakat hemen ardından da bir şeyin söz konusu verili fizyolojik koşulların etkisini, tam olarak söylenirse, bireylerin birbirlerine olan etkilerini başkalaştırdığına, dönüştürdüğüne tanık oluruz: İnsan türünün söz konusu olduğu yerde bu etki, her bir neslin bir sonraki üzerindeki belirleyici etkisi dolayısıyla giderek kompleksleşerek handiyse çözülmez bir hal alır. O halde toplumsal fenomenleri uygun biçimde araştırmak isteyen bir kişinin, öncelikle tek tek insanların (biyolojik) hayatlarına ilişkin belirlenmişliklerinin sağlam bir bilgisine sahip olmak zorunda olduğu açıktır. Ancak bu iki farklı alanın

(sosyoloji-fizyoloji) karşılıklı bağımlılığı bizi, birkaç önemli fizyoloğun bizi inandırmaya çalıştığının aksine sosyolojiyi baştan sona fizyolojinin bir uzantısı olarak görmeye zorlamaz... Türün (insan) kolektif bilimsel araştırma alanını basitçe bireyin (tekin) incelendiği bilimsel araştırma alanından türetmek istesek de bu mümkün olmazdı, zira bu noktada merkezi inceleme konusu birey değil, aksine bireyin fizyolojik belirlenmişliklerini başkalaştıran, değiştirip dönüştüren toplumsal yaşamın koşullarıdır. Fizyoloji ile arasındaki zorunlu yakın ilişki göz önünde bulundurulduğunda dahi sosyoloji, kendisi için karakteristik olan doğrudan gözlemlerin temeli üzerine inşa edilmelidir."[13]

Comte'un kullanmış olduğu birçok ifade bugün farklı bir anlama sahiptir. "İnsan türü" ifadesinin bugün belirgin bir biyolojik tınısı vardır. Bu ifadeyi Comte, henüz bu tarz bir spesifik anlam taşımaksızın "insanlık" kavramıyla eş anlamlı kullanıyordu; ve onun için insanlık, toplumla aynı manaya geliyordu.

Comte'un çözmek için mücadele ettiği düşünsel zorluk, insan toplumlarının bilimsel araştırma alanının insani biyolojik yapıların bilimsel araştırma alanından ayrılamayacağını, bununla birlikte aynı anda ilkinin ikincisi karşısındaki bağımsızlığını ortaya koymaya çalışmasından kaynaklanıyordu. Bugün elimizdeki deneyim ve düşünme enstrümanlarıyla aradaki bu bağı kurmak artık daha kolaydır. Bizzat biyoloji içerisinde bir süredir yeni bir anlayış kendini giderek artan bir ölçüde kabul ettirmeye başladı.* Buna göre bazı organizasyon tarzları

* Norbert Elias, aralarında bilimsel olarak ayrım yapılabilir süreç veya fenomenlerin kavranabilir hale getirmek, yani kavramsal olarak açık kılmak için farklı entegrasyon düzlemleri olarak sınıflandırıldıklarından söz eder. Buna göre atomlar ve moleküllerin fizik-kimyasal entegrasyon düzlemi biyolojik hücrelerden daha alt bir basamağı oluşturur. Biyolojik hücrelerin entegrasyon düzleminin üstünde organların basamağı, bunun da üstünde organizmaların basamağı yer alır ve bu böyle sürüp gider. Daha yüksek seviyedeki her bir entegrasyon düzlemi, unsurlarının

vardır ki; bunlar kendi içlerinde koordinasyon ve entegrasyon düzlemlerinin bir karşılıklı bağımlılık hiyerarşisine sahiptir. Bu karşılıklı bağımlılık hiyerarşisi, her daha kapsayıcı koordinasyon ve entegrasyon düzlemindeki ilişkiler, daha az kapsayıcı düzlemdekiler karşısında görece bir özerkliğe sahip olacak şekilde işler. Daha kapsayıcı koordinasyon düzlemleri temelde, bunlara bir dereceye kadar yön veren daha az kapsayıcı entegrasyon düzlemlerinin bir araya gelmelerinden, yani figürasyonlardan başka bir şey değildirler. Bununla birlikte daha yüksek seviyedeki entegrasyon düzlemlerinin işleyiş biçimi, bir araya gelerek bu basamağı oluşturan tek tek unsurlar karşısında görece bir özerkliğe sahiptir: "Daha alt basamaktaki faaliyet daima daha yüksekte olanca belirlenir, fakat koordinasyon her basamakta görece bağımsızdır... Bu, son zamanlarda özel bir ilgi toplayan bu hiyerarşik şema içerisindeki tek tek koordinasyon ve entegrasyon düzlemlerinin görece bağımsızlıklarının ilkesidir."[14]

---

daha kompleks organize olmuş işlev ilişkileri dolayısıyla belli özelliklere sahiptir. Bu özelliklerin eksiksiz şekilde daha alt seviyedeki basamakların özelliklerinden indirgeme yoluyla türetilmesi söz konusu olamaz. İnsani entegrasyon düzlemi, gelişimin daha önceki hiçbir seviyesinde var olmamış özellikler gösteren bir gelişme seviyesini temsil eder ve yine bu basamağın süreçleri de basitçe daha alt seviyedeki süreçlerin, mesela sürüler halinde yaşayan hayvanların ya da insan beyninin kimyasal süreçlerinin niteliklerinden hareketle açıklanamaz. Evreni bu şekilde entegrasyon düzlemlerine bölen insan, bu entegrasyon düzlemlerinin her biri farklı farklı bilimlerin inceleme alanı olarak (birey=psikoloji, toplum=sosyoloji) tasnif eder. Bu bölümlemenin uygunluğu da yine Elias tarafından tartışılacaktır. Diğer yandan mesela daha alt seviyeden entegrasyon düzlemlerinin (biyoloji, kimya gibi) anlaşılıp açıklanması için geliştirilen kavramlar, şayet oldukları gibi alınıp başka, bilhassa da daha üst basamaklardaki ilişki veya nesnelere uygulanacak olursa, bu kavramların açıklayıcı olmaktan çok kafa karışıklığına neden olacaklarını belirtir. Anlayacağımız, doğa bilimlerinden devşirilen "determinizm" gibi bir kavram, bu kavramın doğa bilimlerindeki anlamıyla kullanıldığında sosyal alanda işlevsiz kalacaktır. Sonuç olarak insani süreçlerin gerçekliğe uygun bir betimlemesi için, biyolojik ya da doğanın öteki insan-dışı görünümlerinin araştırılmasında kullanılanlardan farklı düşünme araçlarına ihtiyaç vardır. (ç.n.)

Burada gösterildiği şekliyle bu yaklaşım, yalnızca organizmaların yapısına ilişkindir. Diğer yandan düşünsel model olarak bu aynı yaklaşım, tek tek bilim türlerinin inceleme alanları arasındaki ilişkinin anlaşılması açısından da son derece işlevselditr. Fiziksel, biyolojik ve sosyolojik bilimler evrenin farklı entegrasyon düzlemleriyle ilgilenirler. Burada da yine her basamakta, önceki entegrasyon düzleminden hareketle açıklanıp anlaşılamayacak ilişki, yapı ve yasa benzeri düzenlilik türleriyle karşılaşılır. Bu nedenle insani bir organizmanın işleyişi, tek başına onu oluşturan atomların fiziki-kimyasal özellikleriyle; bir devletin, fabrikanın, bir ailenin işleyişi basitçe bunları oluşturan bireylerin biyolojik veya psikolojik özelliklerinden hareketle anlaşılıp açıklanamazlar. Comte, tek tek bilim gruplarının toplam bilim sistemi içerisindeki görece bağımsızlıklarını net bir şekilde gördü. Ampirik inceleme ve teorik modellerin yardımıyla ispat etmeksizin bu idraki dile getirdi. Gerçi bu görüşü henüz sezgi karakterindeydi. Ancak sorun bir kez ortaya konmuştu. Görüleceği üzere bu ödevin üstesinden gelme çabası, kitabın devamında oldukça önemli bir rol oynayacaktır. Buradan itibaren karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde bulunan bireylerden oluşan iç içe geçmiş ağlara özgü ilişki biçimleri, süreç ve yapıları, yani bu ağları oluşturan bireylerin biyolojik ve psikolojik karakteristikleriyle açıklanamayan söz konusu entegrasyon düzlemlerini insanların nasıl ve neden oluşturdukları gösterilmeye çalışılacaktır.

Bilimsel Uzmanlaşma Problemi

Son olarak, Comte'un çağımızın en güncel sorunlarından iki tanesini öncelemiş olduğu bir başka öngörüsünü daha dile getirmemiz gerekiyor. Bir adamın, giderek artan bilimsel uzmanlaşma, daha 19. yüzyılın başlangıcında giderek artan bilimsel uzmanlaşma üzerine kafa yorması ve bu giderek artan *bilimsel*

uzmanlaşmayla bağlantılı olarak ortaya çıkacağını öngördüğü zorlukları aşmak için hangi adımların atılması gerektiği üzerine kafa yormuş olmasıyla karşılaşmayı muhtemelen kimse beklemez.[15] Ancak sosyolojinin Comte ve Spencer gibi öncülerinin felsefi bilim kuramına kıyasla daha az ilgi görmüş bir bilim kuramı sorunuyla uğraşmış olmaları bir rastlantı değildir. Bu farklı tutumun sebebi son tahlilde, olgusal olanın felsefi bir bilim kuramı üzerinden ideal olanla karıştırıldığı, handiyse kaybolmaya yüz tuttuğu bir ortamda, sosyolojik bir bilim kuramının araştırma amacıyla toplumsal olgular olarak bilimlere yönelmesidir. Burada da konuya ilişkin olarak Comte'un kendi metnine bakmakta fayda var; söz konusu metin güncelliğini hâlâ büyük oranda korumaktadır:

"Bilgimizin ilkel evresinde düzenli (sistematik) entelektüel iş bölümü bulunmamaktadır. Tüm bilgi, onları üreten aynı kişilerce ilerletilir, geliştirilir. İnsani bilgi arayışının bu organizasyon yöntemi ilk elde kaçınılmaz, hatta zorunludur (...); ancak bu yöntem, farklı tarzda tasarımlar geliştiği ölçüde dönüşür. Bilimsel sistemin her dalı, ayrı bir gelişme ihtiyacı duyacak kadar geliştiğinde, anlayacağımız, belli kişilerin özel, ötekilerden farklı faaliyetlerine hizmet edebilecek bir evreye ulaştığında, zorunluluğu aşikâr olan bir yasa gereğince zamanla ana gövdeden ayrılır. Günümüzde bilginin her uzmanlık branşında ulaşılan gelişme seviyesini, farklı araştırma türlerinin farklı bilim adamı grupları arasındaki bu paylaşımına borçlu olduğumuz açıktır. Ne var ki bu bölüşüm, antik çağda kolay ve alışıldık olan o aynı anda tüm bilimlerle ilgilenebilme imkânını modern bilim insanlarına artık tanımaz. Bununla birlikte, her ne kadar iş bölümüne borçlu olunan bu muazzam sonuçlar takdir edilmek, bu iş bölümünün artık bilimsel dünyanın genel organizasyonunun gerçek temeli olduğu kabul edilmek zorunda olsa da, günümüzde bu iş bölümünün

istisnasız her insanı katı bir tek yönlülükle meşgul eden ideleri-n alabildiğine spesifikleşmesinin neden olduğu o büyük güçlükleri hissetmemesi imkânsızdır. Şüphesiz bu talihsiz durum, iş bölümü prensibine dayandığından bir dereceye kadar kaçınılmazdır. Demek ne yaparsak yapalım yine de hiçbir zaman bilim konusunda antik dönem insanlarının yaptığını yapabilecek durumda olamayacağız. Zira onların avantajı, bilgilerinin daha düşük gelişmişlik düzeyinden kaynaklanmaktaydı.

Buna rağmen araştırmadaki iş bölümünün verimli etkisine zarar vermeden abartılı bir uzmanlaşmanın en zararlı etkilerinden kaçınmanın araç ve yolları olduğuna inanıyorum (...) Doğa bilimlerinin farklı kollara bölünmesinin (...) son kertede yapay bir bölünme olduğu konusunda herkes hemfikirdir. Bu, her ne kadar kabul edilse de, tek bir bilimin bütünüyle meşgul olan bilim adamı sayısının henüz çok az olduğu unutulmamalıdır. Bu arada bu tek bilimin de yine sadece daha büyük bir bütünün parçası olup olmadığı önemsizdir. Bilim adamlarının çoğunluğu kendi spesifik çalışma alanları ile pozitif bilimlerin genel sistemi arasındaki ilişkiyle özel olarak ilgilenmeksizin kendilerini henüz yalnızca tek bir bilimin daha büyük ya da daha küçük izole uzmanlık alanıyla sınırlarlar. Bu hastalıktan kurtulmak için hiç vakit kaybedilmemelidir, ki böylelikle hastalığın verdiği zararın önü alınabilsin. Sonunda insan aklının, bir yığın detay içinde yolunu kaybetmemesi için çalışalım. Bunun bizim bilim sistemimizin zayıf yönünü teşkil ettiğini ve de teolojik ve metafizik felsefe taraftarlarının pozitif bilimlerin bilgi elde etme çalışmalarına hâlâ bir başarı umuduyla saldırabilecekleri nokta olduğunu kendimizden gizlemeyelim.

Bireysel araştırmaların aşırı uzmanlaşma dolayısıyla insanların entelektüel geleceğini tehdit eden bu zararlı etkisini önlemenin yolu, şüphesiz ki antikitenin ayrımlaşmamış,

bütüncül bilimine bir geri dönüş değildir. Bununla saat yalnızca tersine çevrilmiş olurdu; ayrıca bu tür bir gerileme bereket versin ki artık imkânsızlaşmıştır. Aksine doğru çözüm, tam da mevcut iş bölümünün mükemmelleştirilmesinden geçmektedir. Bunun için gerekli olan tek şey, bilimsel teorilerin bilimsel araştırılmasına adanmış yeni bir bilimsel uzmanlık alanının oluşturulmasıdır. Doğa bilimlerinin bir uzmanlık alanından ziyade kendilerini bugün ulaştıkları düzeyde pozitif bilimlerin bilimsel araştırmasına adayacak, özel olarak eğitilmiş yeni bir bilim adamları sınıfına *ihtiyacımız* var. Bunların işlevi, tam olarak her tek bilimin kendine özgülüğünü belirlemek, bunların öteki bilimlerle ilişkilerini ve karşılıklı bağımlılıklarını ortaya çıkarmak olurdu. (...) Aynı anda öteki bilim adamları, ilgilendikleri bilimsel uzmanlık alanlarına yoğunlaşmadan evvel pozitif bilimlerin genel ilkeleri konusunda bazı eğitimler alabilirlerdi. Böylece bu bilim adamları, bilimlerin genel araştırmasını yapan uzmanların elde ettikleri bilgileri kendi uzmanlık çalışmalarında kullanabilecek şekilde yetkinleştirilmiş olurlardı. Dahası genel bilimlerden gelen verilerle kendi araştırma verilerinin sağlamasını yapabilirlerdi. Bu, günümüz bilim adamlarının gittikçe yaklaştığı yeni ilişki durumdur."[16]

2. Bölüm

Efsane (Mitos) Avcısı Olarak Sosyoloji

Aile sosyolojisinden endüstri sosyolojisine, bilgi sosyolojisinden toplumsal değişim sosyolojisine, kriminal sosyolojiden edebiyat ve sanat sosyolojisine, spor sosyolojisinden dil sosyolojisine kadar giderek artan alan içi uzmanlaşma bugün sosyolojiyi de uzmanlık alanlarına bölünme, parçalanma tehlikesiyle tehdit etmektedir. Yakında gerçekten de bu alanların her birinde, uzman olmayanlara kapalı kendi alan terminolojileri, kendi teori ve yöntemleriyle iş gören uzmanlar olacak. Böylelikle yüksek profesyonellik ideallerinden birine, yeni uzmanlık alanının mutlak özerkliği hedefine ulaşılmış olunacak. Ve işte su dolu hendeklerle çevrili kule tamamlandı, açılır kapanır köprüler kalkıyor. Günümüz insan bilimlerinin gelişimi içerisinde –birkaç örnek vermek gerekirse– psikoloji, tarih, etnoloji, iktisat, politoloji (siyaset bilim) ve sosyolojide bu süreç tekrar tekrar yaşandı.

Sosyolojinin ne olduğu açıklanmak isteniyorsa, bu sürece değinmeden geçmek olmaz. Hâlâ sanki bu süreç üzerine yeterince düşünülmüş, tüm yönleriyle kavranmış ve zaten herkes bu sürecin bilgisine sahipmiş gibi düşünülüyor. Oysa genel olarak insan bilimleri ve özel olarak sosyoloji alanındaki giderek artan iş bölümü üzerine hemen hiç kafa yorulmamaktadır. Giderek artan bilimsel uzmanlaşmanın sorunlarını

belirlemenin koşulu, bu sorunları sistematik bilimsel araştırmaya açabilmektir. Bunu yapabilmek içinse söz konusu iş bölümü, uzmanlaşma ile araya yeterli ölçüde mesafe koymak gerekmektedir.

Uzmanlaşmanın neden olduğu sorunları sistematik bilimsel araştırmalara açmak, tam da Comte'un işaret etmeye çalıştığı imkândı. Bu türden problemlerle ilgilenilmesi için uzun vadeli toplumsal süreçleri inceleyerek bilimsel çalışmaların giderek artan bu ayrımlaşmasını ve bunların sosyal itkilerini gerçekten tanıyan yeni tip bilim uzmanlarına ihtiyaç vardır. Belli ki Comte'un uyarılarında görünürleştiği şekliyle bilimlerin bilimsel bir incelemesinin gelişimini zorlaştıran bir dizi toplumsal faktör söz konusudur. Diğer yandan toplumsal olarak hâlâ açıklanamaz ve kontrol edilemez olan, deyim yerindeyse "vahşice" akıp giden bilimlerin giderek artan bu uzmanlaşma süreci, Comte'un dönemine kıyasla hatırı sayılır derecede ilerlemiş olduğundan, "bir üst katta" yer alacak bu türden özel bir bilimin, diğer bir deyişle, bilimlerin bilimsel bir incelemesinin karşısına çıkan sorunları görme ve bunların bir bilim öğretisi kurma adına bilim öncesi felsefi çabalardan nasıl ayrıldığını tespit etme açısından insanlık bugün çok daha yetkin bir konumdadır.

Bilimlerin *felsefi* incelemesi, önceden verili belli ilkeler temelinde bir bilimin nasıl hareket etmesi gerektiğini belirleme görevini örtük olarak, bazen de açık açık üstlenir. Mutlak geçerli yargılarda bulunma ve mutlak hakikatleri ilan etme işinin bilimsel çalışmanın görevi olduğu yönündeki teolojiden devralınmış tasarımlar ile söz konusu ilkeler arasında oldukça sıkı bir bağ vardır. Daha önce de söylendiği gibi alabildiğine uzun bir zamana yayılan, teolojik-felsefi gelenek temelinde gelişen bu dogmatik hipotez, bilim adamlarının pratikteki uygulamalarına uygunluğu ampirik incelemeler yardımıyla

sınanmaksızın peşin hükümlü dogma ve kısmen de söze dökülmemiş bir ahlaki postulat olarak bilimlere yüklenmiş bir ideal, bilimin nasıl olması gerektiğine ilişkin bir tasavvurdur. Örneğin, John Stuart Mill (1806-1873) görünüşe göre tümevarımsal yöntemin tümdengelimci yönteme üstünlüğü olduğunu düşünür. Günümüzdeyse Karl Popper gibi filozoflar, tümdengelimci yönteme tümevarımcı yöntem karşısında üstünlük tanırlar. Gelgelelim bu sorunsalların hepsi, izlediği yönteme bilimsellik karakteri atfedilmesi için tek bir insanın nasıl bir yol izlemesi gerektiğini belirlemenin bilim felsefesinin görevi olduğu şeklindeki varsayımsal düşünceden hareket edildiği takdirde ancak bir anlam taşırlar. Söz konusu felsefi bilim kuramı, sorunun yanlış sorulmasından kaynaklanır.

Bilim adamlarının kuşak zinciri içerisinde yer alan tek bir araştırmacının performansını değerlendirme açısından belirleyici kriterin ne olduğu ille de bilim kuramı keskinliğinde ifade edilmek isteniyorsa, bunun, bilimsel bilginin ilerlemesi, yani araştırmacının bu ilerlemeye katkısı olduğu söylenebilir. "İlerleme" kavramı, özellikle 18. ile 19. yüzyılda Avrupa burjuva entelektüelleri arasında birçok taraftar bulmuş olan, bu entelektüellerin ardılları nazarında olumsuz bir çağrışıma sahip ve toplumsal gelişimin yaşamın iyileşmesi yönündeki kaçınılmaz azmine duyulan inancın temel kavramıdır. Bütün bir toplumu kapsayan gelişmenin kriteri ve dogmatik bir kanaatin ifadesi olarak bu kavram gerçekte kullanışsız, boştur. Söz konusu kavram, bilim adamlarının kendi araştırma sonuçlarını değerlendirmek için kullandıkları ölçüt olarak var olan tek işlevini tüketir. Einstein'ın rölativite kuramının, kolera virüsünün keşfinin ya da atomu oluşturan kaynaşık parçaların makro moleküller içinde üç boyutlu modelinin geliştirilmesinin tüm zamanlar için bağlayıcılığa ve geçerliliğe sahip "mutlak" hakikatler olup olmadıklarını söylemek zordur.

Bu türden kavramlar, bizzat meşrulaştırılmaya ihtiyaç duyan söze dökülmemiş, örtük bir ideal içerirler ve genelde moral yükseltici bir doğaya sahiptirler. Tüm gelip geçiciliğin, faniliğin ortasında geçici olmadığına inanılabilecek bir şey bulmak şüphesiz ki memnuniyet vericidir. Moral yükseltici tasavvurların insan yaşamında özel bir yeri olduğu açıktır. Gelgelelim bilimsel kuram alanı bu türden tasavvurlar için doğru yer değildir. Kişi bilimin ne olduğu, gerçekte ne söylediğini ortaya koyuyor görüntüsü altında aslında şahsi ideal ve temennileri doğrultusunda bilimin ne olması ya da yapması gerektiğini söylüyorsa, o halde bu kişi kendini ve diğerlerini aldatıyor, dolandırıyordur. Bilimlerin bilimsel incelemesinde somut olarak gözlemlenebilir ve kanıtlanabilir olanın teorik açıdan kotarılmasına çabalanmıyor ise, bu durumda bilimin bir kuramından söz etmek bir istismardır.

Gözlemlenebilir, kanıtlanabilir olandan hareket edildiği takdirde, bilimlerin, her şeyden önce herhangi bir sınamaya tabi tutulmamış, genelde büyük ve güçlü gruplarca herhangi bir açıklamaya gerek duyulmaksızın kendiliğinden anlaşılır olarak kabul edilen bilim öncesi düşünce sistemlerine karşı daha küçük, tek tük grupların verdiği mücadele içerisinde oluştuğu görülür. Bilimsel düşünen gruplar ilk elde kendi toplumlarında baskın olan kolektif tasavvurların, yaptıkları bireysel araştırmalar bağlamında gözlemlenebilir, somut gerçeklerle örtüşmediğini gördüklerinden, esasında bu gruplar, genel kabul görmüş otoritelerin desteğiyle de olsa bu tasavvurları eleştiren ya da reddeden gruplardır. Başka deyişle bilim adamları efsane (mitos) avcılarıdırlar; bunlar olgu gözlemleri yoluyla kanıtlanamayan olgular arası ilişkilerin, efsanelerin (mitlerin), inanç tasavvurlarının ve metafizik spekülasyonların tasvirlerinin yerine teorileri, yani olgular arası ilişkilerin olgu gözlemleri yoluyla sınanabilir, kanıtlanabilir ve

düzeltilebilir olan modellerini geçirmeye çabalarlar.[17] Bu efsane avı, anlayacağımız, genel kamların olgusal olarak temelsiz olduğunu ifşa etme işi daima bilimlerin bir görevi olarak kalır. Zira bilimsel kuramların dahi bilim uzmanlarından oluşan gruplar arasında ya da bu grupların dışında oldukça sık birer inanç sistemine dönüştürüldüklerine tanık oluruz. Bu kuramların ya kapsamı genişletilir ya da bunlar kuramın yönlendirdiği yeni olgu gözlemleri yoluyla meşrulaştırılmamış bir tarzda kullanılırlar.

Gelgelelim bilimsel çalışma çerçevesinde araştırma sonuçlarının değer kriterini, ister ampirik ister teorik ya da isterse de aynı anda her iki düzlemde olsun bu araştırma sonuçlarının mevcut toplumsal, ama özellikle de bilimsel bilgi envanterine kıyasla ölçülen ilerici yanı oluşturur. Bu ilerleme birçok veçheye sahiptir. Araştırma sonuçlarının bilgi envanterini genişletmesi ya da ayakları nispeten yere sağlam basmayan bir bilgiye kesinlik kazandırma bu veçhelerden biri olabilir. Daha evvel iç ilişkilerinden bir haber olunan ya da önceki teorilere kıyasla olgular arası ilişkilerin daha kapsamlı modelini bakışlara sunmak, olayların teorik bir özetini mümkün kılmak da bu ilerlemenin bir başka görünümü olabilir. En basitinden, teoriyle deneyi (gözlemi) birbirine uyumlama, birbiriyle koordine etme de bu ilerlemenin bir göstergesi olarak okunabilir. Bu durumlarda belirleyici olan, "gerçek" (wahr) ve "gerçek dışı" (unwahr), "doğru" ve "yanlış" gibi geleneksel felsefi bilim kuramı içerisinde belirleyici, ölçüt koyucu kriterlerin bilim kuramının merkezinden çevreye kaymış veya itilmiş olmasıdır. Araştırma sonuçlarını mutlak yanlış olarak kanıtlamanın imkânı elbette hâlâ söz konusudur. Ancak gelişmiş bilimlerde temel ölçüt, her yeni araştırma sonucunun eldeki daha eski bilgiye göre nerede durduğudur. Demek ki artık bu ölçüt, "doğru" ya da "yanlış" gibi statik karşıtlıklar üzerinden değil, aksine

bilimsel süreçlerin dinamiği üzerinden ve bu süreçlerin akışı içinde teorik-ampirik bilgiyi daha *kapsamlı*, daha *doğru* ve daha *isabetli hale* getiren yeni bilgi ile eski bilgi arasındaki ilişkinin referans alınması, karşılaştırılması üzerinden ifade edilir.

Bilimsel ideallerin postulatlarını ortaya koymaya değil de, gözlemlenebilir sosyal süreçler olarak bilimlerin araştırılmasına yönelen bir sosyolojik bilim kuramının merkezi inceleme konusu şu halde; bilgi elde etme süreçlerinin karakteridir. Bu sürecin akışı içerisinde başlangıçta az, sonrasında giderek artan ve daha güçlü şekilde organize olmuş insan grupları, yine insanların ortaya koyduğu bilgi ve düşünce alanı ile kapsamı giderek genişleyen gözlemlenebilir olgu alanını zamanla daha uyumlu hale getirmeye çalışırlar.

Bu görevin idrakiyle birlikte, bugün yaygın olduğu şekliyle sosyolojik rölativizmden ve yine felsefi mutlakçılıktan uzaklaşılmış olunur. Böylelikle insanların, daha felsefi mutlakçılıktan bile tam anlamıyla kurtulamadan bu kez sosyolojik rölativizm sarmalına tutulmalarına ve de bundan kaçıp kurtulmaya çabalarken bu defa da felsefi mutlakçılığın dogmatik aldatıcı güvenirliğine yakalanmalarına neden olan o kısır döngüden çıkılabilir.

Bir yanda bilimsel bilgiyi gerçek, kesin bilgi olarak dayatan felsefi bilim kuramı yer alır. Bu kuram, bilimsel bilgi elde etme tarzının bilim öncesi bilgi elde etme çabalarından ayrılışının nasıl gerçekleştiği ve neden ileri geldiğiyle ya da nasıl ve neden bunlardan giderek uzaklaşıldığıyla hiçbir şekilde ilgilenmez. İçerisinde yalnızca statik alternatifler barındıran bir felsefi yaklaşım açısından, bilim öncesi ya da bilim dışı bilgi elde etme biçimleri ve sonuçları ya "yanlış" ya da "gerçek dışı", bilimsel yöntem ve sonuçları ise ya "doğru" ya da "gerçek"-tir. Bu yaklaşımından dolayı felsefi bir bilim öğretisi, bilimsel gelişme süreçlerini bilim kuramsal incelemelerin merkezine

yerleştirecek araç ve imkânlardan yoksundur. Örneğin Antikitede rastlandığı şekliyle henüz nispeten ayrımlaşmamış araştırma çabalarının gözlemlendiği sürecin giderek daha ayrımlaşmış ve spesifikleşmiş araştırma süreçlerine evrilmesi sorunu, felsefi bilim kuramının kapsamı dışında kalır. Bilim kuramında bugün hâlâ *bilimden* ve *bilimsel olmayan* yöntemden söz edilir. Oysa bu, tıpkı tüm hastalıklar için tek bir ilaç olduğunu varsayan o eski tahayyül gibi sanki gerçekten de yalnızca tek bir bilim ve tek bir bilimsel yöntem varmış gibi varsayımsal bir düşünceden ibarettir.

Diğer yanda ise istisnasız şekilde bilim öncesi düşünce yapılarının toplumla olan ilişkisine odaklanan sosyolojik bilim kuramı yer alır. Ve tıpkı felsefi bilim kuramının neredeyse istisnasız şekilde doğa ilişkilerinin bilimsel bilgisini model alması gibi sosyolojik bilgi kuramı da şimdiye kadar neredeyse istisnasız şekilde toplumlar, politik ya da sosyal ideolojiler üzerine geliştirilen tasavvurları kendisine temel almış ve bir kez olsun doğa ve toplum ilişkilerinin nasıl ve hangi koşullarda ideolojik olmayan bilimsel bir bilgisinin mümkün olduğu sorusunu sormamıştır.[18] Anlayacağımız, sosyolojik kuramların toplumsal ideolojilerden ayrılıp ayrılmadığını ve ayrılıyorsa nasıl ayrıldığını kendisi ve öteki bilimler için izah etme gereği duymamıştır. Bugüne kadarki bilgi sosyolojisi, tıpkı felsefi bilgi kuramı (epistemoloji) gibi gerek doğaya gerekse topluma ilişkin bilim öncesi ideoloji ya da efsanelerin (mitlerin) hangi koşullar altında bilimsel kuramlara dönüştükleri sorusuyla ilgilenmeyi ihmal etmiş, ertelemiştir.

Comte'un daha kendi döneminde üstü örtük olarak işaret ettiği ve bugün yavaş yavaş gün yüzüne çıkan sosyolojik bilim kuramı, artık bu sorunu merkeze almaktadır. Bu noktada akademisyenler önlerinde cevaplanmayı bekleyen kilit bir soru bulurlar: İnsani bilgi ve düşünce birikiminin giderek daha

kapsamlı hale gelen bir olgu alanıyla sürekli olarak daha iyi bir şekilde uyumlanması hangi toplumsal koşullar altında ve hangi toplumsal donanımlar, yapılar (Einrichtung) sayesinde mümkün hale gelmiştir ve bugün hâlâ mümkündür? Bu soru üzerine kafa yorulurken, söz konusu koşul ve donanımların insanların oluşturduğu toplumlarla ilişkisi de göz önünde bulundurulmalıdır. Genel toplumsal gelişimin, daha önce doğa bilimlerinde olduğu gibi toplum bilimlerini de giderek artan oranda bağımsızlaşmaya, kendi ayakları üzerinde durmaya kaçınılmaz olarak götürdüğünü ya da götüreceğini daha şimdiden kesin olarak söylemek zordur. Bunu söylemek için henüz çok erken. Zira hâlâ söz konusu bağımsızlaşma süreci içerisinde bulunuyoruz. Buna karşın insanların toplumsal sorunları teolojik ya da felsefi sorunlar olarak değil de, daha çok bilimsel sorunlar olarak ele almaya başladığı o evrede toplumsal sorunlar üzerine düşünmenin yapısının hangi yönde değiştiğini büyük bir kesinlikle söylemek mümkündür. Düşünce ve algının bilimselleşme sürecinin gelişme sosyolojisi bağlamında yapılacak bu türden bir incelemesi, bilimsel bilgi elde etme çabalarını bilimsel olmayanlardan ayırmaya yarayan yapısal özelliklerin teorik açıklamasını bugün gerçekten de mümkün kılmaktadır. Bir bilim kuramını belirlemek amacıyla yapılacak bu tür bir inceleme, geleneksel felsefi çabaların imkânları dışındadır. Zira bu tip felsefi çabalar, bilimsel bilginin duruma göre "doğal", "akli" ya da her halükarda sonsuz, değişmez ve değiştirilemez insani bilgi formu olduğu yönündeki farazi hipotezin baskısı altındadır. Buna uygun olarak da geleneksel felsefe, bilimlerin oluşum ve gelişimini "salt tarihsel" bir mesele, başka deyişle "felsefe dışı" olarak görüp, bunların bir bilim teorisi için önemsiz olduğuna kanaat eder ve bilimlerin toplumsal gelişme sürecinin incelenmesini reddeder. Bu bakımdan tam da gözlemin incelemeye sunduğu şeyi yadsır. Daha kötüsü böyle yaparak,

bilimsel bilgi elde etme çabasının ayırıcı yapısal özelliklerini, keyfi ve peşin hükümlü değer ve idealleri işe karıştırmadan belirleyebilmenin biricik yöntemini kullanabilme imkânından da kendini tamamen mahrum bırakır. Bu yöntemde bilimsel olmayan ya da daha az bilimsel olan bilgi üretme biçimleri karşılaştırmalı bir modelin yardımıyla, yani devamlı karşılaştırmalar yoluyla elenerek bilimsel olanlardan ayırılır.

Bir yandan bilimin gelişiminin salt tarihsel bir araştırmanın nesnesi olduğu, diğer yandan ise bilimin sonsuz ve değişmez olarak görülen bir durumunun sistematik-felsefi bir incelemenin nesnesi olduğu söylenir. Bu çalışmada savunulan yaklaşım bu naif ikilikten kaçınmayı mümkün kılar. Bu türden yapay bir karşıtlık, ikilik gelişme sosyolojisi temelli bir bilim kuramına artık uymaz. Zira söz konusu ikilik ne tarihsel ne de sistematiktir. "Doğa bilgisi" mi yoksa "toplum bilgisi" mi olduğu fark etmeksizin "bilimsel" bir bilgi elde etme tarzı ve onun yapısal özelliklerinin bilim kuramsal bir inceleme ve belirlemeye açılması, ancak bu bilgi elde etme tarzı insanların bilgi elde etme sürecinin gelişiminde yeni bir evreye geçiş olarak görülürse mümkündür. Bu gelişim çok yönlüdür ve ayrıntıda oldukça farklılaşabilir. Yine de bu tür bir gelişmenin istikameti tam olarak belirlenebilir. Mesela şöyle denebilir: Bir toplumun dil kullanımında herhangi bir şahıs aklının etkin olmadığı, kısmen kendi kendini düzenleyen, dinamiği kendinden menkul olaylar arası ilişki (Nexus)* tahayyülünü içeren kavramlara her rastlayışımızda,

* Burada; gözlemlenebilir olgular arası ilişkilerde etkin, insanınkine benzer bir aklın olmadığını, bu olgu ve olayların kendi kendilerini düzenledikleri ve dinamizmlerini dıştan almadıkları düşüncesini içeren kavramlarla insani özellikler gösteren bir aklın söz konusu gözlemlenebilir olgu ve olaylar arası ilişkileri etkin biçimde yönlendirdiği düşüncesini örtük olarak içeren kavramlar karşı karşıya getirilir. Mesela "evrim şunu yaptı, bunu yaptı" dediğimizde ona bir şahıs aklı yükleriz. Hegel'in Geist'ı da bu tarz bir kullanıma örnektir. (ç.n.)

bu kavramların, olaylar arası ilişkilerde bir şahıs aklının etkin olduğu tahayyülünü içeren önceki kavramlardan kesintisiz bir gelişim çizgisini takip ederek türediklerinden emin olabiliriz. Etkin bir şahıs aklına işaret eden kavramlar, tüm durumlarda çıkış noktasını oluştururlar.

İnsanlar tüm deneyimlerine ilişkin fikirlerini, öncelikle parçası oldukları gruplar içinde gözlemledikleri karşılıklı ilişkilerinden edindikleri deneyimlere göre modellerler. Bununla birlikte insanların şu gerçeği; yani kendi niyet, plan, eylem ve amaçları üzerine geliştirdikleri düşünme modellerinin bilgi elde etmenin ve yine olgular arası ilişkilerin manipülasyonunun aracı olarak her zaman tam uygun olmadıklarını anlayabilmeleri çok zaman aldı ve de bu zor düşüncenin kavranması süreci birçok neslin birikerek ilerleyen ve yoğun mücadeleli bir çabasını gerektirdi. Bugün büyük bir güven ve rahatlıkla bir çırpıda "doğa" diye ifade ettiğimiz şey, *insanlar onu tekil* doğa hadiselerinin sonsuz çeşitliliğinin hiç kimse tarafından planlanmamış, varlığını kimsenin önceden niyet etmiş olmadığı, erekten yoksun ya da mekanik ve yasalı bir ilişki bağlamı olarak tasarlama becerisini gösteremeden önce, şüphesiz ki büyük ölçüde kendi kendini düzenleyen, dinamiği kendinden menkul ve iyi kötü kendi kendine işleyen bir gerçekleşme bağlamı olarak düşünülüyordu. İnsan toplumunun dolayısıyla da bilgi ve düşüncenin gelişimi; başlangıçta alabildiğine ağır ve geriye savrulmalarla ilerledi, derken Rönesans'tan itibaren bu sürecin temposu arttı. İnsanların doğada gerçekleşen olay ilişkilerini kendi dolaysız deneyimlerinden farklı bir tarzda algılamaya ve bunlar hakkında fikir yürütmeye neden ve nasıl başladıkları sorusu bizi burada ilgilendirmemeli.

Bununla birlikte doğa bilimlerinin gelişimiyle yapılan bu karşılaştırma sayesinde, insanların kendi sosyal ilişkilerini anlama çabası sırasında ne gibi zorluklarla mücadele etmiş

oldukları ve bugün bu mücadeleye devam ettikleri apaçık şekilde görülür. İnsanlar, birlikte oluşturdukları ilişkileri, yani toplumsal ilişkileri üzerine kafa yormaya gerek duymadıkları gibi, bunları adıyla sanıyla bilinen belli kişilerce yaratılmış ilişkiler olarak kurguluyorlardı. Derken, şayet toplum düzleminde karşılaştıkları ilişkileri de tıpkı doğa olayları arası ilişkilerde olduğu gibi herhangi bir şahıs aklının ürünü olmayan, kısmen kendi kendini düzenleyen ve dinamiği kendinden menkul ilişkiler olarak ele alırlarsa, bunları daha iyi anlayıp açıklayabileceklerini zamanla fark ettiler. Buradan, fizik doğada karşılaşılan ilişkilerle aynı türden ilişkilerin toplumsal ilişkiler alanında da söz konusu olduğu sonucu çıkarılamaz. Bununla söylenmek istenilen, her iki durumda da bilimsel bilgiye geçişin şu koşula, daha önce üzerine düşünülmeksizin canlıların eylem, niyet ve amaçlarının çeşitliliği olarak idrak edilen bir olgu alanının bundan böyle araya daha fazla mesafe konularak nispeten bağımsız, kontrolsüz ve herhangi bir şahıs aklının ürünü olmayan özgün bir olgu bağlamı olarak anlaşılmasına bağlı olduğudur. İnsanların, olguların spesifik bir bağlamını bu biçimde algılayabilecek kapasitede olmalarının bilimsel düşünceye geçişin koşulu olduğu söylenebilir. Bilim öncesi bilgi elde etme tarzından bilimsel olana geçiş için insanların kullandıkları düşünsel araçların zamanla *eylem (aksiyon)** kavramları olma özelliklerini kaybetmeleri ve bunun yerine *işlev* kavramları karakteri kazanmalarının semptomatik olduğu söylenerek de aynı durum ifade

* Bundan anlaşılması gereken, ilgili kavramın faal bir özneye gönderimde bulunmasıdır. Mesela "evrim şu veya bu türleri ortaya çıkardı" dediğimizde, şayet bundan değişimi düşünen, bunu belli bir plan, amaç doğrultusunda gerçekleştiren bir özne (tanrı ya da evrimin kendisi) anlaşılırsa, bu durumda bu kavram bir aksiyon kavramı olarak kullanılmış olur. Ancak bu noktada söz konusu değişimin ardında bir özne aramayıp, bu kavramın bir "işleve" işaret ettiğini düşünürsek bu durumda bu kavram bir işlev kavramıdır. Bu ayrım açısından "Autopoesi" kavramı belirleyicidir. Autopoesi kabaca sistemlerin kendi kedini oluşturmaları ve devam ettirmelerine işaret eder. (ç.n.)

edilebilir. Araştırma alanının özel türden bir işlev ilişkisi olarak görece bağımsızlığının giderek artan idraki, bilimsel yöntem için karakteristik olan şu iki işlemin *koşuludur*: bütünün gözlemlenebilir parçalarının görece bağımsız kuramlarının oluşturulması ve sistematik olarak yapılan gözlemlerin bu kuramları sınamak için ölçüt, referans çerçevesi olarak kullanılması.

Gerçekleşen şeyin sistematik gözlemi yoluyla bu gerçekleşme bağlamları hakkında bir şeyler öğrenilebileceği fikrinin bugün bize göründüğü kadar doğal, kendiliğinden anlaşılır bir durum olmadığı konusunda insanlar belki de yeterli bilince sahip değillerdir. Olguların, belli canlıların az çok keyfi niyet ve planlarının sonucu olduğuna inanıldığı süreçte sorunların nedenini gözlem yoluyla aramak anlamlı görülemezdi. Şayet asli failler doğaüstü varlıklar ya da yüce, soylu kısacası yüksek mertebedeki insanlarsa, "sırrın" iç yüzü ancak bu gizli niyet ve planları bilen otoritelerle bağlantı söz konusu olduğu takdirde ortaya çıkarılabilir. Genelde bilimselliğe geçişin her şeyden önce belli bir araştırma yönteminin kullanımına dayandığına inanılır. Gelgelelim insanların bir yöntemi, yani bilgi elde etmenin bir aracını, anlamaya çalıştıkları nesneden, inceleme alanının tasavvurundan bağımsız olarak icat ettikleri düşüncesi felsefi hayal gücünün sonradan uydurulmuş bir ürünüdür. Şüphesiz üzerine pek kafa yormadıklarından insanlar genelde hatalı bir fikre kapılırlar. Öyle ki, insanların kendi kendini düzenleyen bir işlev bağlamı olarak doğa anlayışına zaten baştan beri sahip oldukları düşünülür. Buna göre insanların yapmaları gereken tek şey, doğadaki düzenli ilişkilerin birer birer keşfedilmesini sağlayacak bir yöntem bulmaktır. Oysa gerçekte burada, tıpkı diğer tüm durumlarda olduğu gibi bir gerçekleşme bağlamının teorik tasavvuru ile bizzat bu gerçekleşme bağlamının araştırma yöntemi işlevsel bir karşılıklı bağımlılık içerisinde gelişmişlerdir. Bilimsel bir

araştırmaya uygun yönlendirici bir ilke olarak görece otonom bir toplum resminin geliştirilmesi alabildiğine zordur. Bunun nedeni bu tarz bir tasavvurun, yalnızca bilim öncesi toplum tasavvurlarıyla değil, aksine aynı zamanda doğanın baskın tasavvurlarıyla da mücadele etmek zorunda olmasıdır. Toplumda gözlemlenen işlevsel karşılıklı ilişkiler, entegrasyonun daha alt basamağını teşkil eden fizik doğada gözlemlenen işlevsel karşılıklı ilişkilerle özdeş değillerdir. Toplumsal ilişkiler ile doğa ilişkilerinin özdeş olmama durumu, henüz herkesçe paylaşılan bir farkındalık değildir. Şahıslar dışında kalan, yani toplum dışında gözlemlenen olay ilişkilerine dair tüm tasavvurlarımız köklerini, her şeyden önce bu daha alt seviyedeki entegrasyon düzleminde (fizik doğa) bulurlar. İşlev ilişkilerinin kavranmasına yarayan tüm o kategoriler, bilhassa da nedensellik ve de düşünme araçlarının tamamı, ayrıca bu türden işlevsel ilişkilerin araştırılmasında kullanılan tüm o yöntemler, ilk elde bu öteki deneyim alanından, demek fizik doğadan gelirler. Daha da önemlisi bu daha aşağı seviyeden entegrasyon düzlemiyle uğraşan meslek gruplarının toplumsal güçleri ve buna denk düşen toplumsal statüleri de son derece yüksektir. Diğer yandan tıpkı yükselen tüm gruplar gibi toplum bilimciler de, daha eski bilimlerin yüksek prestijli modellerini devralmak suretiyle bunların gölgesinden istifade etmeye fazlasıyla yatkındırlar. Sosyolojinin görece otonom bir araştırma alanı olarak gelişmesinin bu kadar zaman almış olması, bu zorluklar gözönünde bulundurulmadığı takdirde anlaşılamaz.

Fakat bu zorluklar hatırlanacak olursa, bilim öncesi bilgi elde etme tarzından bilimsel olana geçişin incelenmesi esnasında ikincisi, yani bilimsel olanın yapısal karakteristikleri üzerine öğrenilebilecek şeylerin daha iyi anlaşılabilmesi, ayırt edilebilmesi de mümkün olur. Bilimselliğin belirleyici bir kriteri olarak belli bir yöntemi öne çıkarma çabaları, meselenin özünü

yakalayamamaktadır. Her bilimsel hareket tarzının daha önce gelen tekil gözlemlerin bütünleyici, toparlayıcı düşünme modelleriyle sürekli ilişkisine ve bu gözlemlerin ise bütünleyici modellere dayandığı şeklindeki tespite sarılmak da yetmemektedir. Bu türden tespitlerin yetersizliği bunların biçimsel karakterinden kaynaklanır. Sistematik gözlemlerin insanlar için bir anlam ve bilgi elde etmenin bir aracı olarak değer kazanması, bu insanların araştıracakları alanın keşfedilmesinde sistematik gözlemlerin kullanımını anlamlı kılacak genel bir fikre sahip olmalarına bağlıdır. Bu bakımdan da yine yöntem ile kuram ayrımının bir yanlış algıdan kaynaklandığı görülür. Yeteri kadar derine inilirse insanların tanımaya, anlamaya çalıştıkları bir araştırma alanından elde ettikleri kuramsal tasvirin gelişimi ile bu araştırma alanının bilimsel araştırma yönteminden elde ettiği tasvirin gelişiminin birbirinden ayrılmaz olduğu görülür. Bununla beraber insanların, öteki insanlarla birlikte oluşturdukları toplumu, onu oluşturanların niyet ve hedeflerine kıyasla görece otonom bir işlev bağlamı olarak kavranması fikrine birçok insanın direnmesi bütünüyle anlaşılır bir durumdur. İnsanların doğa olaylarının kör, amaçsız işlev ilişkileri oldukları fikrini ağır ağır ve binbir zahmetle kabullendikleri evrede de buna benzer bir dirençle karşılaşılmaktadır. Bu bilgiye geçiş, insanlar için ilk elde bir anlamsızlaşma manasına gelir. İnsanlar kendilerine, gezegenlerin sonsuz dönüşlerinin ardında hiçbir niyet, amaç yok mu yani diye sormuşlardı bir zamanlar. Doğayı mekanik, düzenli bir işlev bağlamı olarak görebilmek için insanlar, her doğa olayının ardında asıl belirleyici güç olarak kendileri için akla uygun, anlamlı bir niyet yattığı şeklindeki çok daha tatmin edici bir tasavvurdan kendilerini kurtarmak zorundaydılar. Bu durumun paradoks yanı, insanların ilk kez amaçsızlık ve anlamsızlığı, fiziksel işlev ilişkilerinin kör, mekanik düzenliliğini idrak edebilme imkânıyla birlikte sonrası ve sayesinde bu kör, amaçsız

gerçekleşmenin sürekli tehditlerinin karşısına çıkabilecek ve bu gerçekleşmeye kendileri için bir anlam ve amaç (erek) yükleyebilecek duruma gelmiş olmalarında yatmaktadır. Toplumsal süreçlerin de insani niyet ve amaçlar karşısında görece bir otonomiye sahip olduğu anlayışının kabul ettirilmesi çabasında da aynı zorluklar ve aynı paradoks durumla karşılaşılır. Birçok insan bu düşünceye karşı direnir. İçerisinde büyük oranda kör, ereksiz ve biçare şekilde savrulup durdukları işlev ilişkilerine, bizzat neden olduklarını tahayyül etmek insanlara ürkütücü gelir. Tarihin –gerçekten de her zaman belli insan toplumlarının tarihi olan tarihin– bir anlam ve amacı, hatta belki de bir ereği olduğunu ve sonuçta her seferinde birisinin çıkıp bize bu anlamın ne olduğunu bildireceğini düşünebilmek çok daha teselli ve teskin edicidir. Toplumsal ilişkileri görece bağımsız, kısmen kendi kendini düzenleyen, yönelimi kimsenin niyet ve hedeflerince belirlenemeyen, hiç de öyle şimdiden belli toplumsal ideallere uygun hedeflere doğru ilerlemeyen işlev ilişkileri olarak ortaya koymak da yine ilk elde bir anlamsızlaştırma manasına gelir. Bununla beraber bu durumda da insanlar, anlamsız ve amaçsız toplumsal işlev ilişkilerine hakim olmayı ve bunlara bir anlam vermeyi, ancak bu ilişkileri nasıllarsa o şekilde, görece otonom, nevi şahsına münhasır işlev ilişkileri olarak algılayabildikleri ve bunların sistematik araştırmalarını yapabildikleri takdirde umut edebileceklerdir.

Toplumlar üzerine düşünmenin bilimsel tarzına geçişin özü işte budur. Burada sözü edilen görece otonomi, bilimin üç farklı ama karşılıklı olarak bütünüyle bağımlı yönüyle ilgilidir. Bu yönlerin ilki; bir bilimin, toplam gerçekleşme bağlamlarının bütünü içerisinde yer alan araştırma alanının görece otonomisiyle ilgilidir. Bilimsel evrenin bir dizi spesifik bilim türüne, yani başlıca fiziksel, biyolojik ve sosyolojik bilimlere tasnifinin gerçeklikteki bir bölümlenişe denkliği olmasaydı,

böyle bir durumda bilim adamlarının mesleki faaliyetleri anlamsızlaşır, bu faaliyetler meşruiyetini kaybederdi. Şu halde görece otonominin ilk katmanı, diğer tüm katmanların önkoşulu, bir bilimin inceleme alanının öteki bilimlerin inceleme alanlarıyla ilişkisindeki görece otonomisidir. İkinci katman ise bilimsel kuramın bu inceleme alanına kıyasla görece otonomisidir. Bu iki anlama gelir: ilgili inceleme alanının hem erek, anlam, niyet vb. kavramlarla iş gören bilim öncesi düşünsel tasavvurlarla ilişkisi açısından hem de öteki inceleme alanlarının kuramlarıyla ilişkisi açısından görece otonomisi. Son olarak üçüncü katman ise akademik araştırma ve eğitimin kurumsal yapısı içinde belli bir bilimin görece otonomisi ile bilimsel meslek gruplarının, belli bir alanın uzmanları –gerek bilim dışı (ör: politikacılar) gerekse öteki bilimsel meslek grupları– karşısındaki görece otonomisidir. Bir bilimin yapısal karakteristiklerinin sosyolojik ve bilim kuramsal tarzdaki bu tanımlaması, hâlihazırda mevcut olanın incelemesiyle kendini sınırlar. Bu anlamda olması gerekeni değil, olanı inceler. Söz konusu tanımlama, önceki bilgi elde etme çabalarından doğup gelişmiştir ve de yeni incelemeler ışığında gerek teorik gerekse de ampirik düzlemde iyileştirilmeye açıktır. Bununla birlikte bilimlerin bilimsel incelemesinin bu şekilde sınırlanması, bu incelemelerden elde edilecek sonuçların pratik sorunlar üzerine uygulanabilirliğini arttırır. Bilimsel alanda faaliyet gösteren meslek gruplarının özgün bir sözlükçe, kendilerine has kuram ve yöntemler geliştirmek suretiyle görece otonom akademik kurumlara sahip olmaya veya böyle bir kurum edinmeyi meşrulaştırmaya çalıştıklarına tekrar tekrar tanık oluruz. Gelgelelim bu insanlar, acaba geliştirdikleri bu kuram ve kavram konseptlerinin görece otonomisinin bizzat inceleme alanlarının görece otonomisince de meşrulaştırılıp meşrulaştırılmadığıyla hiç ilgilenmezler.

Başka bir deyişle meşruluklarım, bizzat inceleme alanlarının toplam gerçekleşme evreninin bölümlenmesine tekabüliyetleri üzerinden alan gerçek bilimsel uzmanlaşmaların yanı sıra oldukça fazla sayıda sözde uzmanlaşmalar (Pseudospezialisierung) vardır.

Felsefi olanın aksine sosyolojik bir bilim kuramı, önceden kararlaştırılmış ilkeler temelinde hangi yöntemin bilimsel sayılıp hangisinin sayılmayacağını belirleyen bir kanun koyucu değildir. Bununla birlikte doğası gereği bilimin acil, öncelikli pratik sorunlarıyla dirsek teması içindedir. Sosyolojik bilim kuramından hareketle örneğin geleneksel, kurumlaşmış bilimsel uzmanlıklar şemasının, inceleme alanlarının düzenlenmesine ilişkin mevcut bilgi düzeyiyle acaba ne ölçüde örtüştüğü ve bilimsel gelişimin seyri içerisinde ne ölçüde tutarsızlıklara, uyuşmazlıklara neden olduğu incelenebilir.* Sonuç olarak felsefi bilim kuramının ideal bir bilime ve bu çerçevede bilimsel bir yönteme yoğunlaştığı söylenebilir; geleneksel felsefi ilkeler, başka deyişle oyun kuralları sıklıkla olduğu gibi düşünenler ile bunların düşünce nesneleri arasına bir tür görünmez cam duvar, bu örnek açısından bilimlerin duvarını çeker. Bilimsel araştırmaların, bu çalışmaların toplumsal pratiğe aktarımı açısından hayati öneme sahip birçok acil sorunu felsefi bilim kuramı çerçevesinde önemsiz, "felsefe dışı", yani felsefi düşüncenin önceden belirlenmiş oyun kuralları bağlamında lüzumsuz, anlamsız olarak görülür. Ancak birçok durumda, felsefi oyun kurallarına önemsizmiş gibi görünen şeylerin bilimlerin gerçeklik yönelimli kuramları açısından son derece önemli olduğu görülür.

* Örneğin bir uzmanlık alanı olarak teoloji, inceleme alanlarının düzenlenmesine ilişkin bugün ulaşılan bilgi düzeyi dolayısıyla bilim sayılmamaktır. Zira teolojinin inceleme nesnesinin (tanrı, şeytan, iyilik, kötülük vs.) bugün bilimsel meşruiyeti söz konusu değildir. Orta Çağ'daki anlamıyla teoloji bilim sayılmazken din tarihi, din sosyolojisi anlamında bir teoloji bugün üniversitelerde okutulmaktadır. (ç.n.)

Şu halde bilimsel evrenin bütünü, yani bilimlerin çokluğu dikkate alınmaksızın bilimsel bilgi ediniminin ortak yapısal özellikleri ortaya konamaz. Bilim kavramının tek bir disipline, örneğin fiziğe göre tanımlanması, aşağı yukarı halklar arasında görülen, şu tüm insanların kendileri gibi görünmesi gerektiğini düşünen, bununla birlikte böyle bir durum söz konusu olmadığında bu ötekilerin gerçek insanlar olmadığını iddia eden söyleme benzer. Bilimlerin felsefi inceleme tarzının kısıtlayıcı oyun kuralları terk edilir ve bilimlere teorik-ampirik incelemelerin nesneleri olarak yaklaşılırsa, bilimsel çalışmanın seyri içinde öne çıktığı şekliyle araştırma nesnesinin algısı ile bir araştırma alanının anlaşılması amacıyla başvurulan yöntemin algısı arasında işlevsel karşılıklı bağımlılık ilişkisi olduğu çok geçmeden fark edilir. Bu gayet anlaşılır bir durumdur. Eldeki malzemenin tahta mı, mermer mi ya da bal mumu mu olduğuna bakmadan tüm zanaatlarda balta kullanılmak zorunda olduğunu iddia eden bir zanaat ustasını düşünmek burada anlatılmak isteneni daha basit şekilde açıklar. Aynı şekilde şayet bilimsel araştırma sonuçlarının değerini hangi kriterlerin belirlediği anlaşılmak isteniyor ise, sıklıkla yapıldığının aksine bilimsel araştırmanın toplumsal yapısıyla ilişkisi göz ardı edilemez. Bilimsel ilerleme, her bilim alanında bilimsel standarda ve de alan temsilcilerinin bilimsel ahlakına, mentalitesine (ethos) bağlıdır. Zira son kertede tek bir araştırmacının elde ettiği sonuçların hangilerinin bir kazanım, bir ilerleme ve güvenilir olarak bilimsel bir bilgi ediniminin hanesine kaydedilip edilmeyeceğini ve edilecekse bunların ne ölçüde güvenilir, ne ölçüde bir kazanım ve bir ilerleme olduklarını belirleyecek olan şey, bu temsilcilerin az çok düzenli rekabeti, bunların ihtilafları ve uzlaşılarıdır.

Şu sıkça dile getirilen bilimsel araştırma sonuçlarının denetlenebilir olması talebi tam da bilimsel araştırmaların toplumsal karakterine işaret eder. Denetlenebilirlik daima

ötekiler tarafından da denetlenebilirlik demektir. Şayet alan uzmanlarının fikir birliği ve kriterleri iyi kötü büyük oranda bilim dışından, tam da bugüne değin toplum bilimlerinde nadir olmayan bir durum olarak karşılaşa geldiğimiz ve karşılaşmaya devam ettiğimiz gibi bağımlı (heteronom) bakış açılarınca, mesela politik, dini, milli ya da belki de mesleki statü gerekçelerince belirleniyor ise, bir araştırma çalışmasının uygulamasına bilimsel değerini garanti edecek ve bu değeri zamanın yok ediciliğinden koruyacak hiçbir bilimsel yöntem olmadığı büyük bir kesinlik ve rahatlıkla söylenebilir. Bunun nedenini bulmak zor değildir. Toplum bilimleri ve bilhassa da sosyoloji içerisindeki araştırma çalışmalarının görece otonomisi henüz nispeten düşüktür. Ülke içinde ve ülkeler arasında gerçekleşen bilim dışı ihtilafların şiddeti ve yoğunluğu öyle yüksektir ki, sosyolojik kuramsal yaklaşımların bilim dışı inanç sistemlerine karşı daha geniş bir otonomiye sahip olması uğruna harcanan çaba şimdiye kadar henüz pek verimli olamamıştır. Keza araştırma çalışmalarının değerlendirme standardı da, ilgili alanın uzmanlarınca hâlâ büyük ölçüde bu türden heterenom, yani bilim dışı kriterlerle belirlenmektedir. Bazı toplum bilimlerinde araştırmacıların kendi çalışmalarının bilimselliğinin meşru ispatı olarak belli bir yönteme, genelde de biçimsel şekilde sarılmaları anlaşılır bir durumdur. Zira bilim dışı tartışmaların şiddeti dolayısıyla araştırmacılar, bilimsel çalışmaların ideolojilerden gerek kuramsal gerekse ampirik düzlemde etkilenmesi sorununun üstesinden gelememektedirler.

Buraya kadar dile getirilen düşüncelerden sonra, 18. yüzyılda ağır ağır gelişme gösteren ve 19. ile 20. yüzyıllarda devam eden toplumlar üzerine daha bilimsel bir düşünceye geçişin aslında muazzam bir başarı, kazanım olduğu artık daha iyi anlaşılabilir. Elbette sosyolojik kuramların yeterince

bağımsızlaşmadığından şikayet edilebilir; örneğin toplumsal sorunlar üzerine geliştirilen ve iyi hesap edilmemiş bilim dışı düşünceler, incelenecek sorunların seçimi ve tanımlanması faaliyetine hâlâ karışmakta, etki etmektedir. Fakat diğer yandan şu soru sorulmadan geçilemez: Böylesine yoğun ve güçlü ihtilafların hâkim olduğu bir periyotta, sırf bilimsel bir çabayı başlatmak, toplumsal ilişkileri aydınlatmak için bile olsa insanların bu kavgalardan ve savaş çığırtkanlıklarından kendilerini sıyırabilmeleri nasıl oldu da mümkün oldu?

Toplumsal mücadele ve ihtilafların, hatta 19. ve 20. yüzyıldakilerin, yani sanayileşme dönemindekilerin dahi kendilerine has bir tarzda insan faktöründen arındırıldıkları hatırlanacak olursa, bunun, sosyoloji ve onun nesnesi olan toplumun anlaşılmasına epey katkısı olur. Söz konusu yüzyıllar boyunca belli şahıslar adına girişilen toplumsal ihtilaflardan çok, giderek artan ölçüde kişiler üstü, belli ilke ve inançlar adına verilen mücadeleler ön plana çıkmaktaydı. Bu yüzyıllarda insanların artık belli iktidar sahibi prensler ve bunların generalleri ya da dinleri adına değil de "Muhafazakarlık", "Komünizm", "Sosyalizm" ve "Kapitalizm" gibi kişiler üstü, belli ilke ve inançlar adına savaşmalarının ne kadar tuhaf ve alışılmışın dışında olduğunun farkında değilizdir. Bunun nedeni, belli ilkeler uğruna verilen bu mücadelelerin bize artık olağan görünmesidir. İnsanların uğurlarına mücadele ettikleri bu sosyal inanç sistemlerinin her birinin merkezinde artık, bu insanların birlikte sürdürdükleri toplumsal hayatlarını ne şekilde organize etmeleri, düzenlenmeleri gerektiği sorusu yer alıyordu. Esasen yalnızca sosyoloji ve toplum bilimleri değil, insanların hep birlikte dolandıkları kavgaların yönlendirici, baskın ideleri de, insanların bu periyotta artık kendilerini geçmiştekinden farklı bir anlamda, yani toplumlar olarak algılamaya başladıklarına işaret eder.

Keşfetmeye çalıştıkları alanın insan toplumu olduğunu söylediklerinde sosyologların gerçekte ne kastettiklerini tasavvur etmek, anlaşılan bugün hâlâ birçok insan için alabildiğine zordur. Bu bakımdan, insanların kendilerini yalnızca sosyolojik anlamda değil, aynı zamanda bilim dışı tartışmalarda da toplum olarak algılayabildikleri o şartlar göz önüne getirilebilirse, belki de bu, sosyolojinin görevinin anlaşılmasına yardımcı olur.

İnsanların kendi kendilerini algılayışlarındaki yapısal değişim, bunların giderek artan şekilde büyük "-izm"lerin adına savaşmaya başlamalarında ifadesini bulur; gelgelelim bizzat bu değişim, insanların toplumsal birlikte yaşayışlarındaki belli değişimlerin yansıması olarak görülmediği sürece anlaşılamaz.

Bu dönüşümleri herkes bilir; ne var ki bunlar her zaman açık ve seçik biçimde toplumsal dönüşümler olarak algılanmazlar. Günümüzde bu değişimler daha ziyade "tarihi olay" kavramının işaret ettiği anlamda algılanırlar. Daha açık söylemek gerekirse bugünün insanı, 19. ve 20. yüzyılların akışı sırasında sanayileşen farklı ülkeler içerisinde gerçekleşmiş bir yığın detay bilir. Fransa'da bir devrim gerçekleşti. Krallar ve imparatorlar geldiler ve gittiler. Sonunda burjuva ve işçi partilerinin uğruna mücadele ettiği bir Cumhuriyet ortaya çıktı. İngiltere'de burjuvalara ve işçilere seçme ve seçilme hakkı veren ve bunların temsilcilerinin yönetim kademelerine girişine imkân tanıyan reform yasaları vardı. "Lordlar Kamarası" güç kaybetti, buna karşın "Avam Kamarası" güç kazandı. Sonunda İngiltere, sanayi burjuvazisi ve sanayi işçileri grup temsilcilerince yönetilen bir ülke haline geldi. Almanya'da ise kaybedilen savaşlar, insanların, burjuvazi ve işçi sınıfının bir zamanlarki "alt" tabakalarından çıkıp yükselmelerine, bununla birlikte hanedanlık geleneğindeki

zirai-askeri baskın efendi tabakasının güçsüzleşmesine katkı sağladı. Sonuç olarak burada da, birkaç sarkaç hareketinden sonra bir zamanların belli zümrelerine hak olan toplantıların yerini parti temsilcileri toplantıları, parlamentolar aldı. Bu liste daha da uzatılabilir. Daha önce de belirtildiği gibi ayrıntılar zaten yeterince iyi biliniyor. Ne var ki bilimsel algı bugün hâlâ, bu gelişme istikametinin sayısız ayrıntısı arasından öne çıkan benzerliklerin belirginleşmesini mümkün kılacak biçimde organize olmamıştır. Ağaçlara bakmaktan ormanın bütününü görememek deyimi mevcut durumu çok iyi betimler. Doğayı denetim altına alma çabalarının giderek bilimselleşmesi, mesleki ayrımlaşmanın artması ve öteki eğilimlere bağlı olarak insanların oluşturduğu bütün bir yapıda gözlemlenen bir ve aynı yöndeki bariz bir dönüşümün hangi nedenlerle tam da yukarıda adları geçen ve öteki ülkelerin gelişim seyirlerinde gerçekleştiği sorusuyla hâlâ ilgilenilmemektedir.[19] Bu, kesinlikle sosyolojik bir sorundur. Bu sorunsal idrak edilmediği sürece, sosyologların "toplum" dediklerinde ne anladıklarını kavramak zordur. Diğer yandan eğer bu sorunsal fark edilecek olursa, bu birbirinden farklı ülkelerin tarihlerinin detaylarında gözlemlenen çok sayıda farklılığın ardında söz konusu ülkelerin bütün bir toplumu bağlayan gelişme istikametlerindeki yapısal paralellik kendini gösterir.

Kendilerine toplumu araştırmak gibi spesifik bir işi görev edinen bilimlerin bizzat ortaya çıkışları, devlet biçiminde örgütlenmiş toplumların bu safhadaki spesifik gelişmelerinin bir veçhesidir. İnsanlarca yaratılan enerji kaynakları ve buna uygun bir mesleki ayrımlaşmanın artışı biçiminde kendini gösteren doğa denetiminin giderek bilimselleşmesi süreci, bu safhanın karakteristiğidir. Bununla birlikte toplumlar üzerine düşüncenin henüz başlangıç aşamasında olan bilimselleşmesi

ile düşüncenin söz konusu dönüşümlerine sahne olan devletleşmiş toplumların yapısal dönüşümü arasındaki ilişki, ancak bunların genel gelişimlerinin az önce sözü edilen paralelliğinin, demek yapısal değişimlerindeki ortak istikametin bilincinde olunursa idrak edilebilir.

Gelgelelim gelişmenin bu paralelliği, eğer dikkatler bu türden bir gelişmenin iktisadi ya da politik veyahut da sosyolojik etki alanı gibi sadece tek bir alanına yönelirse kolaylıkla gözden yitirilir. Bu, burada karşılaşılan zorluklardan bir tanesidir. İster sanayileşme ya da bilimselleşme isterse bürokratikleşme, demokratikleşme, millileşme ya da şehirleşmeden söz edilsin, yapısal dönüşümlerin paralelliğine işaret etmek için insan hangi yaygın kavrama sarılırsa sarılsın bu dönüşümün tek tek boyutlarının ya birini ya da ötekini öne çıkarır. Kavramsal araçlarımız hâlâ, bugün karşı karşıya olduğumuz genel toplumsal dönüşümün doğasını, bununla birlikte de bu dönüşümün birçok özel görünümleri arasındaki ilişkiyi açık ve seçik ifade edebilecek yeterli gelişmişliğe sahip değildir.

Gelgelelim tam da bu iş, anlayacağımız, tek bir alanın değil, aksine insani ilişkilerin tüm alanlarını kapsayan dönüşümün istikametinde ortak olanı incelemenin merkezine çekme işi sosyolojinin görevidir. Burada yapılmaya çalışılan şey de bakışları tam da bu noktaya çekmektir. Bunu yapabilmenin –belki de şimdilik– en iyi yolu, bu gelişmeyi betimlemek için kullanılan ve iyi kötü insan faktöründen arındırılmış tüm kavramları düşüncede yeniden insanlarla ilişkilendirmektir. En nihayetinde sanayileşme, giderek daha fazla insanın mesleki bağlamda girişimci, sözleşmeli işçi ya da işçi olarak bir işle meşgul olmasından başka bir şey değildir; doğa denetiminin bilimselleşmesi giderek daha fazla insanın fizikçi ya da mühendis olarak çalışması anlamına gelir; demokratikleşme ise

güç dengelerinin büyük ölçüde bir zamanların "plebleri"* lehine dönmesi demektir. Aynısı, toplumların zihnimizde –"iktisadi", "politik" ve "sosyal" şeklinde– bölümlediğimiz alanları için de geçerlidir. Bunların tümü, insanların hem birbirleri için hem de kendileri için gerçekleştirdikleri işlevlerin özgün bağlamlarıdır. Politik, iktisadi ve öteki tüm "alanlar" insanların karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin işlev bağlamları olarak kabul edilirse, bu durumda, aynı anda kendi işlev bağlamının sosyolojik bir modeliyle bağlantılanamayacak kavramsal bir ayrımın toplumsal sorunların araştırılmasını yanılgılara sürükleyeceği daha anlaşılır hale gelir. Bunu anlamak için örneğin vergi olgusunun düşünülmesi yeterlidir. "İktisadi" mi, "politik" mi yoksa "sosyal" olgular mıdır vergiler? Vergi yüklerinin nasıl dağıtılması gerektiğinin kararı, salt "iktisadi", salt "politik", yoksa salt "sosyal" bir karar mıdır – ya da yoksa bu karar, daha ziyade farklı insan gruplarının, mesela yöneten ve yönetilenler veya sosyolojik olarak sınırları oldukça kesin bir şekilde belirlenebilen daha zengin ve daha fakir katmanlar arasındaki güç dengesinin sonucu değil midir?

Bu türden bütün bir toplumu bağlayan gelişmelerin analizini mümkün kılacak kolay aktarılabilir kavramlara sahip olana kadar daha zamana ihtiyaç var. Burada bütün bir toplumu kapsayan figürasyonun merkezi bir değişimine işaret etmek yeterli olacaktır. Güç ağırlığının (Machtgewicht) kendine has karakteristik biçimde belli bir istikamete doğru kayması, Avrupa'nın birçok ülkesinde 19. ve 20. yüzyılın akışı içinde gerçekleşen gelişmenin temel benzerlikleri arasındadır. Bu süreçte yönetim kademeleri, miras aldıkları mülklere

* Plebler (Latince: plebeius) Antik Roma'da ayrıcalıklı patrici sınıfından ayrı olarak Roma vatandaşlarının genel bütününü oluştururlardı. Bu kavram günümüzde bazı toplumlarda genellikle orta ve alt sınıflar için kullanılsa da Roma döneminde plebler oldukça zengin ve nüfuz sahibi olabiliyorlardı. (ç.n.)

ya da imtiyazlara yaslanan çok küçük elit bir kesimin tekelinden çıkar. Söz konusu kademelere artık giderek daha yoğun şekilde kitle organizasyonlarının temsilcileri, siyasi partiler geçer. Halihazırda partiler ya da sıklıkla ifade edildiği şekliyle "kitle partileri" toplumsal yaşamın öyle olağan, sıradan bir unsuru haline gelmiştir ki, bilimsel analizlerde dahi çok kere bunların kurumsal yüzlerinin betimlenmesi veya aydınlatılmasıyla yetinilir. Tüm bu toplumlarda hanedanlık geleneğinden gelme zirai-askeri imtiyazlı grupların oligarşik rejimlerinin, çok parti rejimi ya da tek parti rejimi karakterinde mi oldukları fark etmeksizin neden er ya da geç bir biçimde oligarşik bir parti rejimine yer açmış olduklarının sebep ya da sebepleriyle ilgili bir açıklama artık talep edilmemektedir. Tüm bu ülkelerde geçmiş yüzyılların efendi katmanlarının bu yüzyıllarda sıklıkla sıradan halk olarak tanımlanan sosyal mirasçılarına nazaran güç kaybetmiş olmaları bütün bir toplumu bağlayan hangi yapısal dönüşümle ilgilidir? Tarihsel olarak bakıldığında her şey yeteri kadar biliniyor. Bununla birlikte insanların işlev ilişkilerinin değişimleri, insanların birlikte oluşturdukları figürasyonların değişimlerindeki o büyük ortak çizgi sayısız ayrıntı dolayısıyla öteden beridir hâlâ yeteri kadar açık görülemiyor. Buna uygun olarak devlet biçiminde örgütlenmiş farklı toplumların gelişme istikametlerinde gözlemlenen bu paralel seyrin düşüncenin önüne koyduğu sosyolojik sorunlar da yeteri kadar açık fark edilemiyor. Bu ülkelerin tarihleri birçok açıdan farklıdır. Peki ama bu farklılıklara rağmen neden bu ülkeler içerisinde güç ağırlığı aynı istikamette hareket etmektedir?

Bu soruyu sormak, bu noktada yeterli olmalı. Gelişme sosyolojisi kapsamına giren bu türden bir problemin açık şekilde ortaya konması, sosyolojide ne yapılmaya çalışıldığının anlaşılmasına belki bir nebze olsun yardımcı olur. Doğuştan

imtiyazlılarca azınlık egemenliği altında (oligarşik tarzda) yönetilen toplumların, temsil hakları toplum tarafından geri alınabilir olan kitle partilerince yönetilen toplumlara dönüşümü göz önünde bulundurulmaksızın ve de gücün bu kayma hareketinde kendini gösteren bütün bir toplumu bağlayan dönüşümün bazı yönleri hatırlanmaksızın sosyolojinin ortaya çıkışı anlaşılamaz. Toplum bilimlerinin, özellikle de sosyolojinin ve büyük kitle partilerinin inanç sistemleri olan büyük sosyal ideolojilerin, her ne kadar bilim ve ideoloji çok farklı şeyler olsalar da eş zamanlı bir doğumun ürünleri, aynı toplumsal dönüşümün görünürleşme biçimleri oldukları rahatlıkla söylenebilir. Burada bu ilişkilerin bazı yönlerini seçip öne çıkarmak yeterli olacaktır.

1. Yönetenlerle yönetilenler arasındaki güç farklarının azaltılması

Bu güç farklarının azaltılışının en belirgin kurumsal ifadesi, seçme ve seçilme hakkının kademeli olarak, çoğu örnekte olduğu gibi evvela orta sınıfları, ardından tüm yetişkin erkekleri ve nihayet tüm yetişkinleri kapsayacak şekilde yaygınlaştırılmasıdır. Toplumsal gelişmelerin münferit vakalara odaklanan tarihsel anlatımı hatalı bir izlenime yol açabilir. Öyle ki, seçme ve seçilme hakkını toplumun geniş kesimlerine yaymak amacıyla devletlerin aldıkları yasal tedbirler, yönetilenlerin yönetenlere kıyasla sahip oldukları görece daha yüksek güç potansiyelinin asıl nedeniymiş gibi bir izlenim bırakabilirler. Bu sahte görüntüye aldanıldığı takdirde, parçalar arası işlev ilişkisi ters düz edilmiş olur. Böyle bir durumda arabanın atın önüne koşulduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Seçme ve seçilme hakkının yaygınlaşması, güç ağırlığının (Machtgewicht) daha geniş kesimlere örtük bir kayma hareketinin sonucunda belirginleşen, kurumsal bir

görünümdür. Merkezi devlet tekellerinin iktidar pozisyonlarına yerleşme ve yönetim kadrolarının oluşumuna nüfuz etme imkânı daha önceki yüzyıllarda sadece hanedanlık geleneğinden gelen çok küçük aristokratik elit bir grupla sınırlı iken, 19. ve 20. yüzyılların akışı içerisinde gerçekleşen toplumsal gelişme sırasında insani ilişkilerin girift dokusu, görece daha gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde değişim geçirdi. Bu öyle bir değişimdi ki, söz konusu ülkelerdeki sosyal gövdeyi oluşturan grupların tamamı, belli grupların elinde bulunan otoritenin sadece görece pasif bir nesnesi olmaktan çıktı. Bundan böyle bir zamanlar toplumun ana gövdesini oluşturan görece pasif gruplar da doğrudan ya da dolaylı olarak hükümet kadrolarının oluşumuna etki etme şansına sahip oldular. Kitle partilerinin örgütlenmesi, yönetim ile yönetilenler arasındaki güç farklarının bu sınırlı azaltılışının sadece bir tezahürüydü. Güç farkları arasındaki uçurum hâlâ oldukça büyüktü. Bununla birlikte yönetilenlerin yönetimi kontrol etme şansı, yönetimlerin yönetilenleri kontrol etme şansına oranla artık biraz daha fazlaydı. Bütün ülkelerde yönetenlerin bundan böyle toplumsal ilişkilerin düzenlenmesiyle ilgili konularda nispeten şahıslar üstü ilke ve idealler yoluyla kendilerini yeterli olarak kanıtlamak, hatta toplumun organizasyonu için taraftar ve inanç yoldaşları kazanmak amacıyla bir araç olarak ideal programlardan (toplum tasarımlarından) faydalanmak zorunda olmaları, yönetenlerin yaşam koşullarının iyileştirileceği şeklindeki önerilerle yönetilen kitleyi kendi saflarına çekme çabaları; tüm bunlar yönetenler ile yönetilenler ilişkisinde güç ağırlıklarının görece dağılımının karakteristik belirtileridir. Bağımlılıkların bu daha yoğun karşılıklılığının toplum üzerine düşüncenin bir dönüşümüne, toplumsal koşulların iyileştirilmesi için nispeten şahıslar üstü programların formüle edilmesine ve böylelikle de toplumların nasıllarsa

o şekilde, yani karşılıklı olarak bağımlı çok sayıda insanın işlevsel ilişkileri olarak algılanmasına insanı nasıl zorladığı daha şimdiden görülmektedir.

2. Farklı (toplumsal) tabakalar arasındaki güç farklılıklarının azaltılması

Görece (daha) gelişmiş sanayi toplumlarını oluşturan farklı sosyal tabakaların güce sahip olma şansları arasındaki fark, tüm gelişmelerden yalıtık olarak değerlendirildiğinde oldukça fazladır.* Ancak bu tür sanayi toplumlarının son iki ya da üç yüzyılda gözlemlenen toplumsal gelişme istikametleri dikkate alınacak olursa, sadece yönetimler ile yönetilenler arasındaki değil, aynı zamanda toplumun farklı tabakaları arasındaki güç farklılıklarının da bir o kadar azaldığı görülür. Daha önceki yüzyıllarda soylu toprak sahiplerinin çiftçilerine, generallerin paralı askerlere olan bağımlılığı, sanayi girişimcilerinin işçilerine, profesyonel subayların üzerlerinde üniformalarıyla askerlik yapmakla yükümlü vatandaşlara olan bağımlılığından kat be kat daha düşüktü. Nüfusun bir zamanlar alabildiğine güçsüz, aciz olan kesiminin toplumsal gelişmenin seyri içerisinde gerçekleşen görece güç (iktidar) potansiyelindeki bu artış kurumlaşmış iktidar dengelerinin geniş kitlelerin reeldeki güç potansiyellerine uygun düşmediği, bu potansiyellere karşılık veremediği durumlarda, ortaya çıkan tehdit edici kargaşalar ve şiddet eylemlerinde, huzursuzluğun ve yaptırımlar karşısındaki kayıtsızlığın yaygın tezahürlerinde hissedilir, fark edilir hale gelir. Şayet güç gösterilerinin ve metotlarının kurumsal düzenlenişleri, sürekli değişen güç ilişkilerine yasal bir uyum içinde gelişmişse, kitlesel memnuniyetsizlikler spesifik bir seçmen tavrı ya da grevler, çeşitli sosyal inanç sistemlerini temsil

* Karşılaştırma için bkz. *Grundfragen der Soziologie*, Cilt 5: Melvin M. Tumin, Münih 1968 (y.n.)

eden kitle partilerinin düzenlediği gösteri ve yürüyüşler biçiminde dile gelebilir. Öyle ya da böyle, bugün bizim sıklıkla "sanayileşme" gibi kısmi bir yönüyle tanımladığımız toplumların kapsamlı dönüşümleri sırasında tüm sosyal grup ve tabakalar arasındaki güç farklılıkları, söz konusu grup ve tabakalar toplumun sürekli değişip dönüşen işlev devresine dahil oldukları oranda zamanla azalır. Güç imkânlarındaki daralma, gittikçe artan toplumsal ayrımlaşmanın, başka deyişle iş bölümüne dayalı uzmanlaşmanın ve buna bağlı olarak artan entegrasyonun, yani bağımlılıkların artmasına bağlı bütünleşmenin seyri içerisinde belli başlı sosyal grupların işlev alanlarının tekrar tekrar sınırlandığının ya da bu grupların işlevlerini kaybettiklerinin ve de güç potansiyellerinin daraldığının göstergesidir. Ancak bütünden bakıldığında genel hareket; kadınlar ile erkekler, ebeveynler ile çocuklar arasındakiler de dahil olmak üzere çeşitli sosyal gruplar arasındaki tüm güç farklılıklarının azalması yönünde bir dönüşüme işaret eder.

Bu eğilim, "işlevsel demokratikleşme"* kavramıyla kast edilen eğilimdir. Söz konusu eğilim, bir "kurumsal demokrasi" gelişiminden farklıdır. İşlevsel demokratikleşme, şimdilik farklı kurumlaşma biçimlerinde, örneğin çok partili sistemlerde görüldüğü kadar tek partili sistemlerde de karşılaşılabilen toplumsal güç dağılımının değişmesine ilişkin bir kavramdır.

* Funktionale Demokratisierung yani "işlevsel demokratikleşme": Tabandan gelen sosyal baskının artması ya da sosyal gruplar arası eşit güç dengesine doğru eğilim. Elias'ın demokratikleşmeyi işlevsel olarak nitelemesinin nedeni, demokratikleşmenin giderek artan "işlevsel uzmanlaşma", yani giderek artan meslek ve iş bölümüne ayrılmaz şekilde bağlı olması ve de bu işlevsel uzmanlaşmanın, katı bir hiyerarşik ve otoriter güç/iktidar yapılanmasında meydana gelen sürtüşme kaynaklı kayıpları en aza indirebilmesidir. Herkes uzmanlık bilgisi dahilinde ve toplumsal-kamusal çıkarı gözeterek üzerine düşeni yapar. Bu şekilde hiyerarşik ya da otoriter güç yapılarında karşılaşılan sürtüşme nedenli kayıplar minimuma indirilir. Güç, tek bir merkezde ya da birkaç belli merkezde toplanmamış, aksine "dengeli" dağılmıştır. Bu tarz bir demokraside "özgür/bağımsız" mesleki sivil toplum örgütleri vazgeçilmezdir. (ç.n.)

3. Tüm toplumsal ilişkilerin daha yüksek oranda karşılıklı ve çok kutuplu bağımlılıklar ve denetimler istikametinde dönüşümü

Bütün bir toplumu kapsayan bu dönüşümün merkezinde, tüm toplumsal faaliyetlerin giderek artan ayrımlaşması ya da uzmanlık alanlarına ayrılmasının itici güçleri ile spesifikleşen bu faaliyetlerin artan entegrasyonunun itici güçleri yer alır. Entegrasyon zamansal olarak ayrımlaşmanın gerisinden gelir. Yine bu örnekte de sosyal bilimciler, bugün sıklıkla olduğu gibi sadece kurumsal kabuğun, dış görünüşün gelişimine yoğunlaşırlar ve nadiren toplumun bütünsel yapısına odaklanırlar. Öyle ki mesela "çoğulcu toplumlardan" söz ederler, ama aslında karşılıklı olarak birbirlerini ya da yönetimi denetleyebilen kurumların belli bir düzenlenişini kast ederler. Gelgelelim farklı toplumsal grupların denetimlerinin karşılıklılığı ve bu daha geniş çaplı kurumsal çok kutupluluk da yine, sözü edilen kapsamlı toplumsal dönüşümün seyri esnasında tüm gruplar ve tek tek bireyler arasındaki güç farklılıklarının azaltılışının yalnızca kurumsal bir ifadesidir. Her grup, her tek birey kendi (toplumsal) işlevlerinin özgünlüğü nedeniyle işlevsel olarak ötekilerine giderek daha fazla bağımlı hale gelir. Karşılıklı bağımlılık zincirleri çeşitlenir ve uzar, buna uygun olarak da her tek birey ve grup için anlaşılmaz ve kontrol edilemez bir hal alırlar.

4. Anlaşılma zorluğunun artan farkındalığıyla birlikte görece az kavranabilir toplumsal birliklere yönelimin enstrümanları olarak toplum bilimleri ve toplumsal idealler

Toplum bilimlerinin gelişimi ile toplumları bir bütün olarak kapsayan genel gelişme arasındaki ilişki bu noktada biraz daha açıklık kazanır. Birbirlerine muhtaç olmaları, karşılıklı

bağımlılıkları dolayısıyla oluşturdukları toplumsal ağların insanlar için anlaşılmaz oluşu, bu ağların gelişmelerinin her seviyesinde gözlemlenen temel bir karakteristiktir. Fakat ilk olarak bu gelişmenin belli bir evresinde insanlar; bu anlaşılmazlığın, bu çözülmezliğin ve bununla birlikte de toplumlar olarak bizzat kendilerinin bir sorunsal olarak farkına varacak yetkinliğe ulaşırlar. İnsanların toplumlar olarak, başka deyişle birlikte farklı türden işlev ilişkileri, sürekli değişip dönüşen figürasyonlar oluşturan tek tek insanlar olarak kendilerinin farkına varmalarına imkan tanıyan gelişme seviyesinin kimi yapısal özelliklerinden yukarıda söz etmiştik. Bilhassa işlevsel demokratikleşme, güç farklarının düşürülmesi ve güç ağırlıklarının kapsamlı olarak karşıtlarıyla birlikte tüm toplumsal birliklere doğru daha eşit, dengeli şekilde kayması bu karakteristiklerden bazılarıdır. Bu gelişmenin kendisi ise bütün toplumsal faaliyetlerin giderek artan ayrımlaşması ya da spesifikleşmesi ve bu ayrımlaşma ve spesifikleşmeye uygun olarak her tek bireyin ve her grubun ötekine olan ve giderek artan bağımlılığıyla ilgilidir. İnsanların karşılıklı bağımlılık zincirlerinin gelişimi, toplumsal olayların bilim öncesi tarzda açıklamşının, anlayacağımız, bu olayların nedeni olarak tek tek insanlara işaret eden açıklamaların yetersiz olduğunu giderek daha açık kılmaktadır. İnsanların oluşturduğu iç içe geçmiş ağların giderek daha anlaşılmaz, daha karmaşık bir hal alması, herhangi tek bir bireyin hatta sözüm ona en güçlü olanının dahi öteki bireylerin kararlarından tamamen bağımsız, salt kendini bağlayan bir karar alabilmesinin belirgin şekilde sınırlanan imkanı, birçok insanın ve grubun az çok düzenlenmiş güç gösterileri ve bu güç mücadeleleri sırasında ortaya boyuna yeni kararlar çıkması; kısacası tüm bu deneyimler, anlaşılması güç toplumsal ilişkilerin denetimi bir yana en azından kavranabilmesi için bile insanları, herhangi bir şahıs aklına

atıfta bulunmayan yeni bir düşünme tarzına ihtiyaç olduğu konusunda daha güçlü bir farkındalığa sevk eder. Toplumsal süreçlerin anlaşılmazlığı ve doğrudan belli şahısların niyet ve amaçları doğrultusunda yapılan açıklamaların yetersizliğinin insanı kendine getiren bu farkındalığının ortaya çıkardığı sonuçlardan biri, bu anlaşılmaz olguları daha önceki bilimlerin inceleme nesnelerine benzer şekilde kendilerine has, kısmen kendi kendilerini düzenleyen ve görece bağımsız işlev ilişkileri olarak, kısacası, bilimsel yöntemlerle analiz etme çabasıydı. Bir diğer sonuç ise, yine görece kişiler üstü, buna karşılık duygusal yönü ağır basan, yani nesnellikten uzak sosyal inanç sistemlerinin ve ideallerinin yardımıyla bu pek saydam olmayan toplumsal olayların arasından insanların yönlerini tayin etme eğilimiydi. Söz konusu sosyal inanç sistemlerini daha tatmin edici kılan, tüm toplumsal acılara ve acil ihtiyaçlara genelde doğrudan yardım ya da hatta yakın gelecekte muhtemelen bunların toptan çözümünün sözünü vermesiydi. Bu inanç sistemlerinin gelişiminde, genelde sıkı bir bağ içinde olmak üzere bilimsel ve inanç benzeri ideolojik iki yönelim türü yer almaktaydı. İnsan evrenindeki zihinsel yönelimin bu iki türü arasındaki fark, daha tam olarak ortaya konmuş değildir. İnsan toplumlarının gelişimi bizim için anlaşılmazlığını ve denetlenemezliğini hâlâ nispeten korumaktadır. Toplumsal gelişmenin aydınlatılması ve denetlenebilmesi için düşünsel yönelimlerin hangi türünün, bilimsel olanın mı yoksa olgulara dayanmayan sosyal inançların mı daha etkili ve umut verici olduğu arasında insanlar, er ya da geç bilinçli bir karar vermek zorunda kalacaklar.

3. Bölüm

Oyun Modelleri*

Bilgi ve düşüncenin bugün ulaştığı aşamada sosyolojinin görevinin anlaşılmasının önüne özel birtakım zorluklar çıkaran belli başlı sorunlar vardır. Bu sorunların en önemlilerinden biri ise psikoloji, biyoloji gibi tek tek organizmaları inceleyen bilimler karşısında sosyolojinin inceleme alanın meşru olup olmadığı sorunudur. Başka deyişle acaba sosyolojinin, mesela biyoloji gibi tek tek insani organizmalar ya da bu türden bir organizmalar yığınının yapısıyla ilgilenen bilimler karşısında

* Elias oyunları model alarak toplumsal ilişkileri basitçe tasvir etmeye çalışır, toplumsal gerçekleşmeleri bir oyun gibi modeller ve bu şekilde, figürasyonu, insanların karşılıklı bağımlı olma hallerini, güç ve güç dengesi sorununu, toplumsal hareketin dinamiğini, kısacası toplumsal ilişkilerin gerçekte ne kadar kompleks olduklarını göstermeye çalışır. Demek bu oyunlar, gündelik hayattan bildiğimiz oyunlar model alınarak oluşturulmuş açıklayıcı modeller, model oyunlardır. Oyunların hemen hepsi mücadele esasına ve güç gösterilerine dayanır. O halde Elias'ın oyun dediği yerde aynı zamanda mücadeleyi anlayacağız. Elias'ın bu bölümde tanıtacağı oyunlardan ilki, gerçeklikte karşımıza çıkabilecek olası bir toplumsal ilişki örgüsünün oyunlaştırılmış, bir oyun gibi okunan modelidir. Bu örnekte gerçeklik ile oyun öteki modellere kıyasla daha iç içedir. Daha basit olması açısından Elias bu örnekte iki kabile arasındaki ilişkiyi betimler. İki kabile bir zamanda ve bir şekilde giderek daha kompleks, organik bir hal alan bir mücadeleye girmişler, deyim yerindeyse birbirlerine dolanmışlardır. Elias'ın Vor-spiel, yani ön-oyun, iptidai-oyun, ilk(el)-mücadele ya da "oyun-öncesi oyun" olarak adlandırdığı bu oyun gerçi gündelik yaşamdan bildiğimiz reel oyunlardan farklı olarak kurallarla düzenlenmemiştir, ancak bu, "oyun-öncesi oyunun" hiçbir şekilde bir düzene, bir yapıya sahip olmadığı anlamına gelmez. (ç.n.)

görece bir otonomi iddiasında bulunması nasıl mümkündür? Toplumu oluşturan birliklerin incelenmesi yoluyla –bu birlikleri oluşturan çok sayıda tekil bireyin incelemesi üzerinden daha açık ve iyi şekilde belirlenemeyecek– kayda değer herhangi bir bilgi ortaya koymak mümkün müdür?

'Sosyolojinin inceleme nesnesi toplumdur. Toplumlarsa son kertede bireylerden oluşur. Tam da bu nedenle sosyologların özellikle psikoloji, tarih, biyoloji, antropoloji vb. gibi öteki insan bilimlerinin ortaya koyduğu bilgileri referans almaları ve ancak bu ilk adımı attıktan sonra bu verilerin üzerine ne koyabileceklerini düşünmeleri gerekmez mi? Bununla birlikte sosyologların evvela tek bireyi araştırıp, ardından bu bağlamda yapılacak sayısız bireysel araştırma verisinden hareketle "toplumların" karakteristiğini temsil edebilecek herhangi bir genelleme yapılıp yapılamayacağına bakmaları en uygun ve akla en yatkın yöntem değil midir?

Çoğu sosyolog çalışmalarında bu tür bir yöntemi kullanır. Bu sosyologlar, bireylerin davranış, görüş ve deneyimlerini inceledikten sonra elde ettikleri verileri istatistiki açıdan işler, değerlendirir. Toplumu oluşturan tikel parçalar üzerine yoğunlaşmış bu tür araştırmalar yoluyla toplumu oluşturan

* İtalik ile yazılan metnin bu bölümü orijinal metinde fazla kapalı, anlaşılmaz olması nedeniyle İngilizceden çevrilmiştir. (*What is Sociology?* Columbia University Press, New York, 1970, Çev: Stephen Mennell and Grace Morrissey, s. 71-73). Metni 1970 yılında İngilizceye kazandıran iki sosyolog, belli ki bu kapalılığın farkına varmış ve bu bölümü arkasında yatan pozitivizm tartışmasını göz önünde bulundurarak açmışlardır. Elias bu bölümde, geçmişi çok daha eskilere dayansa da Elias'ın yaşadığı dönemde Adorno ve Popper'ın tartışmalarıyla birlikte 1960'lı yıllarda yeniden gündeme gelen pozitivizm tartışmasının yöntem tartışması kısmına ilişkin bir değerlendirme yapar. Metinde her ne kadar bu iki düşünüre doğrudan gönderme olmasa da, Elias'ın eleştiri oklarını onlara yönelttiği düşünülebilir. Zira söz konusu tartışma tam da Elias'ın bu çalışmayı kaleme aldığı dönemlerde yeniden alevlenmiştir. Elias, tartışmanın ikinci kısmıyla, yani nesnellik meselesiyle ilgili görüşlerini çalışmanın sonlarına doğru dile getirir (bkz. s. 228. Toplum İdealleri ve Toplum Bilim). (ç.n.)

grupların karakteristiklerini açıklığa kavuşturmaya çalışırlar. Her ne kadar bu bulguların bazıları, bireyi tek olarak inceleyen öteki bilimlerin kapsamı dışında kalan sosyal ilişkiler ve yasalılıkları ortaya çıkarabilseler de, çoğunlukla bu buluntular, sanki sosyolojinin bireyi inceleyen öteki insan bilimleri karşısındaki görece otonomi talebinin meşru açıklamasıymış gibi değerlendirilirler. Oysa bu açıklama, insanların bireysel deneyim ve davranışlarını inceleyen bir sosyolojinin kendine özgü, henüz öteki disiplinlerce ele alınmayan ayrı bir araştırma alanına sahip olması gerektiği talebini meşrulaştıran, kabul edilebilir bir cevap değil, daha ziyade bilimsel pratiğe, yani ampirik problemlere getirilen çözümlerden kaynaklanan başarı veya sözde başarılara yaslanan bir iddiadır.

Bugün bile çoğu insan, tüm sosyal fenomenlerin bireylerin psikolojik ya da hatta fiziksel karakteristikleri üzerinden açıklanabileceğine ve bunun gerekliliğine inanır. Anlaşılır bir durumdur bu. Zira fizik bilimlerin klasik geleneği yoğun etkisini hâlâ sürdürmektedir. Bu geleneğe göre parçalardan oluşan bileşik bir bütünlüğü gözlemlemenin tek yolu, söz konusu bütünlüğü öncelikle parçalarına ayrıştırmak, ardından bu tek tek parçaların her birinin niteliklerini öteki parçalar ile bütünden yalıtık şekilde belirlemek ve son olarak da bileşik bütünün belirleyici, karakteristik özelliklerini parçalardan elde edilen verilerden hareketle ortaya koymaktır. Bu yöntemle moleküller atomlar üzerinden, atomlarsa onu oluşturan diğer küçük parçalar, yani partiküller üzerinden açıklanabilirler. Peki ama bu yöntem, gözlem alanlarının tümüne aynı derecede uygun mudur? Bilimsel uygulama yöntemleri bugün çoğu bilim alanında farklı bir hal almaya başlamışken, kısaca bilimsel atomizm olarak tanımlayabileceğimiz bu gelenek ne yazık ki varlığını teoride hâlâ sürdürmektedir. Çalışmanın önceki bir bölümünde daha detaylı

şekilde açıklandığı gibi, bileşik birimleri oluşturan unsurların entegrasyonu ne kadar yoğun, sıkı ise, başka deyişle bu unsurların işlevsel bağımlılık dereceleri ne kadar yüksekse, parçadan hareketle bütünü açıklamak o derece zordur. Hal böyleyken, yapılması gereken yalnızca parçadan hareketle bütünü anlamaya çalışmak değil, aynı zamanda bu parçaların bir bütün içerisinde bir araya gelirken birbirlerine nasıl bağlandıkları, kenetlendiklerini de anlamaya çalışmaktır. Böylelikle bileşik birimi oluşturan parçaların konfigürasyonunu ya da başka deyişle yapısını incelemek başlı başına özgün bir araştırmaya dönüşür. İşte tam da bu, sosyolojinin psikoloji, biyoloji veya fiziğe indirgenememesinin nedenidir. Anlayacağımız, sosyolojinin araştırma konusu, yani birbirlerine bağımlı bireylerin oluşturduğu figürasyonlar, sadece onu oluşturan bireylerin araştırılmasıyla açıklanamazlar. Aksine birçok durumda bu yaklaşımın tam tersi akla daha yatkındır; bireyin davranış ve eylemlerinin anlaşılıp açıklanabilmesi, ancak bu bireylerin karşılıklı bağımlılıklarının nedenleri, toplumlarının yapısı, kısacası birlikte oluşturdukları figürasyonların araştırılması yoluyla mümkündür.

Bazı insanlar bu kavrayışı aşağı, değersiz görme eğilimindedirler. Zira onlar bu yaklaşımı uzun zamandır varlığını devam ettiren, yerleşikleşmiş metafizik bir varsayım, "bütün, parçalarının toplamından fazladır," diye özetlenebilecek bir ön kabul ile karıştırırlar. Bu bağlamda bir gizemi çözmek için kullanılan bütün ya da bütünlük gibi kavramlar başka bir gizem yaratırlar. Bu noktaya değinmek gerekir, zira görünüşe göre birçok insan, kişinin ya atomist** ya da holist olması gerektiğini ve bunun dışında bir ihtimalin söz*

* Holizm; bütünün, kendisini oluşturan parçaların toplamından daha fazla olduğunu savunan felsefe görüşüdür. (ç.n.)

** Sosyolojide atomizm, sosyal analizlerin muhatabının topluluklardan ziyade direkt bireyler olması gerektiğini savunur. (ç.n.)

konusu olamayacağını düşünür. Bilim adamları arasında tekrar tekrar gündeme getirilip tartışılan iki öyle karşıt görüş vardır ki, bu görüşleri savunan tarafların her biri kendi spekülatif ve doğrulanamayan tezlerini aynı şekilde spekülatif ve doğrulanamaz olan karşı teze saldırarak savunurlar; sanki üçüncü bir alternatif hiçbir şekilde söz konusu olamazmış gibi. Bilimsel alanda yapılan böylesine gereksiz ve albenisi bu kadar az başka bir tartışmaya sanırız pek az rastlanır. Atomizm ile holizm arasında süren tartışma kesinlikle böyle bir tartışmadır.

İyi ama karşılıklı bağımlılıkları dolayısıyla eylem ve deneyimleri sürekli iç içe geçen insanların birlikte bir ilişki tarzı geliştirmeleri, başka deyişle insanlar bir türün temsilcileri ya da örneğin biyolog, psikolog gibi birbirinden yalıtık bireyler olarak incelendiğinde söz konusu olan düzenden görece bağımsız, farklı bir tür düzen* oluşturmaları nasıl mümkündür? İşte bu soruyu yanıtlamak zordur.

Düşünce deneyine benzetebileceğimiz bazı modeller yardımıyla toplumsal kaynaşmanın tezahürleri bir dereceye kadar pratikten bağımsız şekilde gözlemlenir ve bu görünümler bu yolla bir nebze basitleştirilirse, söz konusu sorunun cevaplanma işi iyi kötü kolaylaştırılmış olur. Aşağıda yapılmaya çalışılacak olan tam da budur. Burada betimlenen modeller, ilki hariç olmak üzere oyun modelleridir. Kuralları yapaydır. En basit formlarında bu oyunlar, olsa olsa satranç, briç, futbol, tenis ya da herhangi öteki "reel" oyunlara benzetilebilirler. Bunlar, alışılageldik düşünme biçimlerince birçok açıdan bloke edilen sosyolojik hayal gücünü harekete geçirmeye yararlar. Ne manaya geldikleri ileride daha açık şekilde açıklanacak olan bu oyunlar ve yine "ön-oyun" modeli iki ya

* Düzen kelimesi burada "düzensizliğin" karşıtı olarak değil, herhangi bir değer yüklenmeden kullanılmaktadır. (ç.n.)

da daha fazla insanın karşılıklı güç gösterisi esasına dayanır. Bu durum, insanların karşılıklı ilişki içinde bulundukları ya da ilişkiye girdikleri her durumda gözlemlenen temel bir olgudur. Ancak öteki insanlar ile ilişkileri sırasında bu ilişkilere daha yakından bakmaları gerekmediğinden insanlar, genelde bu olguyu fark edemezler. Her okur, şahsi deneyimlerinden hareketle bu ilişkileri kolaylıkla bulup ortaya çıkarabilir; mesela elinde tuttuğu bu kitabı yazarın küçük bir güç gösterisi olarak değerlendirebilir, bu bağlamda da yazar-okur ilişkisini ikili bir oyun olarak görebilir. Burada sözü edilen, işte tam da bu türden güç gösterileridir. Bu güç gösterileri, insanlar arası ilişkilerin tamamında görülen sıradan bir unsurdur. İnsanlar arası ilişkilerde daima irili ufaklı güç gösterileri söz konusu olur: Ben mi daha güçlüyüm, yoksa sen mi? İhtimaldir ki belli bir süre sonra insanlar, birbirleriyle ilişkilerinde toplumsal ve kişisel koşullara göre kimi zaman daha stabil kimi zaman daha dengesiz, istikrarsız belli bir güç ağırlığına, dengesine alışırlar.

Bugün birçok insan için güç/iktidar ifadesinin olumsuz bir çağrışımı vardır. Bu olumsuz çağrışımın kaynağı, toplumsal gelişmenin şu ana kadarki gelişim seyri içerisinde güç dengelerinin genelde alabildiğine dengesiz dağılmış olmasında ve toplumsal olarak görece yüksek güç imkânlarıyla donatılmış insanların ya da insan gruplarının bu güç imkânlarını genelde kendilerine en uygun şekilde büyük zorbalıklara, şiddet ve vicdansızlıklara başvurarak kendi çıkarları doğrultusunda suistimal etmiş olmalarıdır. Buna uygun olarak bu kavrama yapışıp kalmış, adeta sinmiş olan bu nahoş çağrışım, yalın olgusal durum ile bu durumun değer yüklenmiş hali arasında artık ayrım yapılamamasına neden olabilir. Burada yalnızca ilki, yani yalın olgusal durumlar söz konusu edilecektir. Az çok dalgalı, istikrarsız güç dengeleri tüm insani ilişkilerin bütünleyici bir

unsurudur. Aşağıdaki modeller bu olgusal duruma ilişkindir. Bu arada tüm güç dengelerinin, tıpkı tüm ilişkiler gibi en az iki ve genelde çok kutuplu fenomenler oldukları unutulmamalıdır. İleride bununla ilgili daha fazla detay verilecektir. Modeller, bu türden güç dengelerinin görselleştirilmesine yararlar. Sadece ailenin bebek üzerinde değil, bebeğin de daha doğduğu ilk günden itibaren ailesi üzerinde bir güce sahip olduğunu göz önüne getirelim. Bebek, aile için herhangi bir anlamda bir değere sahip olduğu sürece ebeveynleri üzerinde bir güce sahiptir. Aksi durumda bebek bu gücü kaybeder, çok fazla ağladığı takdirde ebeveynler onu terk edebilirler. Köleler derler ki: Yalnızca efendi kölesi üzerinde değil, efendisi için yerine getirdiği işleve göre köle de efendisi üzerinde güce sahiptir. Küçük çocuk ile ebeveynler, köle ile efendi arasındaki ilişki durumlarında güç ağırlıkları alabildiğine dengesiz dağılmıştır. Ama güç farkları büyük de olsa küçük de olsa, insanlar arasında işlevsel karşılıklı bağımlılık ilişkisinin olduğu her durumda güç dengeleri söz konusudur. Güç kelimesinin kullanımı bizi bu noktada kolaylıkla yanılgıya sürükler. Sanki güç ona sahip olan kişinin cebine koyup da onu her yere yanında götürdüğü bir şey, bir nesneymiş gibi bir insanın çok fazla güce sahip olduğunu söyleriz. Gelgelelim bu tarz bir kullanım, mitik-büyülü tasavvurların bir kalıntısıdır. Güç, birinin sahip olduğu ötekinin olmadığı bir muska değildir; güç, insanlar arası ilişkilerin hepsinde görülen yapısal bir karakteristiktir.

Oyun modelleri, bu olgu durumunu basitleştirilmiş bir biçimde görselleştirirler. Ne var ki bu modeller yardımıyla söz konusu problem bir dereceye kadar bağlamından koparıldığından, ön-oyun hariç bu oyun modellerinde güç kavramı yerine oyuncudan oyuncuya değişen oyun gücü ifadesi kullanılacaktır. Bu durumda da alışılageldik kelime kullanımı bizi, "oyun gücü" dendiğinde bundan mutlak bir şey anlamaya

zorlar. Oyun gücünün bir ilişki kavramı olduğunu açıkça anlamak için yalnızca çok az bir zihinsel efor harcamak gerekir. Kavram, bir oyuncunun kazanma şansının, imkânının, olasılığının öteki oyuncunun kazanma şansına oranıyla ilgilidir. Bu tespit bize, sosyolojinin inceleme alanı ve bu alanın özgün doğasına uygun hareket etmemiz için ihtiyaç duyduğumuz düşünme aracı üzerine temel bir şey öğretir. Yalnızca güç kavramı değil, aynı zamanda dilimizde yer alan daha birçok kavram, bizi devingen ilişkilerin özgün doğasını durağan yapılar, özler olarak tasavvur etmeye zorlar. Daha en baştan denge, balans kavramlarıyla düşünmenin meselenin özüne ne kadar da uygun olduğu ileride daha iyi anlaşılacaktır. İnsanlar arası ilişkiler, insanlar arası karşılıklı bağımlılıklar ve işlev ilişkilerinin incelenmesinde denge kavramları, somutlukta gözlemlenebilir olana, durağan nesnelerden hareketle oluşturulmuş kavramlardan çok daha uygundurlar.

Daha önce de söylendiği gibi ilki hariç olmak üzere aşağıda sözü edilecek olan modellerin tümü oyun modelleridir. Bunun nedeni şudur: pratikten bildiğimiz oyunların modelleri, nispeten kurallı, yani kurallarla düzenlenmiş ilişkilerin modelleridirler. Gelgelelim normlar ya da kuralların ta en başından beri mevcut (ab ovo) olduklarını varsayan üstü örtük ön kabullerden hareketle insanlar arası kurallı ilişkileri anlayamayız. Kişi bu şekilde, normlarla düzenlenmemiş ilişkilerin nasıl ve hangi koşullar altında normlaştıkları sorusunu sorma ve bu süreci gözlemleme olanağından kendini tamamen mahrum bırakır. Dünya üzerinde savaşların ya da kurallarla düzenlenmemiş başka çatışmaların olduğu her yerde, burada sözü edilen şeyin varsayımsal bir sorun olmadığı gözlemlenebilir. Normları insanlar arası toplumsal ilişkilerin deyim yerindeyse nedeniymiş gibi gösteren ve normlaşmamış, kuralsız insani ilişkileri dikkate almayan sosyolojik kuramlar, tıpkı bir zamanlar

normlaşmamış ve kurallarla düzenlenmemiş insani ilişkilerin normlaşma olasılığını dikkate almayan kuramlar gibi insan toplumlarının çarpık bir resmini ortaya koyarlar. Bu nedenle burada, asıl oyun modellerine giriş olarak tamamen kuralsız ve normlarla düzenlenmemiş bir ilişki kısaca ve en basit şekilde tasvir edilecektir. Düşüncenin bugün ulaştığı seviyede ön-oyun modeli, belki bize toplumlar üzerine ilginç şeyler öğretebilir. İnsani ilişkilerin mutlak anlamda normsuz ve kurallarla düzenlenmemiş olduğu gerçeği, hiçbir şekilde aynı zamanda bunların yapıdan yoksun oldukları manasına gelmez. İnsani ilişkilerin yapısal karakterini normlara dayandırmak, yani toplumsal ilişkiler arası düzenliliği normların sağladığını iddia etmek insanlar arası ilişkilere dair büyük bir yanılgıdır. Toplumun parçası olan insanlara düzensizliğin tepe noktası olarak görünen bir durumun bile sosyolojik perspektiften bakıldığında aslında toplumsal düzenin spesifik bir veçhesini temsil ettiği söylenir. Bu paradoks ifade, yukarıda sözü edilen yanılgıyı açık hale getirir. Tarihsel her "kargaşanın" –savaş, isyan, ayaklanma, katliam, cinayet vb.– seyri açıklanabilir. Sosyolojinin görevlerinden biri de zaten söz konusu seyirleri açıklamaktır. Tıpkı "düzen" gibi "karışıklık" olarak değerlendirdiğimiz şey de bir yapıya sahiptir. Zaten bu böyle olmasaydı, söz konusu açıklama da yapılamazdı. Düzenli ve düzensiz şeklinde bir ayrım sosyolojik açıdan anlamsızdır. Ne insanlar arasında ne de dünyanın geri kalanında mutlak bir kaos söz konusudur.

Örneğin "asayiş" ve "düzen"den, ya da sıfat formunda "düzensiz" bir insanın karşıtı olarak "düzenli" bir insandan söz ettiğimiz durumlarda, bu ifadelere bir değer yükleriz. Oysa biz bu metinde evrenin belli bir entegrasyon seviyesini ya da spesifik bir düzen türünü ifade etmek için teknik bir terim (terminus technicus) olarak "toplum" terimini kullandığımızda,

sözcüğe herhangi bir değer yüklemiyoruz. Düzen kavramı burada, belli bir yapıya sahip fenomenler olarak çürüme ve yıkım gibi yaratmanın, sentez ve ölüm gibi doğumun, ayrışma gibi bütünleşmenin de gözlemlendiği doğa düzeninden söz edildiğinde işaret edilen düzenle aynı anlamda kullanılır. Bunlar, söz konusu düzenin parçası olan insanlara, geçerli ve anlaşılır nedenlerle birbiriyle bağdaşmaz ve karşıt fenomenler olarak görünürler. Oysa birer araştırma nesnesi olarak bu fenomenler, bir bütünün birbirinden ayrılmaz ve de eş değere sahip unsurlarıdırlar. Bu bakımdan iç içe geçmiş, kaynaşık fenomenlerin sadece ve sadece insanların katı şekilde düzenlenmiş ilişkilerine dair modeller üzerinden yapılan bir açıklaması bizi yanılgılara sürükleyebilirdi. Aşağıda irdelenecek olan modellerin ilki, hiçbir kural ya da normla düzenlenmemiş olan ilişkilerin belli başlı yönlerini gösterir. Bunlara işaret edilmediği takdirde, sosyal olarak, yani kural ve normlarla gerçekte neyin düzenlendiği kolaylıkla unutulur.

Ön-Oyun: Normlaşmamış bir figürasyon modeli

İki küçük kabile (A ve B kabilesi) alabildiğine geniş, balta girmemiş bir ormanda avlanırken sürekli birbirlerinin yoluna çıkıyorlardır. Her ikisi de açtır. Her iki grup için de anlaşılmaz nedenlerden ötürü yeterli besin bulmak bir süredir giderek daha zor hale gelmiştir. Av giderek bereketsizleşmekte, bitki kökü ve yabani meyve arayışı zorlaşmaktadır. Aynı oranda da iki kabile arası rekabet ve düşmanlık artmakta, şiddetlenmektedir. Kabilelerden biri iri, güçlü yapılı erkekler ve kadınlardan oluşmakta ve kabilede az sayıda genç birey ve çocuk bulunmaktadır. Bilinmeyen nedenlerden dolayı kabiledeki çocuklardan çoğu doğumdan kısa bir zaman sonra ölmektedir. Kabilede yaşlı nüfus gençlere kıyasla daha fazladır. Rakip kabilenin üyeleriyse daha ufak cüsseli ve cılız, daha hızlı ve

ortalamada çok daha gençtir. On iki yaş altı çocuk oranı ise yüksektir.

Şu veya bu şekilde bu iki kabile birbirlerinin yoluna çıkmışlar ve birbirleriyle uzun soluklu bir mücadeleye girmişlerdir. A kabilesinin daha ufak cüsseli üyeleri çok sayıda çocuğu da yanlarına alarak geceleri öteki kabilenin yerleşkesine gizlice yanaşıyor, karanlıktan da faydalanarak rakiplerinin bir iki tanesini öldürüyor ve saldırıya uğrayan kabilenin daha yavaş ve hantal üyeleri durumu fark edip de peşlerine düştüklerinde de hızlıca kaçıp oradan uzaklaşıyorlar. Birkaç üyesini kaybeden kabileyse bir süre sonra intikamını alıyor. A kabilesinin erkekleri avlanmaya çıktıklarında bu kabilenin kadın ve çocuklarını öldürmeye başlamışlardır.

Tıpkı bir dereceye kadar sürekliliği olan her ilişki gibi burada da bir iç içe geçme, kaynaşma süreci söz konusudur. Her iki kabile giderek azalan besin bulma imkânları açısından birbirlerinin rakibidirler. Anlayacağımız, birbirlerine bağımlıdırlar: Hani ilk ortaya çıktığında bir savaş oyunu olan satrançta da olduğu gibi kabilelerden birinin hamlesi ötekininkini belirlemektedir. Her iki kabilenin iç düzeni, düşük ya da yüksek oranda birbirlerine olan bağımlılıklarınca belirlenmektedir. Zira rakipler bile birbirleri için bir işleve sahiptirler: Bireylerin ya da bireylerden oluşan grupların rakipler olarak karşılıklı bağımlılıkları, insanların dost, mesai arkadaşı ya da iş bölümü gereği birbirlerine bağımlı olmalarından kaynaklanan ilişkiler kadar etkili bir işlev ilişkisi doğururlar. Söz konusu kabilelerin birbirleri için işlevleri, son kertede karşılıklı bağımlılıkları dolayısıyla birbirlerine zor, baskı uygulamayabilmelerinden ileri gelir. Şayet her bir kabilenin eylem, plan ve hedefleri, söz konusu kabilenin ötekinden bağımsız olarak aldığı kararlar olarak görülürse, bu eylem, plan ve hedefler açıklanamazlar. Bu açıklama ancak, şayet kabilelerin karşılıklı bağımlılıkları,

işlevleri dolayısıyla birbirlerine uyguladıkları zorlamalar, baskılar göz önünde bulundurulursa yapılabilir. Sosyolojik ve etnolojik literatürün bir kısmında, bununla birlikte özellikle de "yapısal-işlevsel" kuramlarda bugün sıklıkla kullanılan işlev kavramı, sadece bu kavramla ilişkilendirilen olguların yetersiz bir analizine değil, aynı zamanda açıklama ve kullanımda pek fark edilmeyen, örtük bir değerlendirmeye dayanır. "İşlev" kavramına istemsizce yüklenen ve söze dökülmeyen bu değer yargısına göre parçanın yerine getirmekle mükellef olduğu ve sırf mevcut bir toplumsal sistemin bütünlüğü ve devamlılığına katkı sağladıkları için "bütünün" çıkarı açısından "iyi" diye nitelenen görevleridir. Bu bağlamda bütünün iyiliğine olacak bir görevi yerine getirmeyen ya da getirmiyormuş gibi görünen insani faaliyetler, bu değer kriterinden hareketle işlevsiz addedilirler. Toplumsal inanışların bilimsel analizlere etkidiği burada açıkça görülmektedir. Mücadele halindeki iki kabile modelinin ne anlama geldiğine daha dikkatli şekilde bakmak sırf bu nedenle bile yararlı olabilir. Rakipler olarak kabileler, birbirleri için bir işleve sahiptirler. Şayet her bir kabilenin eylem ve planları anlaşılmak isteniyorsa, bu işlevlerin bilinmesi zorunludur.

Öte yandan bu model, işlev kavramının bugün baskın olan kullanımının temelinde yatan, olguların yetersiz analizine de işaret eder. "İşlev" kavramı sıklıkla, sanki söz konusu olan öncelikli olarak tek bir toplumsal birliğin açıklanmasıymış gibi aldatıcı bir görüntü sunan bir tarzda kullanılır. Ön-oyun modeli bize, işlev kavramının da tıpkı güç kavramı gibi bir *ilişki kavramı* olarak anlaşılması gerektiğini gösterir. Az çok zorlayıcı karşılıklı bağımlılıklar söz konusu olduğunda ancak toplumsal işlevlerden bahsedilebilir. Düşman olarak her iki kabilenin birbirleri için olan işlevi, böylesine zorlayıcı bir yönü oldukça açık şekilde ortaya koyar. Mevcut kullanımda tek bir

toplumsal birliğin niteliği olarak görülen işlev kavramının neden olduğu sorun; karşılıklı bağımlılıkları, bununla birlikte tüm işlevlerin daima karşılıklı olduğu gerçeğini karanlıkta bırakmasından kaynaklanır. B'nin A için olan işlevi hesaba katılmadan A'nın B için işlevi anlaşılamaz. İşlev kavramının bir ilişki kavramı olduğu söylendiğinde kastedilen tam da budur. Bu gerçeğin açık seçik görülmesinin koşulu, ister bireyler veya gruplar arası ilişkiler isterse de kurumların işlevleri olsun tüm işlevlerin, insanlar arası ilişkilerin veçheleri olarak kabul edilmesidir. Böyle bir yaklaşım tarzı benimsendiğinde karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde bulunan insanların işlevlerinin bu insanların aralarındaki güç dengesiyle ne kadar yakın bir ilişki içinde olduğu da hemen fark edilecektir. Söz konusu olan ister sanayi toplumlarındaki işçi ve işverenlerin birbirleri için işlevleri veya bir kabilenin[20] iki kısmi grubu arasındaki kan davası gibi gelenekselleşmiş husumetin işlevleri, isterse de yöneten ile yönetilen grupların, karı ile kocaların ya da ebeyevnler ile çocukların birbirleri için işlevleri olsun; güç gösterileri bu tür ilişkilerin ayrılmaz bir unsurudur. Güç gösterileri genelde şu tarz sorunlara ilişkindir: Kimin kime daha fazla ihtiyacı var? Kimin öteki için işlevi daha önemlidir, yani kim ötekine daha az ya da fazla muhtaçtır? Dolayısıyla kim ötekine daha çok ya da az bağımlıdır?[21] Kimin güç imkânı daha fazladır ve buna uygun olarak ötekini daha büyük oranda yönlendirebilir, ötekinin işlevlerini azaltabilir ya da hatta onun işlevlerine tamamen son verebilir?

Ön-oyun modeli bir dereceye kadar sınır durumunu temsil eder: Burada karşı tarafın yalnızca belli işlevlerinin değil, aynı zamanda yaşamının gasp edilmesi söz konusudur. İç içe geçmişliklerin hiçbir sosyolojik analizinde bu sınır durumu gözden kaçırılmamalıdır. Çatışmaya dayalı tüm toplumsal

ilişkilerin bu son çaresinin, yani savaşın (ultima ratio*) bilinci, daha önce işaret ettiğimiz şu soruyu sormayı tek başına mümkün kılar: İnsanların birbirleriyle olan ilişkilerinin, bu son çarenin, toplumsal ilişkilerin sadece marjinal bir durumu olarak görünürleşmesini sağlayacak şekilde düzenlenmeleri hangi biçimde ve nasıl mümkün olmuştur ve de olmaktadır? Tüm bunların dışında bu ön-oyun modeli, anlayacağımız, kurallarla düzenlenmemiş, demek normlaşmamış ilişkilerin bu modeli bize, insanlar arası tüm ilişkilerin birer süreç olduğunu hatırlatır. Süreç kavramı bugün sıklıkla, sanki söz konusu olan değişmez bir durummuş gibi kullanılır. Bu tasavvura göre ortada bir değişim varsa bile bu değişim olsa olsa bir rastlantıdır. İç içe geçme kavramı da yine bu tür ilişkilerin süreç karakterine işaret eder. İki kabile arasındaki mücadele seyri bir kez daha bir örnek olarak ele alınırsa, çatışma ilişkilerine içkin olan dinamik açıkça görülür. Bu türden bir ölüm kalım mücadelesinde taraflardan her birinin bir sonraki hamlesini planlamak zorunda olduğu ve karşıdan gelecek muhtemel bir hamleyi karşılamak için sürekli bir alarm durumunda yaşadığı tahmin edilebilir. Burada, yani insanların bir sonraki adımlarını tayin edebilmelerini kolaylaştıracak kolektif normların olmadığı bu örnekte her iki taraf da bir sonraki eylemlerini karşıt grubun elinde bulundurduğunu varsaydıkları güç uygulama araçlarına, bunların fiziki kuvvetlerine, zekâlarına, silahlarına, besin kaynaklarına ve stoklarına göre tayin edeceklerdir. O halde küçük çaplı sürekli çatışmalar ve ani saldırılarla test edilen rakibin söz konusu güç kaynakları,

* Ultima Ratio (Lat: ultimus, "son olan", "en uzak olan", "en dıştaki"; ve ratio, "akıl", "mantıklı düşünce" kelimelerinden oluşan bu kavram en son çözüm yolu, son çare ya da nihai çözüm anlamına gelir ve bir ihtilaf durumunda etik anlamda geri kalan akla uygun tüm çözüm önerileri ortaya atıldıktan sonra ve bunlarla da bir çözüme ulaşılmadığında ya da güya ulaşılamadığında başvurulan çözüm yöntemidir. Uluslararası ilişkilerde bu ifade, önceki çabaların çatışmanın çözümüne katkı sağlamadığı durumlarda sergilenen savaşçı tutumları haklı çıkarmak için kullanılır.(ç.n.)

görece kuvveti ve bu örnek açısından bilhassa da fiziksel kuvvetidir. Taraflardan her biri ötekini zayıflatmaya gayret eder. O halde burada her bireyin her hamlede giderek tüm varlığıyla dolandığı sürekli bir iç içe geçme, kaynaşma söz konusudur. Bu model, zaman ve mekana bağlı, dört boyutlu bir iç içe geçmenin, kaynaşmanın modelidir. Ön-oyun modelimizde tarafları kaygılandıran sorunların bazıları şunlardır: Üyeleri daha iri, daha yaşlı, daha kaslı, bununla birlikte daha yavaş olan kabile; daha ufak, daha deneyimsiz, ama daha çevik olan kabileyi yerleşkesinden bir şekilde, belki de kandırarak uzaklaştırmayı ve bu kabilenin çocuk ve kadınlarını öldürmeyi başaracak mı? Saldırıya uğrayan kabile, ötekileri hakaret içeren hareketlerle ta ki bunlar hiddetlenene kadar kışkırtarak peşlerinden çekip tuzak çukurlara düşürmeyi ve de bunları bu çukurlarda öldürmeyi başaracak mı? Bu ilişki bir iç içe geçme süreci olarak ifade edildiğinde ne kast edildiği burada açıkça görülür: Her iki tarafın eylemlerinin art ardalığı, ancak ve ancak tarafların birbirleriyle olan karşılıklı bağımlılık ilişkileri içerisinde anlaşılıp açıklanabilir. Şayet taraflardan her birinin eylemleri ötekilerin eylemlerinden bağımsız, yalıtık biçimde incelenseydi, bu eylemler anlamsız olarak görünürdü. Tarafların eylemlerinin kurallarla düzenlenmemiş olduğu bu çatışma ilişkisi örneğinde karşılaştığımız işlevsel karşılıklı bağımlılık, kurallarla düzenlenmiş bir iş birliği ya da bir çatışma ilişkisi durumunda olduğundan daha zayıf bir bağımlılık değildir. Diğer yandan tarafların zamansal olarak birbirini izleyen eylemleri her ne kadar normlaşmamış bir iç içe geçme örneği sunsa da, yine de bu süreç analize açık bir yapıya sahiptir.

Oyun Modelleri: Normlaşmış figürasyon modelleri

Ön-oyun modelleri gibi yine bu modeller de birbirlerine bağımlı insanların ilişkilerinin süreç karakterini

gösterebilmeye yarayan kolaylık sağlayıcı bir tür düşünce deneyleridir. Bu modeller aynı zamanda, güç ağırlıklarının dağılımının değişmesi durumunda iç içe geçmiş insan ilişkilerinin hangi biçimde değiştiklerini gösterirler. Buradaki kolaylık her şeyden önce, reel toplumsal ilişkilerde görülen güç potansiyellerindeki farklılıkların yerine oyun modellerinin doğasına uygun bir biçimde oyuncuların görece "oyun güçleri"ndeki farklılıklar geçirilerek sağlanmıştır. Bu model dizisinin bir diğer amacı ise, güç farklılıklarının eşitsizliğinin azaldığı durumlarda insan ilişkilerinin dokusunda gerçekleşen dönüşümleri anlaşılır kılmaktır. Burada aslında çok daha kapsamlı olan bir model dizisi içerisinden birkaç tanesini seçip sunmak, bu çalışmanın amaçları açısından yeterli olmalıdır.

İki Kişilik Oyunlar

1a) Oyunculardan birinin ötekine göre çok daha üstün olduğu iki kişilik bir oyun düşünelim: A çok güçlü, B ise çok zayıf bir oyuncu olsun.

Bu örnekte A, B üzerinde oldukça yüksek bir denetime sahiptir: A, belli hamleleri yapması için B'yi bir dereceye kadar zorlayabilir. Başka deyişle A, B üzerinde "güce" sahiptir. Buradaki güç sözcüğü, A'nın B'nin hamlelerini oldukça yüksek oranda etkileyebildiğinden başka bir anlama gelmemektedir. Ancak A'nın B'ye olan bu etkisinin büyüklüğü sınırsız değildir. Nispeten zayıf bir oyuncu olan B de, bu haliyle bile A'ya bir dereceye kadar güç uygulayabilir. Zira nasıl ki B her hamlesini zamansal olarak kendi hamlesinden önce gelen A'nın hamlesine göre yönlendirmek zorundaysa, aynı şekilde A da her hamlesini B'nin bir önceki hamlesine göre belirlemek zorundadır. B'nin oyun gücü A'dan daha az olsa da, bu güç sıfıra eşit değildir, aksi takdirde ortada bir oyun olmazdı.

Başka deyişle birbirleriyle herhangi bir oyun oynayan insanlar, daima karşılıklı olarak birbirlerini etkilerler. Bir oyuncunun öteki üzerinde sahip olduğu "güç"ten söz edildiğinde, bu sözcük bir mutlaklığa değil, aksine ilgili oyuncunun ötekine kıyasla avantajına, kendi oyun gücü ile öteki oyuncunun oyun gücü arasındaki farka işaret eder. Bu fark, oyun güçlerinin bu denge hesabı, A oyuncusunun hamlelerinin B'nin hamlelerini ne ölçüde etkileyebileceğini ve yine kendisinin B oyuncusunun hamlelerinden ne ölçüde etkileneceğini belirler. Model 1a'nın varsayımına göre oyun güçleri arasındaki fark, bu örnekte A'nın lehine olmak üzere oldukça yüksektir. A'nın karşısındaki oyuncuyu belli bir harekete, davranışa zorlama gücü, becerisi de yine oyun gücüne bağlı olarak yüksektir.

Fakat A, sahip olduğu daha yüksek oyun gücü dolayısıyla rakibi B üzerinde sadece yüksek oranda bir denetime sahip olmakla kalmaz. A aynı zamanda oyun üzerinde de yüksek bir denetime sahiptir. Gerçi oyunu mutlak olarak belirleyemez, ancak oyunun seyrini –"oyun sürecini", ilişki sürecini– bir bütün olarak ve böylelikle oyunun sonucunu da oldukça yüksek bir oranda belirleyebilir. Tek bir oyuncunun rakibini etkilemek için oyun gücü açısından büyük bir üstünlüğe sahip oluşunun anlamı ile bu oyuncunun başlı başına oyunun seyri üzerine etki etmesi açısından üstünlüğe sahip oluşunun anlamı arasında yapılan bu kavramsal ayrım, söz konusu modelin değerlendirilmesi açısından önemlidir. Gelgelelim oyuncu üzerine etki ile oyun üzerine etki arasında ayrım yapma imkânı, oyuncular ile oyunu, sanki bunlar ayrı ayrı var olan şeylermiş gibi tasarlayabileceğimiz anlamına kesinlikle gelmez.

1b) A ile B arasındaki oyun gücü farkının azaldığını düşünelim. Bu azalmanın B'nin oyun gücünün artmasından mı yoksa A'nın oyun gücünün azalmasından mı kaynaklandığı önemsizdir. A'nın kendi hamleleriyle B'ninkileri etkileme şansı, yani

B üzerindeki gücü, iktidarı B'nin oyunu kazanma şansının artması oranında düşer. Aynı durum A'nın oyun sürecini ve sonucunu belirleme imkanı için de geçerlidir. A ile B'nin oyun güçleri arasındaki fark ne kadar düşerse, birinin ötekini belli oyun davranışlarına, belli hamlelere zorlama şansı da tek bir oyuncunun imkânı olmaktan aynı oranda çıkar. Bu da demek ki her iki oyuncudan birinin oyun figürasyonunu kontrol etme şansı o derece azalır; söz konusu figürasyonun, her bir oyuncunun oyunun seyri açısından kendisi için tasarladığı niyet ve planlara olan mutlak bağımlılığı da aynı oranda azalır. Diğer yandan oyuncular, sürekli değişip dönüşen oyun figürasyonu, yani oyun süreci içinde her bir oyuncunun hamlesine ve oyunun genel gidişatına, planlamasına bir o kadar bağımlı hale gelirler; oyun, aynı oranda sosyal bir süreç karakteri kazanır ve tek bir tarafın planının gerçekleşmesi karakterini kaybeder; başka deyişle iki insanın hamlelerinin kaynaşmasından, içe içe geçmesinden her iki oyuncudan hiçbirinin planlamış olmadığı bir sosyal süreç meydana gelir.

Tek Düzlemde Birden Fazla Kişiyle Oynanan Oyunlar

2a) Aynı anda B, C, D vs. olmak üzere birçok oyuncuya karşı ve şu koşullarda oynayan bir A oyuncusu düşünelim: A, oyun gücü bakımından rakiplerine kıyasla çok daha üstündür. Bunun dışında rakipleriyle teker teker karşılaşmaktadır. Bu durumda oyuncuların figürasyonu model 1a'nınkinden çok da farklı değildir. B, C, D vs. oyuncuları henüz kolektif bir oyun değil, aksine ayrı ayrı oyunlar oynamaktadırlar. Bu oyunlar arasındaki tek bağ, kendisi için oynayan her bireyin kendisine kıyasla eşit oranda üstün olan aynı rakiple, yani A oyuncusuyla oynamalarıdır. Demek ki aslında burada her biri kendi güç dengesine ve kendi gelişimine sahip olan ve de aralarında hiçbir karşılıklı bağımlılık ilişkisi olmayan ikili oyunlar söz

konusudur. A, bu oyunların her birinde güç açısından ezici bir üstünlüğe sahiptir; hem rakipleri hem de bizzat oyun üzerinde oldukça yüksek oranda bir hakimiyete sahiptir. Bu oyunların her birinde güç dağılımı belirgin şekilde eşitlikten, esneklikten uzak ve stabildir. A'mn aynı anda oynaması gereken birbirinden bağımsız oyun sayısının artması halinde durumun A'nm aleyhine değişebileceğini belirtmeliyiz. A'nın tek tek olmak üzere B, C, D vs. oyuncularının her biri karşısında sahip olduğu oyun gücü açısından üstünlüğü, birbirinden bağımsız rakiplerin çoğalmasıyla kademeli olarak sıkıntıya girecektir. Tek bir insanın aynı anda birbirinden bağımsız şekilde oynayabileceği, deyim yerindeyse aynı anda ayrı ayrı parkurlarda aktif şekilde rol alabileceği ilişkilerin sayısı sınırlıdır.

2b) A oyuncusunun aynı anda çok sayıda zayıf oyuncuya, üstelik bu kez her biriyle ötekilerden bağımsız şekilde değil de, aksine rakiplerin hepsine karşı eş zamanlı olarak oynadığını düşünelim. Şu halde A, tek tek ele alındıklarında her biri kendisine göre daha zayıf olan bir grup rakibe karşı tek bir oyun oynamaktadır.

Bu model, güç dengesinin farklı konstelasyonlarına hareket imkanı tanımamaktadır. Bu konstelasyonların en basiti B, C, D vs. oyuncularının A'ya karşı bir oyun grubu içerisinde birleşmelerinin bizzat bu oyuncular arası gerginlikler, çatışmalarca gölgelenmemiş olanıdır. Böyle bir durumda dahi A ile rakiplerinin oluşturduğu grup arasındaki güç dağılımı ve bununla birlikte oyun seyrinin taraflardan biri ya da ötekince kontrol edilme imkanı 2a'dakine kıyasla belirgin şekilde düşüktür. Birçok zayıf oyuncunun belirgin bir grup oluşturması, şüphesiz ki A'nın oyun üstünlüğünün azaldığını gösterir. 1a ile karşılaştırıldığında oyunun hakimiyeti ve planlamasının ve bununla birlikte oyunun seyri üzerine tahminlerin apaçıklığı, kesinliği azalmıştır. Zayıf oyuncuların sert iç çatışmalara

mahal vermeden bir grup oluşturmaları kendi grupları lehine bir güç faktörüdür. Tersine zayıf oyuncuların şiddetli grup içi çatışmalar, gerilimlerle grup kurmaları rakipleri lehine bir güç faktörüne dönüşür. Bu çatışmalar, gerilimler ne kadar yüksekse A'nın B, C, D vs.'nin hamlelerini ve oyunun genel seyrini kontrol etme şansı o oranda artar. 1. tip modellerden ve iki kişilik oyunlardan ya da başka ifadeyle iki kutuplu grupların söz konusu olduğu geçiş modeli olan 2a'dan farklı olarak 2b çok kutuplu ya da çok kişili oyunlara örnek teşkil eder.

2c) A'nın oyun gücünün, rakipleri B, C, D vs. ile karşılaştırıldığında çok kutuplu bir oyun içerisinde azaldığını düşünelim. A'nın rakiplerinin hamleleri ve bizzat oyun üzerindeki hakimiyet şansları böylelikle 1b'dekiyle aynı istikamette değişir, yeter ki birlikte bir grup meydana getiren rakip oyuncular bir dereceye kadar uzlaşmış olsunlar.

2d) B, C, D, E vs. ve U, V, W, X vs. olmak üzere iki grubun her iki tarafa da eşit kazanma şansı sunan oyun kurallarına göre, bunun yanı sıra üç aşağı beş yukarı aynı oyun güçleriyle birbirlerine karşı oynadıkları bir oyun düşünelim. Bu durumda taraflardan hiçbiri hamleler ve karşı hamlelerin yapıldığı sırada rakibe kayda değer bir etkide bulunma şansına sahip değildir. Bu durumda oyun süreci ne tek bir oyuncu ne de birbirleriyle oynayan grupların yalnızca biri tarafından belirlenebilir. Bir oyuncu ve tek tek oyunculardan oluşan her bir grubun hamlelerinin, her hamlede giderek tek tek rakiplerin ve rakip grupların hamleleriyle iç içe geçmesi belirlenebilir ve açıklanabilir belli bir düzen içerisinde gerçekleşir. Ancak bunun için gözlemcinin her iki tarafın pozisyonlarından belli bir dereceye kadar uzaklaşması, taraflardan her biri ötekinden bağımsız bir biçimde gözlemlendiğinde oluşabilecek o yanıltıcı görüntüyle araya mesafe koyması gerekir. Burada söz konusu olan özel türden; hani tarafların hiçbir eyleminin tek

başına herhangi bir tarafın bir eylemi olarak açıklanamayacağı, aksine bu eylemin her iki tarafın eylemlerinin bir önceki ve gelecekteki iç içe geçme sürecinin devamı olarak görüldüğü takdirde ancak sağlıklı şekilde değerlendirilebileceği özel türden bir iç içe geçme ya da figürasyon düzenidir.

Birçok Düzlemde Birden Fazla Kişiyle Oynanan Oyunlar

Oyuna dahil olan oyuncuların sayısının sürekli arttığı çok kişili bir oyun düşünelim. Bu durumda oyuncuların gruplaşmalarını, birbirleriyle olan ilişki ve organizasyonlarını değiştirmeye zorlayan baskı da artar. Her bir oyuncu hamle sırası kendisine gelene kadar daha uzun süre ve giderek daha uzun süre beklemek zorundadır. Her bir oyuncu için oyun seyrinin ve değişip dönüşen oyun figürasyonunun genel bir resmine, üst bakışına sahip olmak giderek zorlaşır. Oyuncular, şayet ellerinde böyle bir genel çerçeve yok ise, yönlerini tayin edemezler. Her oyuncu bir sonraki hamlesini ilgili duruma uygun biçimde planlayabilmek için oyun seyrinin ve oyun seyri içerisinde dönüşüp duran genel figürasyonun bir dereceye kadar açık bir resmine ihtiyaç duyar. Karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde bulunan oyuncuların ve bunların birlikte oynadıkları oyunun figürasyonu, oyuncuların hamleleri için referans çerçevesidir. Oyuncu, hangi hamlenin kendisine en iyi kazanma şansını ya da hangi hamlenin rakip oyuncuların saldırılarını karşılaması, kompanse etmesi bakımından en iyi imkânı sunacağını kestirebilmesi için, dahil olduğu figürasyonun genel çerçevesini kavrayabilecek durumda olmak zorundadır. Gelgelelim içerisinde her bir oyuncunun yönünü kendine en uygun şekilde tayin etmeye ve bir dizi hamle üzerinden kendi oyun stratejisini en uygun şekilde planlamaya çabaladığı karşılıklı bağımlılık örgüsünün bu oyuncuya sunduğu hareket imkanı sınırlıdır. Birbirine bağımlı oyuncuların sayısı artacak

olursa, oyunun figürasyonu, gelişimi ve istikameti tek bir oyuncu için, bu oyuncunun oyun gücü ne kadar yüksek olursa olsun giderek denetlenemez bir hal alacaktır. Bu nedenle giderek durmadan daha fazla oyuncunun birbirine dolanıyor oluşu, giderek tek bir oyuncuya sanki bu dolanma halinin hareketi kendinden menkulmüş gibi görünmeye başlar. Bu seviyede de oyun, çok sayıdaki tek bireyin oynadığı bir oyundan fazlası değildir. Gelgelelim oyuncu sayısının artışının neden olduğu tek şey, her bir oyuncu için oyun seyrinin anlaşılamaz ve denetlenemez bir hal alması değildir. Aynı zamanda bu çok düzlemli oyun seyrinin anlaşılamayacağı ve denetlenemeyeceği gerçeği tek tek bireyler için giderek daha açık bir hal alır. Gerek oyun figürasyonunun kendisi gerekse de her bir oyuncunun bu oyun figürasyonuna ilişkin tasavvuru ve söz konusu oyun seyrini deneyimleme tarzı eş zamanlı olarak spesifik bir istikamette değişirler. Bunlar aynı sürecin iki ayrılmaz boyutu olarak işlevsel karşılıklı bağımlılık ilişkisine dönüşürler. Ayrı olarak düşünülebilir, ancak ayrı ayrı gözlemlenemezler. Şu halde oyuncu sayısının artmasıyla birlikte her tek oyuncu, bununla birlikte tüm oyuncular için, ilgili oyuncunun oyunun bütünü içindeki pozisyonundan bakıldığında en uygun ya da en doğru hamleleri yapmak daha zor hale gelir. Oyun düzeni, organizasyonu giderek artan oranda alt üst olur, bozulur; işleyiş git gide kötüleşir. Kötü işleyiş[22], organizasyon değişikliği yapmaları için oyunu oynayan gruplar üzerine giderek artan bir baskı uygular; bu arada bu baskı daima belli bir yöne sahiptir. Bu istikamet birçok imkâna açık kapı bırakır. Burada bu olasılıkların üç tanesine değinilecektir; fakat çalışmanın kapsamı dolayısıyla bunlardan sadece bir tanesinin detaylı analizini yapmak mümkün olacaktır.

Oyuncu sayısındaki artış, oyuncu grubunun dağılmasına neden olabilir. Bu oyuncu grubu, birkaç küçük gruba

bölünebilir. Bunların birbirleriyle olan ilişkileri iki farklı biçimde olabilir. Bölünmüş gruplar ya giderek artan ölçüde birbirlerinden uzaklaşırlar; bu durumda bu gruplardan her biri kendi oyunlarını öteki gruplardan tamamen bağımsız şekilde oynar. Ya da grupların tamamı, bir yandan rakipler olarak tüm gruplarca aynı anda ve aynı ölçüde arzulanan belli imkanlar, değişimler dolayısıyla bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde bulunurlarken, diğer yandan her grubun kendi açısından bakıldığında iyi kötü bağımsız bir oyun oynadığı ama yine de karşılıklı olarak bağımlı küçük gruplardan oluşan yeni bir figürasyon oluştururlar.

Üçüncü olarak oyuncu grubu, oyuncu sayısında artış olması durumunda ve burada irdelenmeyecek olan belli koşullar altında büyük gruba entegre olarak kalabilir, bununla birlikte daha kompleks bir figürasyona dönüşebilir; tek düzlemli bir gruptan iki katmanlı bir grup ortaya çıkabilir.

3a) İki Katlı Oyun Modeli: Oligarşik Tip

Artan oyuncu sayısının tek tek oyuncular üzerine uyguladığı baskı oyuncu grupları içerisinde değişikliğe neden olabilir. Anlayacağımız, bu baskı neticesinde her oyuncusu aynı düzlemde oynayan bir oyuncu grubu, "iki düzlemli" ya da "iki katlı" bir oyuncu grubuna dönüşebilir. Tüm oyuncular karşılıklı bağımlılıklarını koruyorlardır. Fakat oyuncuların hepsi artık birbirleriyle doğrudan oynamıyorlardır. Bu işlev, oyunun koordinasyonundan sorumlu özel görevlilerce devralınır –temsilciler, milletvekilleri, liderler, yönetimler, prenslikler, tekelci seçkinler vs.–; bunlar hep birlikte, deyim yerindeyse ikinci katta yer alan daha küçük bir ikinci grup oluştururlar. Buradaki oyuncular ise doğrudan birbirleriyle ve birbirlerine karşı oynayan bireylerdir, gelgelelim yine de birinci katı oluşturan oyuncu kitlelerine şu veya bu biçimde hâlâ bağlıdırlar.

Oyuncu grupları içerisinde de bir ilk kat olmaksızın hiçbir şekilde bir ikinci kat ve bu ikinci kattaki insanların birinci kattaki insanlardan bağımsız herhangi bir işlevi olamaz. Her iki kat da birbirine bağlıdır. Karşılıklı olarak ve birbirlerine olan bağımlılığın derecesine uygun şekilde farklı oranda güç imkânlarına sahiptirler. Gelgelelim ilk ve ikinci katı oluşturan insanlar arası güç ağırlıklarının dağılımı oldukça farklı olabilir. Birinci ve ikinci katların oyuncuları arasındaki güç farkları ikinciler lehine fevkalade büyük olabilir ya da bu farklar giderek azalabilir.

İlk durumu ele alalım: Bu durumda ilk ve ikinci katlar arası güç farkları oldukça büyüktür. Oyunun seyrine doğrudan ve aktif olarak katılanlar yalnızca ilk katın oyuncularıdır. Oyuna nüfuz imkânı bunların tekelindedir. İkinci kattaki her oyuncu kendini tek katlı oyunlarda gözlemlenen faaliyet alanı içerisinde bulur; oyuncu sayısı azdır. Her oyuncu kendince oyuncuların ve de oyunun devingen figürasyonunun genel bir görünümünü oluşturabilir; bu oyuncu söz konusu genel tabloya uygun olarak stratejisini planlayabilir ve her hamlesiyle oyunun sürekli devinen figürasyonuna doğrudan müdahale edebilir. Bununla birlikte grup içindeki pozisyonuna uygun olarak yüksek veya düşük oranda bu figürasyona etki edebilir ve de hamlelerinin oyunun seyri açısından sonuçlarını takip edebilir. Anlayacağımız, öteki oyuncuların karşı hamlelerinin ve bu karşı hamleler ile kendi hamlelerinin birbirine dolanması, iç içe geçmesinin oyunun sürekli değişen figürasyonu içerisinde nasıl sonuçlar doğurduğunu gözlemleyebilir. Dahası gözlerinin önünde gerçekleşen, gelişen oyun seyrinin kendisi için anlaşılır, şeffaf olduğunu düşünebilir. Gücü elinde bulunduran sanayi öncesi oligarşik seçkinler, bir örnek vermek gerekirse Kral XIV. Louis (1643-1715) döneminin anı yazarı Saint-Simon dükü Louis de Rouvroy (1675-1755) gibi

saray mensupları, devletleşmiş toplumun merkezinde sahnelenen oyunun yazılı olmayan kurallarının kesin bilgisine sahip olduklarını düşünmekteydiler.

Oyunun özünde şeffaf, her yönüyle hesaplanabilir olduğu tahayyülü asla gerçeğe tam uygun değildir; kaldı ki burada, hani kolaylık sağlamak adına dışarıda bıraktığımız üç, dört ve beş katlı figürasyonlardan* hiç bahsetmiyoruz bile. Anlayacağımız, esaslı bilimsel incelemeler yapmaksızın iki katlı figürasyonların kompleks yapılarını ve gelişim istikametlerini anlaşılır kılmak oldukça zordur. Bununla birlikte bu tür araştırmalar, ancak toplumun belli bir bilinç, bir gelişmişlik seviyesinde gündeme gelebilirler. Bu seviyede insanlar, kendi hamlelerinin ilişkili olduğu o oyun seyrinin nispeten anlaşılmaz oluşunun, yani bu konudaki bilgisizliklerinin bilincinde, aynı zamanda bu bilgisizliklerinin ancak sistematik araştırmalar yoluyla azaltılabileceğinin farkındadırlar. Temelinde oligarşik iki katlı modele denk düşen hanedanlık geleneği yatan ve aristokratlarca yönetilen toplumlarda bu tür araştırmaları yapmak ya henüz mümkün değildir ya da mümkünse bile bunların oranı son derece düşüktür. Bu toplumlarda, ikinci katta yer alan grubun oynadığı oyun henüz gözleme açık, denetlenebilir bir süreç olarak değil, aksine sadece bireysel eylemlerin bir yığışımı olarak görülür. Oyuna bu tarz bir bakışın açıklama gücü çok daha sınırlıdır, zira iki katlı bir oyunda öteki oyuncuları ve daha önemlisi bizzat oyun sürecini belirleme açısından hiçbir oyuncu, bu oyuncunun oyun gücü ne kadar yüksek olursa olsun, model 1a'daki A oyuncusunun imkânına yaklaşık olarak bile sahip değildir. Oyuncuların ve oyunun figürasyonu iki

* İki katlı figürasyon modelinin yöneticiler ve yönetilenlerin olduğu bir devlet modeline tekabül ettiği sanırız ki anlaşılmıştır. Bunun üzerine mesela devletlerarası ilişkileri ve devletlerin oluşturduğu federasyonlar arası ilişkileri de eklediğimizde artık dört katmanlı bir oyun (insani toplum) modeli ile karşı karşıyayızdır. (ç.n.)

düzlemden daha fazlasına sahip olmayan bir oyunda dahi öylesine kompleks bir yapıdadır ki, bu haliyle bile tek bir oyuncuya, sahip olduğu görece üstün pozisyonu kullanarak oyunu kendi hedef ve dileklerine uygun şekilde yönlendirme imkânını vermez. Zira son tahlilde bu oyuncu, yapacağı hamlelerin kararını hem birbirine bağımlı oyuncuların farklı derecelerdeki ittifak ve düşmanlıkları, işbirliği ve çekişmelerine sahne olan bir ağ içerisinde hem de aynı anda bu ağdan hareketle almak durumundadır. İki katlı bir oyunda, tıpkı bir çark mekanizmasının çarkları gibi birbirine kenetli daha şimdiden en az üç, hatta dört farklı güç dengesi arasında ayrım yapılabilir. Bununla birlikte bu tarz bir oyunda bir düzlemde rakip olanlar öteki düzlemde müttefik olabilirler. İlk olarak üst katta yer alan küçük oyuncu grubu içerisindeki güç dengelerinden, ikinci olarak üst ve alt kattaki oyuncular arası güç dengelerinden, üçüncü olarak alt katta yer alan gruplar arası güç dengelerinden ve de şayet liste uzatılmak istenirse, bunlara ek olarak alt kattaki bu grupların her biri içerisindeki güç dengelerinden söz edilebilir. Buna uygun olarak üç, dört, beş ve daha fazla kattan oluşan modellerde daha fazla sayıda iç içe geçmiş, birbirine dolanmış güç dengeleriyle karşılaşılacağı açıktır. Gerçekten de bu modeller, devlet biçiminde örgütlenmiş çağdaş toplumların çoğulluğuna daha uygun düşerlerdi.[23] Biz incelememizi iki katlı oyun modelleriyle sınırlandıracağız.

Eski oligarşik tarzın iki düzlemli bir oyununda güç dengesi, üst düzlemin lehine fazlasıyla eşitsiz, katı ve stabildir. Üst düzlemdeki küçük oyuncu zümresinin alt düzlemdeki büyük oyuncu kitlesine göre üstünlüğü alabildiğine fazladır. Ancak her iki düzlemin de birbirine bağımlı olması, üst kattaki oyuncuların hareket alanını kısıtlar. Pozisyonu itibariyle elinde yüksek oyun gücü bulunduran üst düzlemdeki bir oyuncu dahi oyunun seyri üzerindeki hakimiyeti bakımından

örneğin model 2b'deki A oyuncusundan daha kısıtlı bir hareket imkanına sahiptir, bununla birlikte üst kattaki bu aynı oyuncunun kontrol imkanları ve oyunu kendi kontrolü altına alma şansı 1a modelindeki A oyuncusuna kıyasla kat be kat daha azdır. Bu farkı bir kez daha vurgulamak önemlidir, zira çok katmanlı toplumların sadece en üst katmanında yer alan küçük oyuncu zümresiyle ilgilenen tarihsel tasvirlere baktığımızda bu katmanda yer alan oyuncuların eylemleri, birçok durumda 1a modelindeki A oyuncusunun hamleleri gibi betimlenirler. Gelgelelim gerçekte oligarşik tipin bu türden iki katlı bir modelinde, üst düzlemdeki en güçlü oyuncuların dahi oyunu kontrol altına alma imkânlarım, şanslarını ciddi anlamda sınırlayan karşılıklı olarak bağımlı üç ya da dört güç dengesinin çok sayıda konstelasyonu söz konusudur. Şayet bu türden bir oyunun toplam dengesi, alt ve üst düzlemde yer alan tüm oyuncuların bir konstelasyonu, bu oyuncuların hep birlikte oyunun en güçlü oyuncusu olan A'ya karşı oynamalarına imkan tanıyacak olursa, bu durumda bu A oyuncusunun karşısındakileri kendine has stratejilerle çıkarları açısından uygun gördüğü hamleleri yapmaya zorlama şansı son derece azalır. Bununla birlikte A'ya karşı birleşenlerin kendi stratejileriyle A'yı kendi çıkarlarına uygun hamleleri yapmaya zorlama şansları oldukça yüksektir. Diğer yandan şayet üst katta yer alan ve rekabet halindeki oyuncu grupları bir dereceye kadar eşit güce sahiplerse ve taraflardan biri veya öteki aradaki rekabeti sonlandıracak olan zaferi garantilemiş olmaksızın karşılıklı olarak birbirlerini dengede tutuyorlarsa, bu durumda yine üst düzlemde yer alan ama çatışma halindeki bu gruplaşmanın dışında duran tek bir oyuncu olarak A'nın, rekabet halindeki bu grupları ve bu grupların yardımıyla oyunun seyrini yönlendirme şansı, bu yönlendirmeyi söz konusu karmaşık figürasyonunun karakteristiğini en iyi şekilde hesap

ederek ve yüksek bir kavrayışla yaptığı sürece oldukça yüksektir. Bu durumda A oyuncusunun oyun gücü, bu oyuncunun idrak becerisine ve güç ağırlıklarının mevcut konstelasyonunun sunduğu fırsatları yakalamayı başarıp, bunları kendi stratejisinin temeline yerleştirebilmesini sağlayan maharetine bağlıdır. A'nın olmadığı durumda, alt kattaki grupların oyun gücü üst katta yer alan gruplar arası rekabet dolayısıyla artar.

3b) İki Katlı Oyun Modeli: Basitleştirilmiş Haliyle Giderek Demokratikleşen Tip

Alt kattaki oyuncuların gücünün üst kattaki oyunculara oranla ağır ağır fakat kesintisiz şekilde arttığı iki katlı bir oyun düşünelim. Şayet iki düzlemin oyuncu grupları arasındaki güç farkları azalır, mevcut durum eşitsizliklerin azalması istikametinde değişir ise, bu durumda güç dengesi daha istikrarsız ve esnek hale gelir. Güç dengesinde, bir istikametten ötekine büyük dalgalanmalar gözlemlenir. Üst düzlemin en güçlü oyuncusu olan A, üst düzlemin oyuncuları arasındaki üstünlüğünü hâlâ koruyor olabilir. Alt düzlemin oyuncularının güçlerinin artmasıyla birlikte A'nın oyun tasarrufları artık bir önceki, yani 3a modelinin A oyuncusunun maruz kaldığından çok daha karmaşık bir figürasyonun etkisi altına girer. Alt düzlemin oyuncularının gruplaşmasının 3a modelinde de oyunun seyri üzerinde azımsanmayacak bir etkisi vardı. Gelgelelim henüz bu gruplaşmanın etkisi nispeten pek belirgin değildir ve üst düzlemin gruplaşmasına neredeyse hiçbir doğrudan etkisi yoktur. Alt düzlemin oyuncularının etkisi, bilhassa organizasyon eksikliği nedeniyle genelde dolaylı ve örtüktür. Daha üst katların oyuncularının asla son bulmayan o her an tetikte olma halleri ve alt kattaki oyunları kontrol altında tutmaya yarayan ve alt kattaki oyuncuların güç potansiyellerinin artması durumunda sertleşen tedbirlerinin yoğunluğu alt kattakilerin

bu örtük, gizil güçlerinin açık göstergelerinden biridir. Her halükarda üst düzlemin oyuncularını alt kattakilere bağlayan bağımlılıkların baskısı bu noktada pek hissedilir değildir. Üst kattakiler hâlâ o kadar büyük bir ezici üstünlüğe sahiplerdir ki, çoğu durumda bunlar alt düzlemdeki oyuncularla ilişkilerinde istediklerini yapma ve istemediklerini yapmama konusunda mutlak anlamda özgür olduklarını sanma eğilimindedirler. Sadece kendi gruplarının oyuncularıyla olan karşılıklı bağımlılıkları ve kendi aralarındaki güç dengeleri dolayısıyla kendilerini bağlı ve kısıtlanmış hissederler.

Şayet her iki düzlem arasındaki güç farkları azalacak olursa, üst kattakileri alttakilere bağlayan bağımlılıklar o oranda kuvvetlenir ve bu bağımlılıklar artık daha güçlü hissedildiklerinden, tarafların bu konudaki farkındahkları da artar; bağımlılıklar daha görünür, hissedilir hale gelirler. Eğer ki güç farkları azalmaya devam edecek olursa, buna bağlı olarak üst kattaki oyuncuların işlev ve karakteri değişir. Güç farkları yüksek olduğu sürece üst kattaki insanlara, sanki bütün o oyun ve oyunlar ve bilhassa da alt kattaki oyuncular yalnızca kendileri için oradalarmış gibi görünür. Güç dengelerinin kaymasıyla birlikte bu olgusal durum tersine döner. Gitgide tarafların tümüne, sanki üst katların oyuncuları alt kattakiler için oradalarmış gibi görünmeye başlar. Zamanla ilk gruptakiler yani üst kattakiler, gerçekten de alt düzlemin şu veya bu grubunun giderek daha açık şekilde görevlileri, temsilcileri veya sözcülerine dönüşürler. Model 3a'da üst düzlemin küçük oyuncu zümresi arasında oynanan oyun, açık şekilde iki düzlemin toplam oyununun merkezini oluşturur ve alt düzlemdeki oyuncular esasen önemsiz yan figürler ve salt istatistik veriler olarak görünürlerken, alt grupların oyun üzerine etkisinin artmasıyla birlikte üst kattaki tüm oyuncular için oyun giderek daha kompleks bir hal alır. Üst kattakilerin her birinin

temsilcisi olduğu alt kattaki gruplarla ilişkisinde izlediği strateji oyunun önemli bir veçhesine dönüşür. Öyle ki bu nokta bundan böyle bu üst kattaki oyuncunun üst katta yer alan öteki oyuncularla ilişkisinde izlediği strateji kadar önemli hale gelir. Üst kattaki her tek oyuncu artık oldukça büyük oranda çekingenliğe zorlanır ve de artık sosyal olarak giderek daha az eşit olan oyuncular ya da oyuncu gruplarıyla eş zamanlı olarak oynaması gereken karşılıklı bağımlılık esasına dayalı oyunların sayısı nedeniyle eli kolu bağlanır. Bu birbirine dolanmış oyunların genel figürasyonu belirgin şekilde farklılaşır ve sıklıkla en yetenekli oyuncu için dahi bir bakışta anlaşılamayan girift bir hal alır. Öyle ki bu oyuncunun tek başına kendi çıkarı açısından en uygun olacak sonraki hamleleri makul bir biçimde kararlaştırması giderek zorlaşır.

Üst katın oyuncuları, mesela parti oligarkları, giderek artan ölçüde oyun içerisindeki spesifik görevlerini ancak iyi kötü organize olmuş oyun gruplarının üyeleri olarak icra edebilecek duruma gelebilirler. Gerçi buna rağmen her iki düzlemin oyuncu grupları birlikte şöyle bir figürasyon örneği oluşturabilirler; bu figürasyonda tek bir kişi, her iki düzlemin karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde bulunan fakat rekabet halindeki gruplar arası dengeyi öyle bir biçimde koruyabilir ki, bu yolla elde ettiği pozisyon sayesinde öteki herhangi bir bireyden daha fazla güç imkanına sahip olabilir. Fakat güç farklarının azalmasını, daha eşit bir güç dağılımını, güç imkanlarının tüm yönlere doğru yayılmasını sağlayan bu koşullar altında tek bir oyuncu ya da çok küçük bir oyuncu grubuna olağan dışı derecede fazla güç imkanları sağlayan bir figürasyon, yukarıda sözü edilen örtük, gizil güç yapısına bağlı olarak son derece istikrarsız bir karakter sergiler; bu tür bir figürasyon çoğu kez buhran dönemlerinde ortaya çıkmakla birlikte, genelde uzun süreli olmaz. Sadece geçici bir

süre için bile olsa kendisine oldukça yüksek bir oyun gücü sağlayan bir pozisyonu elde eden bir oyuncu dahi, bundan böyle 3a oyun modelinin koşullarındakine benzer güçlü bir pozisyona sahip oyuncudan çok daha fazla alt katların oyuncularının artık daha güçlü olan pozisyonunu dikkate almak zorundadır. Oyunun böyle bir pozisyona sahip oyuncudan artık sürekli talep ettiği sürekli ve yüksek efor, 3a modelinin koşullarında aynı pozisyona sahip oyuncudan beklenenden çok daha fazladır. 3a modelinin koşulları altında çoğunlukla, sanki bu şekilde konumlanmış bir oyuncu ve oyuncu grubu gerçekten de tek başına bütün oyun seyrini kontrol edebilecek ve yönlendirebilecekmiş gibi görünmeye devam edebilir. Şayet güç ağırlıklarının dağılımı daha eşit ve daha yayılmış bir hale gelirse, yine bu durumda oyunun seyrinin tek bir oyuncu ya da oyuncu grubu tarafından ne kadar az kontrol edilebilir ve yönetilebilir olduğu daha açık hale gelir. Öyle ki böyle bir durumda güç farkları azalmış ya da azalmaya devam eden çok sayıdaki oyuncunun hamlelerinin iç içe geçmesinin ortaya çıkardığı oyun seyrinin her bir oyuncunun hamlelerini artık daha fazla belirlediği fark edilir.

Oyuncuların parçası oldukları oyunlara ilişkin kafalarında oluşturdukları tasavvurlar, oyun deneyimlerini anlamlandırmak ve oyuna hakim olmak için yararlandıkları "ideler" ve dil ve düşünme araçları, bu yeni duruma uygun tarzda değişir. Zamanla oyuna dahil olanlar arasında oyun seyrini tek bir insanın bireysel oyun hamlelerine dayandırmak yerine, oyun deneyimleriyle düşünsel olarak başa çıkmak için oyun sürecinin tek tek oyuncuların niyetleri karşısındaki görece bağımsızlığını, kendinden hareketini daha fazla dikkate alan şahıslar üstü kavramlar geliştirme eğilimi ortaya çıkar. Fakat oyun seyrinin bizzat oyunun parçası olan oyuncular için bile kontrol edilemez olan karakterinin giderek artan bilincine

uygun düşen ve dil üzerinden aktarılabilir düşünme araçlarının geliştirilmesi, biçimlendirilmesi ağır ilerleyen ve zahmetli bir süreçtir. Bu amaçla başvurulan metaforlar, oyun seyrinin tek bir oyuncunun eylemlerine indirgenebileceği düşüncesi ile bu oyun seyrinin kişiler üstü bir karaktere sahip olduğu düşüncesi arasında boyuna gidip gelir. Oyun seyrinin kolaylıkla bir tür "üstkişi" (kişiler üstü bir güç) gibi görünmesine neden olan, oyun seyrinin oyunu oynayanlarca kontrol edilemez oluşunun esasında oyuncular olarak kendi karşılıklı bağımlılıklarından, birbirlerine muhtaç olmalarından ve bu iç içe geçmiş ilişkiye içkin gerilim ve ihtilaflardan kaynaklandığını oyuncuların kendilerine açıklamaları muhtemelen daha uzunca bir süre alabildiğine zor bir görev olarak kalacaktır.

Açıklamalar

1. Kuramsal içerikleri her ne olursa olsun bu iç içe geçme modelleri bilindik anlamda kuramsal modeller değil, sadece öğretici, didaktik modellerdir. Bu modeller, sosyolojinin hangi türden görevlerle karşı karşıya olduğunu daha açık kılma ve özellikle de tahayyül becerisinin revizyonunu kolaylaştırma amacına hizmet etmektedirler. Toplumu araştırmanın sosyolojinin görevi olduğu söylenir. Gelgelelim toplum dendiğinde anlaşılması gerekenin ne olduğu hiç de öyle açık değildir. Çoğu kez bizzat sosyoloji, kendi araştırma nesnesinin arayışında olan bir bilim olarak görünür. Bu durumun nedenlerinden biri, bu inceleme nesnenin belirlenmesi ve araştırılması için kullandığımız dilin önümüze koyduğu kavramsal araçların ve kelime hazinesinin iletişim zorlukları yaşanmaksızın söz konusu inceleme nesnesinin özgünlüğüne uygun bir tarzda geliştirilmesi açısından yeterince esnek olmayışıdır. Öğretici bu modeller, bu tür zorlukları aşmak için bir araçtır. Birlikte toplumları oluşturan insanlar yerine oyun oynayan

insan metaforunu kullanmak, bu bağlamda yaygın olarak kullanılan çoğu kavrama ait durağan tasavvurları, sosyolojinin önüne dikilen görevlerin üstesinden daha iyi gelebilmek için ihtiyaç duyulan çok daha devingen tasavvurlara doğru tasavvur revizyonunu kolaylaştırır. "Birey" ve "toplum" ya da "ego" ve "sistem" gibi durağan kavramların tasavvur imkanları ile oyun ve oyuncu imgelerinin metaforik kullanımının kapı araladığı tasavvur imkanlarını karşılaştırmak, bu modellere hizmet eden tahayyül becerisinin neden gevşetilmesi, rahatlatılması gerektiğini anlamak için yeterlidir.

2. Bu modeller aynı zamanda, insanlar arası tüm ilişkilerde gerçekten de merkezi bir rol oynayan, ancak sıklıkla yok sayılan belli toplumsal sorunlar üzerine bilimsel anlamda düşünebilme imkanı sağlarlar. Bu sorunların en önemlilerinden biri de güç sorunudur. Bu yok sayma tutumunun nedenlerinden bir tanesi, yok sayıldığı söylenen toplumsal fenomenlerin oldukça karmaşık bir doğaya sahip olmalarıdır. Genelde insanların sahip olabilecekleri güç kaynaklarının tek bir biçiminin, örneğin askeri ya da iktisadi biçiminin öteki tüm mümkün güç uygulamalarının nedeni olarak işaret edilebilecek güç kaynağı olarak kabul edilmesi üzerinden bu sorun basitleştirilir. Ne var ki tam da böyle yapıldığı için sorun görünmezleştirilir. Güç sorunlarıyla uğraşıldığında karşılaşılan düşünsel zorluklar güç kaynaklarının çok biçimli (polymorph) karakterinden kaynaklanır. Burada düşüncenin karşısına çıkan bu sorunları etraflıca irdelemek ve istisnasız bunlarla uğraşmak, ne söz konusu modellerin ne de bu giriş metninin görevidir. Burada önümüze koyduğumuz görev güç sorununu çözmek değil, sadece bu sorunu gömülüp gizlendiği yerden çıkarmak ve sosyolojik çalışmanın merkezi sorunlarından biri olarak tartışmaya açmaktır. Bu sorunu yeniden ele almanın gerekliliği, güç meselelerinin duygusal angajman olmaksızın, yani nesnel bir

incelenmesinin açık zorluğuyla ilgilidir. Ötekinin, yani ben'in dışındakinin sahip olduğu güç korkulan bir şeydir: Bu öteki, istesek de istemesek de bizi bir şeyler yapmaya zorlayabilir. Güç şüphelidir, müphemdir: İnsanlar güçlerini ötekilerini kendi çıkarları doğrultusunda sömürmek için kullanırlar. Güç ahlak dışı bir şey olarak değerlendirilir: Her insan kendi kararlarının tümünü kendi kendine verebilecek durumda olmalı, yani kararlarını özgürce almalıdır. Diğer yandan söz konusu kavrama sinmiş olan korku ve kuşkunun kokusu, anlaşılır bir biçimde aynı kavramın bilimsel bir kuram içerisindeki kullanımına da sirayet eder. Bilimsel alanda üzerine pek düşünülmeksizin kelimenin günlük kullanımının peşi sıra gidilir. Birisinin güce "sahip" olduğu söylenir ve gücü bir şey, bir nesneymiş gibi gösteren bu dil kullanımının insanı bir çıkmaza sürüklüyor olması ise hiç dikkate alınmaz. Güç kelimesinden, herhangi bir çift anlamlılığa yer bırakmayacak şekilde her ilişkide görülen ve nesnel bakıldığında ne iyi ne de kötü bir değere sahip yapısal bir özellik anlaşıldığı takdirde, güç meselelerinin çözümüne biraz daha yaklaşabileceğimize daha önce zaten işaret etmiştik. İlişkinin bu yapısal özelliği iki türlü de olabilir. Ya birileri bize bağımlıdır ya da biz birilerine bağımlıyızdır. Şayet biz ötekilere onların bize olduğundan daha bağımlıysak, yani biz onlara onların bize olduğundan daha muhtaç isek, bu durumda ötekiler bizim üstümüzde güce sahip demektir. Bu bağımlılığımızın nedeninin doğrudan zor kullanma mı, yoksa ötekine olan sevgimiz, para, statü, kariyer, değişiklik isteği ya da sevgi ihtiyacı mı olduğu hiçbir şeyi değiştirmez. Bağımlılığın nedeni her ne olursa olsun, iki kişi arası doğrudan ilişkilerde A'nın B ile ilişkisi daima aynı anda B'nin A ile ilişkisidir. Uç durumlar bir yana bu tür ilişkilerde A'nın B'ye bağımlılığı daima B'nin A'ya olan bağımlılığına bağlıdır. Bununla birlikte B'nin A'ya olan bağımlının A'mn B'ye olan bağımlılığından

çok daha zayıf olması mümkündür. Bu durumda B'nin A üzerindeki gücü, yani B'nin eylem rotasını kontrol etme ve yönlendirme şansı A'nın B üzerindeki gücünden fazladır. Güç dengesi B'nin lehinedir. İki kişilik dolaysız ilişkilerde gözlemlenen güç dengelerinin bazı temel türleri ve bunlara denk düşen ilişki seyirleri 1. dizinin modelleriyle gösterilir. Bu modeller aynı zamanda ilişki kavramının statik kullanımını düzeltmeye, bunun yanı sıra örneğin insanlar arası oyunlar gibi tüm ilişkilerin birer süreç olduklarını hatırlatmaya yardımcı olurlar.

Ancak ilişkiler ve bunların bir türü olan bağımlılık münasebetleri yalnızca iki kişilik değil, çoklu da olabilir. Mesela karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisindeki çok sayıda insanın birlikte oluşturduğu bir figürasyonda tüm pozisyonlar yaklaşık eşit güç imkânlarına sahip olabilirler. Yani bu durumda A B'den, B C'den, C D'den daha güçlü veya tam tersi değildir. Bu kadar çok sayıda insanın karşılıklı bağımlılığı yüksek ihtimalle çoğu durumda bu insanları, hani baskı altında olmasalar asla o şekilde hareket etmeyecekleri bir biçimde eylemde bulunmaya zorlayacaktır. Böyle bir durumda insan, söz konusu karşılıklı bağımlılığı kavramsal olarak kişileştirmeye ya da şeyleştirmeye meyleder. Halihazırda dilsel gelenekçe bize dikte edilmiş bulunan sırf mitoloji bile, bizi daima bir yerlerde gücü elinde bulunduran biri olduğunu düşünmeye zorlar. Bu nedenle insan, kendisini baskısı altında hissettiği durumlarda, "gücü" uygulayan bir kişiyi de daima icat eder. Ya da "doğa" veya "toplum" gibi güce sahip olduğu söylenen ve eli kolu bağlı şekilde teslim olunan zorlamaların düşüncede sorumlusu yapılan bir tür "üst-şahıs" (tüm kişilerin üstünde duran bir kişi) tasarlanır.

Olası her karşılıklı bağımlılığın, tüm pozisyonları eşit güç imkanları sunacak şekilde yapılanmış bir figürasyon

durumunda bile insanlara uyguladığı zorlamalar ile toplumsal pozisyonların eşit güç imkanlarına sahip olmadığı durumlarda ortaya çıkan zorlamalar arasında bugün adet olduğu üzere hâlâ açık ve net bir ayrım yapılmamış olmasının belli bazı pratik ve de teorik dezavantajları vardır. Bu noktada kendini gösteren problem alanına girmek burada pek mümkün değildir. Burada şunu söylemek yeterli olmalıdır: Potansiyel olarak dünyaya gelen insanlar, şayet karşılıklı bağımlılıktan doğan hiçbir zorlamaya maruz kalmamış olsalardı, aktüel insanlara dönüşemezlerdi. Fakat şüphesiz ki bununla, karşılıklı bağımlılıkların halihazırdaki biçiminin insani potansiyellerin optimal biçimde gerçekleşmesine, yani insanların kendilerini gerçekleştirmelerine en uygun şekilde katkı sağlayan türden zorlamalar uyguladıkları söylenmiş olmamaktadır.

3. 1a modelinde oyun, büyük ölçüde tek bir kişinin eylem ve niyetlerince belirlenir. Oyun seyriyse tek bir bireyin amaç ve planları üzerinden açıklanabilir. Bu anlamda belki de 1a modeli, hani çoğu insanın sosyal olayları açıklayabilmek için başvurdukları o alışılageldik açıklama tarzlarından edindikleri tasavvurlarla tam bir karşılıklılık, uyum içerisindedir. Bu açıklama tarzı aynı zamanda bize, toplumun herkesçe bilinen kuramsal bir modelini, hani her şeyden önce birbirinden yalıtık iki birey arası etkileşimden, yani "ben" (ego) ile "öteki" (alter) arasındaki etkileşimden hareket eden o modeli hatırlatır. Ancak bu açıklama modeli üzerine yeterince kafa yorulmuş değildir. Bu açıklamada da ilişki, hâlâ özünde bir süreç olarak değil, aksine bir durum olarak tahayyül edilir. İnsanlar arası karşılıklı bağımlılıkların ve güç dengelerinin ve de bununla bağlantılı her şeyin neden olduğu sorunların bu çalışmada ortaya atılan doğası, eylem kuramları olarak adlandırılan bu kuramlarca hâlâ göz ardı edilmektedir. Gerçi bu kuramlar amaçlanmış, önceden planlanmış etkileşimlerin amaçlanmamış,

önceden hesap edilmemiş sonuçları olduğunu dikkate alırlar. Gelgelelim sosyolojinin kuram ve pratiği için merkezi önemdeki o olgusal gerçeği, yani her amaçlanmış, önceden planlanmış etkileşimin temelinde amaçlanmamış, önceden planlanmamış insanlar arası karşılıklı bağımlılıkların yattığının üzerini örterler. Bu durum belki de en dolaysız haliyle ön oyun-modelinde görülür. Şayet karşılıklı bağımlılıkların ben ile ötekini birbirleriyle mücadeleye ve birbirlerini öldürmeye iten türlerinin olduğu gerçeği de göz önünde bulundurulmaz ise, yeterli, gerçeğe uygun bir sosyolojik kuram geliştirmek pek mümkün değildir.

Şüphesiz ki 1a modeli belli bazı ilişkiler için elverişlidir. Zira bu modelle ilişkilendirilebilecek durumlar gerçekten de söz konusu olmaktadır. Bu durumları yok saymak kuşkusuz bir hata olurdu. Bir uzman ile uzman olmayan, bir köle sahibi ile köle, ünlü bir ressam ile koleksiyoncu arasında A ile B oyuncuları arasındakine benzer bir ilişki durumu söz konusu olabilir. Fakat toplumlar için bir model olarak 1a modeli en iyi durumda bile fazlasıyla marjinaldir.

Buna karşın 2c ve daha belirgin olarak 3b modelleri, ortaya çıkmakta olan sosyoloji biliminin temel deneyimlerinden birinin, yani çok sayıda insanın eylemlerinin iç içe geçmesinden, bu insanlardan hiçbirinin planlamış olmadığı toplumsal seyirlerin doğabileceği olgusunun anlaşılmasına bir dereceye kadar yardımcı olurlar. Anlayacağımız, çok sayıda oyuncunun bireysel hamlelerinin durmadan iç içe geçmesi, kaynaşmasıyla ortaya bir oyun süreci çıkar. Bu sürece dahil olan ilişkilerin sayısı arttıkça, süreç giderek oyuncuların hiçbirinin bireysel olarak planlayıp belirlemediği veya öngörmediği bir seyir halini almaya başlar. Aksine artık her tek oyuncunun hamlelerini yönlendiren sürecin kendisidir. İşte bu 2c ve 3b modelleri, bu tür bir sürecin hangi koşullar altında oyuncular

için zamanla bir soruna dönüşebileceğini gösterirler. Bu sayede de sosyolojinin yetersiz idraki dolayısıyla bu bilimin neyi incelediği ve görevinin ne olduğu konusunda sürekli yanlış bir algıya neden olan merkezi bir sorunu bir nebze olsun açıklığa kavuşturmaya yardımcı olurlar.

Sosyolojinin aslında neyi incelediği üzerine sürekli bir tartışma döner. Şayet sıklıkla olduğu gibi bu inceleme nesnesinin toplum olduğu söylenirse, bu durumda insanların çoğu, toplum ifadesinden tek tek insanların bir kalabalık olarak bir *araya gelişini, bir yığışımını anlayacaklardır.* Bu duruma uygun olarak insanlar kendilerini durmadan şu soruyla muhatap bulurlar: Acaba toplum üzerine, hani tek tek insanların incelenmesi, örneğin bu insanların fizyolojik ya da bireysel psikolojik analizleri üzerinden tespit edilemeyecek bir şey söylenebilir mi? 2c ve bilhassa da 3b modeli, bu tür soruların *cevaplarının nerede aranması gerektiğini gösterirler.* Bu modeller 30, 300, 3000 ve daha fazla oyuncuyla birlikte oynanan bir oyun seyrinin, tek başına bu oyuncularca ne ölçüde denetlenebileceği ve yönlendirilebileceğine işaret ederler. Oyuncular arası güç potansiyelleri arasındaki fark ne kadar artar, yani dengesizleşir, eşit olmaktan uzaklaşırsa oyunu kontrol ve yönlendirme imkanı o derece azalır. Bu durumda oyun süreci, bu süreci kendi eylemleriyle ortaya çıkaran devam ettiren tek tek oyuncuların plan ve niyetleri karşısında görece bağımsız hale gelir. Münferit olarak oyuncuların hiçbirinin gücü oyun seyrini belirlemeye yetmez denilerek bu durum negatif şekilde de ifade edilebilir. Bununla birlikte aynı durum; her münferit oyuncunun düşünce ve davranışları bizzat oyun seyrinin etkisi altındadır denilerek bu kez pozitif bir biçimde ifade edilebilir. Zira bu oyuncuların eylem ve düşünceleri oyun seyrinden yalıtık şekilde ele alınacak olursa, bu eylem ve düşünceler gerçekten de ne anlaşılabilir ne de açıklanabilirler; bunların anlaşılıp

açıklanabilmeleri ancak ve ancak oyun seyri çerçevesinde mümkündür. Bu model, insanların oyuncular olarak karşılıklı bağımlılıklarının bu derece birbirine bağlı bireyler üzerine uyguladığı zorlamaya, baskıya hangi koşulların neden olduğunu açık bir şekilde gözler önüne serer; bu zorlamanın nedeni, bu insanların ilişkilerinin spesifik doğası, oyuncular olarak kendi karşılıklı bağımlılıklarının spesifik karakteridir. Bu durumda da güç yine bir ilişkinin yapısal özelliğidir. 3b tipindeki modelleri ilk bakışta bizim için anlaşılmaz kılan şey, bu modellerle birlikte artık öteki oyuncuların tümüne tek yönlü (unilateral) olarak güç uygulayan herhangi tek bir bireye, hatta bireylerden oluşan tek bir gruba dahi işaret edilememesidir. İster tek bir birey isterse de grup olsun oyuna dahil olan taraflar için oyunun genel seyrini kontrol etme imkanının, özellikle de karşılıklı olarak bağımlı birey ve gruplar arası güç farklarının gerilemesi durumunda azalıyor oluşunu anlamak zamanla kolaylaşacaktır. Oyuncunun, bizzat parçası olduğu iç içe geçmiş ilişki örgüsüyle arasına giderek daha fazla mesafe koyması ve oyun seyri ve yapısının artan idraki oyun hakimiyetini, oyunu kontrol etme şansını yeniden arttırabilirdi. Sosyolojinin tek tek insanlarla ilgilenen fizyoloji ya da psikoloji karşısındaki görece otonomisi, son tahlilde çok sayıda insanın eylemlerinin iç içe geçmesi ve karşılıklı bağımlılığından doğan süreç karakterli yapıların eylemde bulunan bireyler karşısındaki görece otonomisine dayanır. Gerçi söz konusu otonomi daima oradadır. Fakat bu otonominin farkındalığı, özellikle karşılıklı bağımlılık zincirlerinin toplumun giderek artan ayrımlaşması dolayısıyla uzadığı durumlarda iyice artar. Bu süreçte her biri belli bir işleve sahip daha fazla birey giderek daha uzak mesafeler üzerinden birbirine bağlanır. İç içe geçme sürecinin kendi kendini düzenleyen karakteri ve de görece otonomisi bu figürasyonun koşulları altında bu sürece dolanmış birey ve

gruplarca fazlasıyla hissedilir hale gelir. Özetle söylemek gerekirse burada aslında söz konusu olan şey, örneğin tek tek insanî organizmalar gibi daha alt seviyeden entegrasyon düzlemleri karşısında spesifik özgünlükler sergileyen özel türden bir entegrasyon düzlemidir. Öyle ki bu basamakta karşılaşılan ilişki biçimlerini tek başına ilişkilerin taraflarına yani bireylere, bu anlamda insan denen organizmalara, başka deyişle psikolojik ya da biyolojik açıklama formlarına indirgemek suretiyle girişilen her bilimsel açıklama ve zihinsel olarak kavrama çabası başarısızlığa mahkûmdur. Evrenin, insanların oluşturduğu toplumlarca temsil edilen entegrasyon düzleminde, anlayacağımız, toplumda karşılaşılan ilişki biçimlerinin kendine özgü karakteri bu oyun modellerinin yardımıyla oldukça iyi bir şekilde betimlenebilir. Bugüne kadarki konuşma ve düşünme alışkanlıklarımız bizi tüm ilişkileri bir dereceye kadar tek yönlü bir sebep-sonuç zinciri içerisinde açıklamaya zorlamaktadır. Bunun dışında yine tekyönlü iki farklı açıklama türünden bahsedilebilir. Bunların daha eski olanında açıklamalar, şahıs olarak düşünülen bir asli failin eylem ve niyetleri temelinde yapılır. Bu açıklamanın yanında bir de insanlık tarihinin akışı içinde zamanla ortaya çıkan ve bir şahıs biçiminde tasarlanmayan kişiler üstü bir ilk neden temelinde yapılan yine tek yönlü bir açıklama modeli söz konusudur. İç içe geçmelerin kompleks görünümleriyle karşı karşıya kalındığında, alışılageldiği üzere bu fenomenler de yine bu tür kategoriler, tek yönlü ilişkilerin bu tür tasarımları yardımıyla açıklanmaya çalışılır. Bir farkla ki, bu durumda sıklıkla bu türden bir dolu tek yönlü, kısa erimli ilişki zincirlerinin açıklama olarak ortaya koyulmasının yeterli olduğu varsayılır. Bundan böyle açıklanmak istenen şey, bir ilk neden ya da asli fail yerine 5, 10 ya da hatta belki de 100 "faktörle", "değişkenle", ya da artık her nasıl adlandırılmak isteniyorsa açıklanır. Gelgelelim açıklamayı bu

Tablo:1 Bir ilişki örgüsündeki ilişki olasılıklarının artışının bireylerin sayısına oranı[26]

1 Birey sayısı	2 İkili ilişkiler	3 Artış	4 Tüm olası ilişkiler (Tek yönlü)	5 Artış	6 Tüm olası ilişkiler (Çoklu perspektifler)	7 Artış
2	1	–	1	–	2	–
3	3	2	4	3	9	7
4	6	3	11	7	28	19
5	10	4	26	15	75	47
6	15	5	57	31	186	111
7	21	6	120	63	441	255
8	28	7	247	127	1016	565
9	36	8	502	255	2295	1279
10	45	9	1013	511	5110	2815

$$x = \frac{n(n-1)^*}{2} \qquad x = 2^n - (n+1)^* \qquad x = n\left(\frac{2^n}{2} - 1\right)^*$$

Örnekler:

Tüm olası ilişkiler (tek yönlü):

3 kişi arası (4) = AB, AC, BC, ABC
4 kişi arası (11) = AB, AC, AD, BC, BD, CD ABC, ABD, ACD, BCD, ABCD
5 kişi arası (26) = AB, AC, AD, AE, BC, BD, BE, CD, CE, DE
ABC, ABD, ABE, ACD, ACE, ADE, BCD, BCE, BDE, CDE
ABCD, ABCE, ABDE, BCDE, ABCDE

tip, yani eşit güce sahip oyuncuların tek düzlemde oynadığı iki kişilik bir oyunun oyuncularından birinin on ikinci hamlesine uygulamayı denediğimizde, bu hamleyi genelde hamleyi yapanın kişiliği temelinde açıklamaya meyilliyizdir. Söz konusu hamle muhtemelen psikolojik olarak, mesela hamleyi yapanın büyük dehasının bir ifadesi olarak ya da failin yorgunluğu temelinde fizyolojik olarak açıklanabilirdi. Bu açıklamaların hepsi geçerli, fakat hiçbiri yeterli değildir. Zira bu türden bir oyunda on ikinci hamle, artık kısa erimli, tek yönlü ilişki tasavvurları yardımıyla yapılacak uygun tarzda bir açıklamaya hiçbir şekilde imkân vermez. Bu noktada oyunculardan ne birinin ne de ötekinin bireysel karakteri temelinde yapılacak bir açıklama yeterlidir. Söz konusu hamle ancak ve ancak her iki oyuncunun hamlelerinin daha önceki iç içe geçmesi, kaynaşması ve bu kaynaşmanın ortaya çıkardığı spesifik figürasyon temelinde açıklanabilir. Bu kaynaşmanın faili ya da nedeni olarak tek başına oyunculardan biri ya da ötekinin hamlesine veyahut da basitçe, ilk neden ya da asli fail olarak bu oyuncuların eylemlerinin üst üste biriken basit bir yığışımına her dayandırma çabası yetersiz kalacaktır. Oyun sürecinin akışı içinde sayısı giderek artan hamlelerin kaynaşması ve bunun sonucu olan, yani on ikici hamleden önce gelen oyun figürasyonu ancak on ikinci hamlenin açıklanmasına yardım edebilir. Her oyuncu hamlesini yapmadan önce yönünü bu oyun figürasyonuna göre tayin eder. Fakat bu kaynaşma süreci ve bu sürecin o anki durumu, yani her oyuncunun yönünü tayin ederken referans aldığı o anki figürasyon özgün bir düzen ortaya koyar. Burada karşılaşılan fenomenler kendine özgü yapıları, ilişki biçimleri, düzenlilikleri olan özel türden fenomenlerdir. Sözü edilen bu fenomenler, bireylerin dışında, onlardan bağımsız bir varoluşa sahip değillerdir, aksine bunlar tam da bireylerin kesintisiz entegrasyonu ve kaynaşmasının

sonucudurlar. Toplumlar, başka deyişle sosyal olgular üzerine söylediğimiz her şey bu düzene ilişkindir. Bu düzen, daha önce de belirtildiği gibi, ön-oyun modellerinde karşılaşılan "düzensizliğin" özel türlerini ve yine örnekleriyle tekrar tekrar karşılaşılan çözülme ve ayrışmanın türlerini içerir. Söz konusu düzen, sosyolojinin inceleme alanını oluşturur.

Bu tür olgular üzerine düşünürken başvurduğumuz alışılageldik birçok kavram oluşumunun, söz konusu olguların yer aldığı spesifik entegrasyon düzlemine ve bu basamakta karşılaşılan ilişki biçimlerinin karakteristiğine uygun şekilde hareket etmemizi engellediği daha şimdiden görülüyor. Mesela "insan ve onun sosyal çevresi" ya da "insanın toplumsal arka planı" gibi aşina olunan konuşma kalıpları bu türden kavram oluşumları arasında yer alır. Oyun modellerini düşünelim. Bir oyuncunun öteki oyuncu ya da oyuncularla dahil olup iyi kötü etki ettiği oyun sürecini, oyuncunun sosyal çevresi, ortamı ya da arka planı olarak tanımlamak kimsenin aklına gelmezdi. Birey ile toplumun sürekli birbirinin karşısına konumlandırılması, birey olmadan toplum ya da bunun tam tersi söz konusu olabilirmiş gibi aldatıcı bir izlenime neden olur. Bu illüzyon, bu türden iç içe geçme, kaynaşma modelleri ışığında tartışmaya açık hale gelir. İç içe geçme süreçlerinin bilimsel çalışma sırasında bu süreçlerin tek tek unsurlarına ayrıştırılmasınm zorunlu hareket tarzı olduğu düşüncesi de temelsiz bir inançtan başka bir şey değildir. Sosyologların azımsanmayacak bir bölümü bu şekilde hareket etmediği için vicdanen rahatsızlık duyuyor görünseler de, çoğu sosyolog artık bu unsurlarına, parçalarına ayırma yöntemine birçok durumda artık başvurmamaktadır.

Bilhassa ampirik çalışmalarda olmak üzere sosyologlar, karşılıklı olarak bağımlı insanlardan oluşan, bununla birlikte devingen, değişip dönüşen figürasyonlar olarak toplumların özgün kaynaşma düzenine ve karakterine çok daha uygun

teorik bir çerçeveden ve kavramsal araçlardan yararlanmaya başlamış durumdalar. Artık hiç de öyle nadir rastlanan bir tavır değildir bu. Belki de eksikliği hâlâ hissedilen tek şey, yapılan işin daha anlaşılır bir tasviri, açık bilinci ve meşrulaştırmasıdır. Mesela Durkheim'ın farklı insan gruplarının intihar oranlarındaki belli yasalılıkları açıklayışını düşünelim. Durkheim bu açıklamasını, söz konusu grupların ait olduğu kaynaşma yapıları, figürasyonlar arası spesifik farklara dayandırır. Bu tarz bir çalışma açısından istatistikler vazgeçilmez bir öneme sahiptir; bununla birlikte son kertede bu istatistiklerin işlevi, insanların bir ilişki ağma dahil olma tarzlarının spesifik farklarına işaret etmekten ibarettir. Şu halde araştırılmak istenen ilişki ister başbakan ile meclis arasındaki güç farkı[24], ister yerliler ile yabancılar[25*] arası ilişki isterse de karizmatik bir liderin ya da kendi saraylı çekirdek grubu içerisinde mutlak bir monarkın oyun stratejisi olsun, tüm bu durumlarda incelenmeye çalışılan şey daima, hani burada birkaç küçük model yardımıyla görselleştirilen türden iç içe geçme, kaynaşma fenomenleri, yani figürasyonlardır.

4. İç içe geçme modellerinden 3a ve 3b'nin temelinde yatan basitleştirme üzerine de birkaç söz söylememiz gerekiyor. Söz konusu model dizisi, hatırlanacağı üzere oyuncuların oyuncu sayısının artmasına bağlı olarak gerçekleşebilecek olası yeniden gruplaşmalara kısa bir atıfla başlıyordu. Aslına bakılırsa anlamayı kolaylaştırıcı modeller üzerinden yapılan bu betimleme bir yanlış anlaşılmaya sebebiyet verebilir. Oyuncu sayısının arttığını varsaymak, figürasyonun belli değişimlerini görece daha basit ve daha açıklayıcı biçimde görselleştirmeye imkân tanır. Ne var ki sadece anlatılmak isteneni basitleştirmek için varsayılan oyuncu artışı, toplumsal

* Yerliler (yerleşik olanlar) ve yabancılar (ötekiler) Norbert Elias ve John L. Scotson'un 1965 yılında İngilizce (*The Established and the Outsiders*) olarak basılan çalışmalarının adıdır. (ç.n.)

değişimlerin ana tetikleyicisinin tek başına nüfus hareketleri olduğu manasına gelmez. Nüfus hareketleri, belli toplumsal birimlere ait insan sayısındaki değişimlerdir. Bu tür bir nüfus hareketinin referans birimi, yani işaret ettiği insan grubu bütün olarak insanlık ya da dünya üzerindeki herhangi bir bölge, bir devlet ya da bir kabile olabilir; dolayısıyla herhangi bir referans birimi (ülke, şehir vb.) olmaksızın herhangi bir nüfus hareketi düşünmek anlamsızdır. Başka deyişle bir nüfus hareketi hiçbir zaman her şeyden izole, adeta bir vakum içerisinde gerçekleşen bir fenomen değildir. Bu hareket daima belli bir toplumsal birliğin kapsamlı bir dönüşümünün birçok veçhesinden yalnızca biridir. Şayet bu birliğin nüfusu, belli bir periyot içerisinde artar veya azalırsa, böyle bir durumda yalnızca birlik mensuplarının sayısının değil, aynı zamanda söz konusu birliğin öteki birçok veçhesinin de değiştiğinden, bu periyot içerisinde ilgili referans birimin bir bütün olarak dönüştüğünden kesinlikle emin olunabilir. Bununla birlikte bu tür bir durumda nüfus hareketinin sebep, öteki tüm dönüşümlerinse yalnızca bu hareketin sonuçları olduğu çıkarımını yapmak aceleye getirilmiş bir yargı olurdu. Bu ve öteki örnekte, sosyoloji eğitiminde karşılaşılan belli bir zorluk kendini gösterir: İçerisinde büyüdüğümüz gelenek, ilgili anda açıklanamaz olan her sürecin tek bir nedene dayandırılabilecek bir açıklaması olduğu izlenimini uyandırır. Bu düşünme alışkanlığının insanların oluşturduğu toplumların entegrasyon düzleminde gözlemlenen spesifik ilişki biçimlerine pek uygun olmadığına daha önce işaret etmiştik. Aynı şey bu durum için de geçerlidir. Avrupa'da geç 18. ve erken 19. yüzyılda başlayan süratli nüfus artışı, söz konusu periyot içerisinde Avrupa toplumları bünyesinde gerçekleşen kapsamlı değişim çarklarının esasında hem bir sonucu hem de bir nedeniydi. 3a ve 3b oyunlarında yansıtılmaya çalışılan

Avrupa'ya özgü demokratikleşme süreci, bu kapsamlı genel değişimle bağlantılıdır ve de şüphesiz ki bu sürecin tek nedeni hızlı nüfus artışı değildir. Bununla birlikte bir toplumun sırf üye sayısındaki artış dolayısıyla bile gerçekleşmesi muhtemel yeniden gruplaşmaların hangi farklı biçimler alabileceği sorusunu sormak bir düşünce egzersizi olarak oldukça öğretici olabilir.

Ek Açıklama (Exkurs): Toplumların Karmaşıklığının Bir Endeksi

Sosyolojinin inceleme alanının acaba daha alttaki entegrasyon düzlemlerinden, anlayacağımız, mesela bir biyoloji ya da bir fiziğin inceleme alanından daha mı kompleks olduğu sorusuyla burada ilgilenmeye gerek yoktur. Diğer yandan bu bağlamda okura, insanların oluşturduğu toplumların kompleks yapısını zihninde bir dereceye kadar tasarlayabilmesini sağlayacak bir imkân sunmak belki de faydalı olabilir.

Böyle bir tasavvur imkanı, bir gruba ait insan sayısı çoğaldığında aynı grup içindeki olası ilişki sayısının nasıl bir artış gösterdiği sorusu sorularak nispeten kolay bir biçimde sağlanabilir. Bu tarz bir soru, tek başına şunu hatırlatması bakımından bile faydalıdır; sosyologların zaman zaman biraz karmaşık, anlaşılmaz olan düşünme süreçleri, bu karmaşıklık ancak inceleme alanının kanıtlanabilir kompleks yapısından kaynaklanıyor ise verimli ve meşru olarak görülebilir. Gelgelelim bazı araştırmacıların kendi inceleme alanlarında yaptıkları gözlemleri; kendi yanlı arzu ve niyetleriyle özdeşleştirdiklerine ve bu nedenle de söz konusu gözlemleri hiçbir şekilde esnek olmayan düşünce sistemlerinin Prokrust yatağına* zorla

* Prokrust'un yatağı: Mitolojiye göre Prokrust Atina ile Megara yolu üzerinde haydutluk yaparmış. Prokrust'un biri küçük biri büyük iki yatağı varmış. Gelen geçen yolcuları soyduktan sonra uzun boyluları küçük yatağa yatırır, boyları yatakla bir olacak şekilde ayaklarını keser; kısaları

yatırmaya çabaladıklarına tanık oluruz. Böyle bir tutuma sahip bir araştırmacının çarpıtmalarından kaynaklanan karmaşık, anlaşılmaz düşünme süreçleri ne verimli ne de meşru kabul edilebilir. Sosyoloji insanlarla ilgilenir; insanların karşılıklı bağımlılıklarını odağına alır. "İnsanlara özgü ilişkiler" ifadesi çoğu kez, sanki söz konusu olan yalnızca kişinin kendi dar çevresinde, örneğin kendi ailesinde ve iş yerinde her gün her saat doğrudan deneyimlediği ilişkilermiş gibi bir izlenim uyandırır. İnsanları bugün birbirine bağlayan son derece çeşitli bağımlılıklar ve karşılıklı bağımlılık ağları insan yaşamının temel veçheleri arasında yer alır. Buna rağmen birçok insan hâlâ, tıpkı günümüz dünyasında söz konusu olduğu gibi yüzler, binler, milyonlarca insanın birbirleriyle ilişki içinde ve birbirlerine bağımlı olabilme imkânının doğurduğu problemin farkına, söz konusu problemin yaygınlığına rağmen hemen hiç varamıyor.

Bu bağlamda, herhangi kuramsal bir değeri olup olmadığını burada irdelemeye gerek duymadığımız aşağıdaki tablo, sadece sözü edilen karmaşıklığın anlaşılması için yardımcı bir araç işlevi görecektir. Bu tablo, birlikte bir ilişki ağı oluşturan her bir insan için, parçası oldukları bu ağın içinde olup bitenleri kontrol etmek şöyle dursun bunları anlamanın, kavramanın bile ne kadar hızlı bir şekilde imkânsız hale gelebileceğini tasavvur edebilmemizi görece basit bir biçimde mümkün kılar. Dahası bu tür ilişki örgülerinin, bunları oluşturan insanların niyet ve eylemleriyle hedeflediklerinden nispeten bağımsız, dinamiği kendinden menkul bir gelişme gösterdiklerinin anlaşılmasını da kolaylaştırır. İnsanların oluşturduğu ilişki örgülerinin kavranamazlığını, anlaşılmazlığını daha anlaşılır kılmak sosyolojinin görevi olduğundan, bu anlaşılmazlığın

da büyük yatağa yatırır, boyları yatakla bir oluncaya kadar ayaklarından çeke çeke uzatırmış. (ç.n.)

farkındalığı sosyolojinin anlaşılması için önemlidir. Karmaşıklık endeksi basit bir yardımcı araçtır. Endeks, insan sayısı arttığında ilişki olasılıklarının nasıl katlandığını göstermektedir. Sadece ikili ilişkilerin ihtimalleri dikkate alındığında olasılıklar, başlarda nispeten ağır bir artış gösterir (1, 3, 6, 10...). Tüm olası ilişki ihtimalleri dikkate alındığındaysa, ilişki olasılıklarının, sadece sayılara bakarak bile çok daha hızlı arttıklarını (1, 4, 11, 26...) görebiliriz.*

Buna ilaveten birbirleriyle ilişki içindeki insanların sayısal olarak tek bir ilişkiymiş gibi görünen ilişkilerinin perspektifleri gerçekliğe uygun şekilde hesaba katılacak olursa, A ile B'nin ilişkisi, örneğin karı ile kocanın, öğrenci ile öğretmenin, sekreter ile patronun ilişkisi tek yönlü bir ilişkiden çok daha fazlasıdır. Öyle ki iki insan arasındaki tek yönlü gibi görünen bir ilişkide, daha dikkatli bakıldığında aslında bir değil, aksine iki ilişki olduğu fark edilir: A'nm B ile ilişkisi ve B'nin A ile ilişkisi. İlişkilere bu şekilde bakıldığında, birlikte bir ilişki örgüsü oluşturan insanların sayısının çoğalmasıyla karmaşıklığın artmasının ne demek olduğu daha anlaşılır hale gelir.

Gelgelelim bu da yeterli değildir. Bu noktaya kadar, bir gruptaki bireylerin sayısının artmasıyla birlikte ilişki olasılıklarına yansıyan değişimler sadece niceliksel açıdan dikkate alındı. Henüz işin figürasyon boyutu, yani her şeyden önce şu gerçek üzerinde durulmadı; buraya kadar ele alınan tüm o ilişki olasılıklarının her birinde güç dengeleri birbirinden çok farklı olabilir. Bu olguyu görselleştirebilmek adına örneklerimizi biri görece dengeli öteki görece dengesiz güç dağılımına sahip olmak üzere iki basit figürasyon olasılığıyla sınırlayalım. Bireylerin ast ve üst ilişkisi içerisinde ve güç dağılımının görece dengesiz olduğu

* Farklı büyüklükteki gruplaşmalar içerisinde gerçekleşmesi muhtemel ilişkilerin hesaplanmasına yarayan formüllerde x, adları verilen (ör: ikili ilişkiler), bireylerin bir grup içerisinde birbirleriyle oluşturabilecekleri ilişkileri, n ise bu gruptaki bireylerin sayısını sembolize etmektedir.

açık bir ilişkiyi ele alalım ve ilişkinin dört kişilik bir grup içerisinde gerçekleştiğini varsayalım. İlişkilerin karmaşıklık değerlendirmesinde figürasyon varyasyonları da hesaba katıldığında, muhtemel ilişkilerin sayısı, şimdilik tüm o ilişkilerin perspektif boyutu (A'dan B'ye veya B'den A'ya) hesaba katılmaksızın acaba nasıl bir artış gösterir? Sadece tablodaki dört kişilik ilişki sütununa bakmak bu noktada yeterli olacaktır. 4. sütun bu tür bir grup için 11 muhtemel tek yönlü ilişkiye işaret ediyor: 6 ikili, 4 üçlü ve bir dörtlü ilişki. Şayet güç dengelerinin yukarıda sözü edilen iki farklı olasılığı hesaba katılırsa, bu durumda olası ikili ilişkilerin sayısı iki kat (12), üçlülerinki altı (24) ve dörtlülerinki on dört kat (14) artar. Dörtlü bir grubun 11 olası tek yönlü ilişkisi yerine artık 50 farklı ilişki olasılığı söz konusudur. Buna ek olarak ilişkilerdeki perspektif farklılıkları işe dahil edildiğinde, mevcut karmaşıklık daha da artar. Şüphesiz ki bu olasılıkların her zaman gerçekleşmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Gelgelelim kişinin, grupları incelerken ve de bizzat bu tür gruplar içerisinde yaşarken bu tür olasılıkları hiçbir şekilde hesaba katmaması ve ilgili anda bunların hangilerinin mevcut olduğu sorusunu kendine sormaması pek akıllıca olmaz.

Burada birincil amaç sosyolojinin görevini anlaşılır kılmaktır. Bu, insanların birlikte oluşturdukları ilişki örgülerinin gözleme ne kadar kapalı, anlaşılmaz ve buna uygun olarak da ne kadar kontrol edilemez olduğuna işaret edilmeksizin yapılamaz. Bu şeffaf olmayan girift sosyal ilişkileri anlaşılır, kavranabilir kılmak, böylelikle de bu karmaşık ilişki örgülerinin üyelerini çaresiz ve aciz bir şekilde beraberinde sürüklemesine mümkün olduğunca engel olmak sosyolojinin önüne koyduğu merkezi görev, ödevlerden biridir. Burada kast edilen ilişki örgüleri, öncelikli olarak zaman ve mekâna yayılmış, yani uzun erimli ve kapsamlı iç içe geçme, kaynaşmalardır. Yanıtlanması zor sorulardan biri şudur; yeryüzünün dört bir yanına çoktan

yayılmış bir işlevsel ilişki ağı oluşturan insanlar, bu ilişkiyi bizzat oluşturuyor olmalarına rağmen bugüne kadar onu ancak çok düşük oranda kavrayabilip denetleyebildiklerinin acaba ne kadar farkındadırlar? Bununla birlikte insanların, hani başlarına gelen her şeyi ya tek bir şahsa ya da düşman oldukları bir toplumsal inanç sistemine dayandıran geleneksel o açıklama formülleriyle gerçekliği ne ölçüde çarpıttıkları, ters düz ettikleri sorusu da yine cevabı verilmesi zor olan sorulardan bir diğeridir. Karmaşık ilişki örgüsünün burada işaret edilen göstergeleri (Indizien) günlük hayattan aşina olduğumuz, yani olağan olanın bize biraz tuhaf, farklı görünmesine belki yardımcı olabilir. O halde sosyolojinin nesnesinin, karşılıklı olarak bağımlı insanların birlikte oluşturdukları ilişki örgülerinin, figürasyonların, süreçlerin, kısacası toplumların başlı başına bir sorun olduğunun anlaşılabilmesi için bu yabancılaşma, bu ilişkilerle araya mesafe koymak zorunludur.

4. Bölüm

İnsan Toplumunun Evrenselleri

Sosyal Sabiteler Olarak İnsanların Doğal Değişkenliği

İnsanların oluşturduğu belli toplumların birbirlerinden hangi noktalarda farklılaştıklarını, bunun yanı sıra hangi noktalarda benzeştiklerini ortaya çıkarma çabası içine girilebilir. Dikkatli bakıldığında bu iki araştırma çabasının birbirinden ayrılmadığı görülür. Tüm toplumlar için geçerli temel ortak karakteristikleri belirlemeye, insan toplumlarının evrensellerinin açık bir resmini oluşturmaya çalışan insanın, her şeyden önce parçası olduğu toplum içerisinde toplumların farklılıklarına ilişkin mevcut bilginin muazzam büyüklükteki verileri arasından yolunu bulabilmesi gerekir. Diğer yandan bu kişinin elinde bireysel incelemeleri değerlendirmesini sağlayacak bir referans çerçevesi, diğer bir deyişle tüm mümkün toplumların ortaklıklarının ampirik temelli bir genel resmi bulunmadığı sürece, toplumların farklılıkları üzerine enformasyonların bolluğu bağlantısız detayların bir yığını olarak kalacaktır. Elinizdeki sosyolojiye giriş metninin kısıtlı çerçevesinde bu görev, şüphesiz ki hakkıyla yerine getirilemez. Diğer yandan burada dile getirilen sorunlara eğilmek isteyenlere bir kapı aralamak ve bu

sorunlara girişi kolaylaştırmak adına birkaç ipucu verilebilir.

Bunu yapmak, söz konusu sorunların anlaşılması için kullanılan dil ve düşünme alışkanlıklarının kapsamlı bir revizyonundan daha gereklidir. Birlikte oluşturdukları toplumların daha iyi bir kavrayışına çabalarken insanların içinde bulundukları durum iyice anlaşılacak olursa, bunda hiç de öyle hayret verici bir yan olmadığı görülür. Yüzlerce yıla yayılan çalışmalar sonucu insanlık, nispeten daha kolay anlaşılır entegrasyon düzlemlerinde gerçekleşen olay ilişkilerinin bir dereceye kadar sağlam, güvenilir bir bilgisini elde etti. Bugün bizim "madde" ve "enerji" dediğimiz kavramlarla sembolize edilen bu bilgi, gerçekleşmelerin sadece hiyerarşisi göz önünde bulundurulduğunda dahi atom altı parçacıklardan galaksilere kadar tüm doğa fenomenleri alanını kapsar. Bilginin artışı ve doğanın denetlenme imkânlarının gelişimi bu alanda inanılmaz bir tempoyla gerçekleşti. Bilgisizliğimizin okyanusunda kurduğumuz bilginin güvenilir adası, fiziki doğa olayları bağlamında alabildiğine hızlı bir biçimde genişledi. Öyle ki söz konusu bilginin gelişiminin özetleyici bir resmini oluşturmaları ve bu resmin kendilik algıları açısından önemini kavramaları noktasında insanları engelleyen tek şey, kafalarını yoğun şekilde meşgul eden günü kurtarma telaşı ve de gündelik sıkıntılardır. Bugün aynı süreç giderek artan ölçüde bir üstteki entegrasyon düzleminde, yani organizma seviyesinde de gerçekleşmektedir. Paradoksmuş gibi görünen şu düşünceye, başka deyişle daha yüksek seviyeden organize olmuş, bu anlamda daha kompleks gerçekleşme ilişkilerinin daha az kompleks olanlar karşısında görece otonom olabilecekleri anlayışına karşı giderek daha şiddetli bir mücadele verilir. Bilimsel çalışma pratiği üzerine geliştirilen kuramsal düşüncelerde değilse bile bilimsel çalışma pratiğinde bu tutumla sıklıkla

karşılaşılır. Organizma, bitki ve hayvanlar olarak organize olmuş fiziki süreçlerin fiziki-kimyasal süreçlere indirgenmesi durumunda kavranamayan kendilerine has düzenlilikleri ve yapısal karakterleri olduğunun; başka deyişle daha yüksek entegrasyon seviyesinin organize olmuş birliklerinin bir alt entegrasyon düzleminin gerçekleşmeleri karşısında görece bir otonomiye sahip olduklarının ve de daha yüksek entegrasyon düzleminde gözlemlenen ilişki formlarını bilimsel çalışmada gerçekliğe uygun biçimde kavrayabilmek için özgün düşünme biçimleri ve araştırma yöntemleri gerektiğinin idraki giderek artmaktadır.

Aynı durum, gözleme açık olan bir üstteki entegrasyon düzlemi, diğer bir deyişle insan toplumlarının entegrasyon düzlemi için de geçerlidir. Yine insanlardan oluşan toplumlarda da izole biçimde, bu anlamda tek tek incelendiklerinde aslında bir önceki entegrasyon düzlemine ait olan ve birbirlerine özgün işlev ilişkileriyle bağlanmış birimler söz konusudur. Ancak bu seviyede gözlemlenen bağlanma tarzı, fiziksel birimlerin biyolojik formları oluştururkenki bağlanma biçimlerinden bütünüyle farklıdır. Toplumlar geçmişte oldukça sık, sanki bunlar gerçekten de bir tür üst-organizmalarmış gibi tasavvur edilirlerdi. Bu durum, kavramsal idrak yetisinin öncelikli olarak daha alçak ve daha üst entegrasyon düzlemlerinin benzerliklerine odaklanırken, görece otonomiye temel teşkil eden farklılıkları hemen hiç dikkate almamasından kaynaklanır.

Bu tespit, canlı ve cansız doğa fenomenleri ile bunların ikincisi, yani canlı doğa fenomenleri içerisinde bu kez de insani ve insani olmayan fenomenler arasına ontogenetik bir duvar çekilmesi gerektiği anlamına gelmez. Bu tespit bize, gözlemlenebilir evreni anlamlandırma çabaları sırasında insanların, evrenin farklı entegrasyon seviyelerine ayrılan spesifik bir

bölümlemesini keşfettiklerini gösterir. Dil ve düşünme araçlarının evrenin söz konusu gözlemlenebilir bölümlenmesi ile uyumlu hale getirilmesi için yapılan birçok denemeden sonra bile üstesinden hâlâ bir türlü gelinemeyen bu uyumsuzluğun, tam da mücadele edilmek zorunda kalınan tüm o zorlukların çekirdeğini oluşturduğu giderek açık bir hal almaktadır. Kişi, gözlemden düşünceye ve düşünceden gözleme doğru bir yol izleyen bilimsel geribildirimin normal seyrini takip ederken, daha üstte yer alan bir entegrasyon düzleminde bir öncekinde gözlemlenen ilişki formları, yapı ve işlev tiplerinden çok daha farklı ilişki formları, yapı ve işlev tipleri, kısacası çok daha farklı fenomenler olduğunu; üst basamaktaki fenomenlerin alt basamaktakilerden hareketle açıklanamayacağını; yine üst basamaktaki fenomenlerin alttakiler karşısında görece bir otonomiye sahip olduklarını fark eder ve bu tespitinden hareketle bu özgün fenomenlerin açıklanması için bir önceki entegrasyon düzlemlerinin anlaşılıp, kavranması amacıyla geliştirilen düşünme araçlarından farklı düşünme araçları gerektiği sonucunu çıkaracak olursa, böyle bir durumda sıklıkla olduğu gibi bu kişinin ontogenetik devamlılığın kırılmasını ve böylelikle evrenin birbiriyle mutlak anlamda ilişkisiz iki alana, yani fizik ve metafizik alanlara ayrılmasını postüle ettiği düşünülür; belki de bizzat bu kişi bile böyle bir şey yaptığını düşünebilir. Öteki yandan bu aynı kişi, içerisinde yaşadığımız dünyaya ilişkin bize güvenilir bilgiler verebilen insanların toplumsal olarak sınanabilir deneyim alanlarında, yani bilim adamlarının inceleme alanlarında evrenin tamamen ayrı ve bağlantısız iki entegrasyon düzlemine bu tarz bir ayrımını, mesela canlılar dünyası ve nesneler dünyası olarak mutlak bir ayrımını meşrulaştıracak hiçbir gözlemin bulunmadığına işaret edecek olsa, bu kez de her üst entegrasyon düzleminin farklı özgünlüklerinin daha alt seviyeden entegrasyon

düzlemlerinin süreçleri üzerinden açıklanabileceği ya da başka deyişle üst entegrasyon düzleminin bütün fenomenlerinin daha alt entegrasyon düzlemlerininkine indirgenebilceği gibi hatalı bir algıya neden olur. Her biri daha altta yer alan entegrasyon düzlemleri karşısında görece bir otonomiye sahip olan farklı entegrasyon düzlemleri arasında tam bir ontogenetik devamlılık olduğu düşüncesi ile bu entegrasyon düzlemlerinin kendilerine özgü ilişki biçimleri sergilemeleri ve bunların indirgenemezliğinin birbirini dışlamadığı fikri, şüphesiz öyle hemen anlaşılabilecek kolay bir kavrayış değildir. Fakat görüldüğü kadarıyla biyoloji ve yeni yeni olmak üzere sosyoloji bilimlerindeki çoğu kazanım insanları bu hakikati idrake zorlamaktadır. Zira biyoloji bilimlerinin fizik bilimleri ve yine sosyal bilimlerinin biyoloji bilimleri karşısındaki görece otonomisi, son kertede bunların inceleme alanlarının birbirleri karşısındaki görece otonomilerine dayanır.

Çoğu gösterge bu istikamete işaret eder. "Doğum" ve "ölüm" gibi kavramlar, ancak biyolojik basamağın entegrasyon türleri bağlamında bir anlama sahiptirler. Bir önceki, yani cansız maddelerin entegrasyon seviyesinde doğum ve ölümün, her ne kadar doğum ve ölüme benzer ara formlar söz konusu olsa da atomlar ve yine aynı şekilde galaksiler için karakteristik bir eş değeri yoktur. Tıpkı daha önce "düzen" kavramının "düzensizlik" kavramını doğal olarak içerecek bir anlamda kullanılmasında olduğu gibi yine bu örnekte de, burada kullanıldığı şekliyle entegrasyon kavramının desintegrasyonun spesifik formlarını, bu anlamda ölüm fenomenini içerdiği görülür.

Aynı şekilde sosyolojide de entegrasyonun ve desintegrasyonun, düzenin ve düzensizliğin spesifik biçimleriyle, daha önce gelen tüm entegrasyon seviyelerinden farklı ve her ne kadar bölümlenmiş olsalar da ontogenetik açıdan tek bir gelişme bütünlüğü oluşturan, fakat buna rağmen öteki entegrasyon

düzlemlerine indirgenemeyecek ilişki biçimleri, belli yapı ve işlev türleriyle karşılaşılır.

İnsan toplumlarının evrenselleri, ortak özellikleri üzerine konuşmak için neden bu kadar geri gidilmesi, bu kadar derine inilmesi gerektiği belki ilk bakışta pek makul gelmeyebilir. Gelgelelim sosyolojinin biyolojiyle olan ilişkisini inceleme amacıyla üzerine eğildiğimizde içine düşülen yanılgının bu denli büyük olduğu pek az örnek vardır. Bu alanda bir yanda spesifik sosyolojik sorunları biyolojik olanlara indirgeme eğilimleri ile diğer yanda sosyolojik meseleleri sanki bunlar bütünüyle otonom, bununla birlikte insan denen canlılar üzerine söylenen her şeyden bağımsızmış gibi ele alan eğilimlerle tekrar tekrar karşılaşılır. Sosyolojinin biyoloji karşısındaki otonomisi son tahlilde, aslında yine birer organizma olan insanların biyolojinin konusu olan organizmalarla kıyaslandığında belli bir bakımdan eşsiz olmalarına dayanır. İnsan toplumlarının evrenselleri̇nden söz etmeden önce bu tespiti yapmış olmamız gerekiyor. Tüm toplumların değişmez, merkezi öğesi insan doğasıdır. Bununla birlikte insanın öteki canlılara kıyasla eşsizliği, tam da insanlarla ilgili olarak kullanıldığında "doğa" sözcüğünün öteki bağlamlarda kullanıldığında yüklendiği anlamdan belli bakımlardan farklı bir anlama gelmesinde yatar. Öteki bağlamlarda doğa dendiğinde sıklıkla değişmeyen, sonsuza dek aynı kalan bir şey anlaşılır. Oysa doğaları gereği özel bir biçimde dönüşebilir, değişebilir olmaları insanların karakteristikleri arasında yer alır. Toplumlar içerisinde birleşip, bütünleşmeleri bunu açıkça gösterir. Bugün pek nadir sorulan, ciddi ve iyi sınav sorularından biri şudur: İnsanın biyolojik yapısındaki hangi nitelikler tarihi mümkün kılar? Sosyolojik olarak daha açık ifade etmek için aynı soru şu şekilde de sorulabilir: İnsanların hangi biyolojik karakteristikleri insan toplumlarının değişebilirlik ve bilhassa da gelişme yeteneği açısından ön koşuldur?

Bu sorunun cevaplanması için yeteri kadar ampirik kanıt mevcuttur. Diğer yandan bu sorunun açık ve net biçimde hemen hiç sorulmayışı büyük oranda, insan biyolojisi ve sosyolojisi dahil olmak üzere farklı insan bilimlerinin tamamının kendi araştırma ve eğitim görevlerini birbirlerine kıyasla görece değil de neredeyse mutlak bir otonomiyle icra etmelerinden kaynaklanır. Bununla birlikte hayvan toplumlarının yapısı ve bilhassa da hayvanların birbirlerine olan bağlarının doğasının idraki, özellikle etoloji okulunun araştırmaları sayesinde geçtiğimiz son on yılda oldukça büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Fakat bu ve öteki araştırma sonuçları, bunları ortaya koyan araştırmacıların niyetlerinin aksine genelde, sadece hayvan toplumları ile insan toplumları arasındaki farkları vurgulamaya hizmet ederler. Bu farklarsa, doğadaki farklara ya da daha açık ifadeyle söylemek gerekirse, insanın biyolojik kurulumu ile öteki organizmaların biyolojik kurulumu arasındaki farklara işaret ederler. Kısacası, insan olmayan canlıların birlikte oluşturdukları toplumların yapısı, ancak bu canlıların biyolojik kurulumlarında bir değişim olduğu takdirde değişir. Aynı türe ait hayvanlar, çok az sayıda bölgesel varyasyonlar söz konusu olmakla birlikte daima aynı türden toplumlar oluştururlar. Bunun nedeni, birbirlerine karşı sergiledikleri türe özgü davranışların bu hayvanlara organizmalarınca miras aldıkları yapısal karakteristikler üzerinden önceden verili olması, dolayısıyla davranışlarını modifiye etme imkânlarının biyolojik yapılarınca kısıtlanmış olmasıdır. Oysa insan toplumları, bu toplumları oluşturan insanların biyolojik kurulumları değişmeksizin, yani türsel bir değişme söz konusu olmaksızın dönüşürler. Sanayi öncesi Avrupa toplumlarının sanayi toplumlarına evrilmelerinin insan türünün, onun biyolojik kurulumunun bir dönüşümüne dayandığım varsaymak için ortada hiçbir neden yoktur. Kaldı ki içerisinde bu

dönüşümün gerçekleştiği zaman aralığı zaten türsel bir dönüşüm ihtimalini düşünmemize müsaade etmeyecek kadar kısadır. Aynı durum insanlığın sosyal gelişimi, örneğin avcılık ve toplayıcılıktan tarım ve hayvancılığa ya da devletleşme öncesi kabile gruplarından devlet biçiminde örgütlenmiş toplumların oluşumuna kadar yeryüzünün çok farklı bölgelerinde, çok farklı zamanlarda ve bildiğimiz kadarıyla birbirlerinden tamamen bağımsız olarak ancak aynı istikamette gerçekleşen toplumsal dönüşümleri için de geçerlidir.

Bu söylediğimiz, sosyolojinin inceleme alanının biyolojinin inceleme alanı karşısındaki görece otonomisini ve bununla birlikte de sosyoloji ve biyolojinin görevlerinin farklılığını gösteren ikna edici bir örnektir: Hayvan toplumlarının dönüşümleri biyolojik evrimin veçheleridir. Hayvan türlerinin insani seviyenin altında yer alan toplumsal ilişkileri, bu canlıların toplam biyolojik yapılarının işlevi olarak dönüşürler; oysa homo sapiens türüne ait canlıların davranışları ve toplumsal ilişkileri, biyolojik kurulumun değişimi söz konusu olmaksızın da değişip dönüşebilirler. Bu olgu bizi, biyolojik kuramlara başvurmaksızın toplumsal değişimlerin "karakteri" anlamında "doğasını" belirleme ve bunu açıklama göreviyle karşı karşıya bırakır. Bununla birlikte bu biyolojik kuramlara, şayet bu kuramlar insanların doğaları, yani biyolojik yapıları değişmeksizin toplumların ve de bu toplumları oluşturan tek tek insanların davranışlarında ve birbirlerine bağlanışlarında gerçekleşen dönüşümleri açıklayabilmeyi mümkün kıldıkları takdirde başvurulabilir.

Bu görevin üstesinden gelmek yeterince kolaydır. Bunun nasıl yapılacağını ana hatlarıyla ele almak burada yeterli olacaktır. İnsan davranış mekanizması doğa, başka bir deyişle insani organizmanın genetik yoldan miras aldığı kurulumca öyle düzenlenmiştir ki, bu davranış mekanizması herhangi

başka bir canlınınkine kıyasla çok daha düşük oranda doğuştan getirilen itkiler, güdüler, bununla birlikte çok daha yüksek oranda bireysel deneyimler, yani öğrenme yoluyla edinilmiş itkilerce belirlenir. Buradan çıkan tek sonuç, insanların davranışlarını denetlemeyi, yönlendirmeyi biyolojik kurulumlarının sunduğu imkân sayesinde öteki canlılardan daha yüksek oranda öğrenebildikleri değildir.* Bu davranışlar ilkin eğitim yoluyla biçimlendirilmek zorundadırlar. Küçük bir çocuk sadece davranış kalıplarını öğrenebilecek kabiliyette değildir, şayet hayatta kalmak istiyorsa aynı zamanda da bu davranış kalıplarını öğrenme yoluyla iyice geliştirmek zorundadır. Salt teknik bir donanım olarak değerlendirildiğinde bireysel öğrenme, başka deyişle deneyimlerin hafızada biriktirilmesine dayanan ve her yeni durumda bu yeni durumun teşhisi ve öngörüsü için bu deneyimlere başvurulabilmesine imkân tanıyan davranış mekanizması, sürekli değişen durumların koordinasyonunu sağlama açısından genetik yolla miras alınan ve bu anlamda kör bir işleyişe sahip davranış mekanizmalarına kıyasla kat be kat daha verimlidir. İnsanlarda büyük beyin, gırtlak, yüz kasları ve ellerin gelişimine paralel bir gelişme gösteren öğrenme aparatı, doğuştan getirilen kör, handiyse otomatik şekilde işleyen davranış mekanizmasında bir gerilemenin, gevşemenin de koşulu olmuştur. Bu yönde evrimsel bir değişimin izini, neredeyse hayvanlar âleminin tamamında ve şüphesiz bilhassa memeli hayvanların evriminde geriye doğru takip etmek mümkündür. Kurbağaların davranışları, kirpi ve tilkilerinkine kıyasla büyük oranda doğuştan getirilmiş program benzeri davranış repertuvarlarınca, yani refleks ve içgüdü mekanizmalarınca

* Elias'ın evrim kuramlarıyla ilişkili görüşlerini dile getirdiği bu bölümü daha iyi kavramak için bkz. Hoimar von Dietfurth'un *Bilinç Gökten Düşmedi* adlı kitabı. Çev. Veysel Atayman, Cumhuriyet Yayınevi, 2007. (ç.n.)

belirlenir. Diğer yandan bu kez kirpi ve tilkilerin davranışları, insansı maymunlara (Hominidae) kıyasla daha büyük oranda doğuştan getirilmiş mekanizmalar, refleks ve içgüdü mekanizmalarınca belirlenir. Gerçi insansı maymunların davranışlarını öğrenme yoluyla modifiye etme ve buna uygun olarak bu davranışları koşullayan doğuştan getirdikleri güdülerin baskısını hafifletme imkânı biyolojik evrenin bir önceki entegrasyon seviyesindeki türlere kıyasla yüksektir. Öteki taraftan insansı maymunların bu imkânı, insanların biyolojik yapıları gereği doğuştan sahip oldukları imkânlarla kıyaslandığında alabildiğine düşüktür.[27] Bu olgu da, farklı yapılara doğru kırılmaya neden olan değişimler ile ontogenetik devamlılık arasında uyum olması gerektiği kaidesinin bugün sıklıkla yanlış anlaşılmasına başka bir örnek teşkil eder. Bilindiği gibi birbirleriyle iletişimlerinde insansı maymunların kullandıkları sesletimin biyolojik olarak daha baştan belli repertuarının çeşitliliği ve bu sesletimin öğrenme yoluyla modifiye edilebilirliği, organizasyonları açısından evrimin daha önceki bir basamağını temsil eden hayvanlarınkine kıyasla bugün için oldukça yüksektir. Diğer yandan insan türüne kıyasla insansı maymunların bu yüksek imkânı son derece sınırlıdır. Gerçi belli tetikleyici durumlarda organizmanın handiyse tamamen iradesi dışında, adeta otomatik şekilde devreye giren ahlama, inleme ya da irade dışı gülme gibi sesletimler insanlar seviyesinde de hâlâ ilkel formlarını korurlar. Öte yandan iletişim araçları olarak bu formlar doğuştan getirilmeyen, ancak öğrenme yoluyla kazanılan ve hayvanlar aleminde eşsiz bir fenomen sayılan işaret sistemleriyle iç içe geçmiş, kaynaşmışlardır. Burada söz konusu olan işaret sistemleri kelimenin en geniş anlamıyla dildir; insanların iletişim ve bağ kurma aracı olarak yararlandıkları, tıpkı toplumlar gibi değişip dönüşebilen bildiğimiz dil.

Homo Sapiens'lerin evrim seviyesinin altında yer alan canlıların tabi oldukları doğuştan getirilen ve öğrenme yoluyla modifikasyona ancak sınırlı derecede açık işaret sistemlerinin dil dediğimiz öğrenilebilir işaret sistemleriyle karşılaştırması bize, sosyolojinin spesifik sorunlarının açık bir resmini sunar. Tıpkı insan toplumları gibi diller de insanın biyolojik organizasyonu sayesinde mümkün hale gelir. İnsanın gırtlak, ağız boşluğu ve dilinin özgün anatomik ve fizyolojik yapısı, bununla birlikte spesifik kas ve sinir donanımı ve de beyindeki konuşma ve düşünmeden sorumlu motorik dil bölgesinin oluşumu, kısacası insanın biyolojik organizasyonun öğrenmeye uygun olduğu dikkate alınmaksızın, bu insanların toplumsal hayatlarının özgün karakteri şüphesiz ki anlaşılamaz. Ancak biyolojik mekanizmalardan yine biyolojik koşullu görece bu özgürleşmeleri ve yeni doğan insanların öğrenme bakımından ötekilerine mecbur oluşu dolayısıyla insan toplumları düzleminde, biyologların meşgul olduklarından farklı bir inceleme alanı, bir düzen türü kısacası farklı ilişki biçimleriyle karşılaşılır. Bu bakımdan insanların evrenselleri üzerine yapılacak herhangi bir tartışmada düşünülmemesi mümkün olmayan üç ortak özellikten söz edilebilir. 1) İnsanın kendi biyolojik doğasından kaynaklanan davranış mekanizmalarından görece özgürleşmesi. 2) İnsani deneyim ve davranışın kendi doğal sınırları içerisinde sonsuz dönüşebilirliği. 3) Biyolojik kurulumu dolayısıyla insanın ötekinden öğrenmeye, dolayısıyla ötekine mecbur oluşu.

Yeni Dil ve Düşünme Araçlarının Gerekliliği

Bu bölümde sosyolojinin görece otonom bir bilim olmasına engel teşkil eden bir olguyu tartışarak daha anlaşılır bir hale getirmeye çalışacağız. Sosyologların halihazırda kullandıkları dil ve düşünme araçları, bu araçları kullanan sosyologlar için çoğunlukla üzerinde durmaya değer bir sorun olarak görülmez.

Toplumun evrensellerinin neden yukarıdakiler olup da başkaları olmadığının hesabı verilmek istenir ve insan toplumlarınca temsil edilen entegrasyon seviyesinin görece otonomisinin dayandığı koşulların bilincine varılmaya başlanırsa, mevcut dil ve düşünme araçlarının bu alana uygunluğu sorunu gündeme gelir. Öteki seviyedeki gerçekleşmelerden görece bağımsız olan toplumsal alanın araştırılması için kullanılan dil ve düşünme araçları da öteki entegrasyon seviyelerinin araştırılmasında kullanılan dil ve düşünme araçları karşısında tıpkı alanın kendisi gibi görece otonom olmalıdır ki, böylelikle bu görece otonom alanın araştırılmasına uygun olsunlar. Gelgelelim genel anlamda böyle bir durum söz konusu değildir. Belli bir dil ve düşünme geleneğinden gelen iletişim ve düşünme araçları adet olduğu üzere bugün hâlâ, ta ki bunlar elverişsiz olarak bir kenara atılmak zorunda kalınana dek sınanmaksızın öylece kullanılırlar. Dil ve düşünme araçlarının olağan dışı bu direngenliği tam da bunların toplumsal doğasından kaynaklanır. İletilebilir olmaları, dil ve düşünme araçlarının işlevlerini yerine getirebilmelerinin koşuludur. Şayet bunların görece elverişsizliği fark edilir ve bu araçlar geliştirilmek istenirse, bu gelişme ancak ağır ağır ilerleyebilir. Aksi durumda kelimeler ve düşünceler iletilebilirliklerini hızla kaybederler.

Düşüncenin yeniden yönlendirilmesi gibi bir çaba belki ilk bakışta sosyolojinin işini zorlaştırıyormuş gibi görünebilir. Gerçekte durum tam tersidir; şayet bu zahmete girilecek olursa sosyolojinin işi zamanla kolaylaşacaktır. Halihazırdaki birçok sosyolojik kuramın karmaşıklığının nedeni, bu kuramların aydınlatmaya çabaladıkları inceleme alanının karmaşıklığından değil, aksine öteki bilimlerde, bilhassa da fizik bilimlerde büyük oranda korunup devam ettirilen kavram kullanımından ya da gündelik hayatta sıkça karşılaşıldığından herkesçe anlaşılacağı düşünülen ancak spesifik toplumsal

işlev ilişkilerinin açıklanmasına hiç de elverişli olmayan kavramlara başvurulmasından kaynaklanır.

Muhtemelen bu metnin okurlarından bazıları, mevcut dil ve düşünce araçlarının gözlemlenebilir olanla ilişkisini çoktan sorgulamış ve bu araçların elden geçirilmesi, yeniden düzenlenmesi gerekliliğini fark etmişlerdir. Dilimiz öyle bir yapıdadır ki, devamlı bir hareketi veya kesintisiz bir dönüşümü ifade edebilmek için çoğu kez bu harekete dilde ve düşüncede öncelikle hareketsiz, izole bir nesne karakteri atfederiz. Ardından bu sözcüğe, normal durumda hareketsiz olan bu şeyin hareket ettiğine işaret eden bir fiil ilave etmek zorunda kalırız. Bir nehrin önünde durup suyun gözümüzün önünden aralıksız akışını zihnimizde kavramak ve bunu dil üzerinden ötekilere iletmek istediğimizde şöyle düşünüp konuşmayız örneğin: suyun devamlı akışına bak; aksine şöyle düşünüp konuşuruz: nehrin ne kadar hızlı aktığına bak. Sanki rüzgâr bir yerde öylece duran, belli bir zamanda harekete geçip esmeye başlayan bir şeymiş gibi "rüzgar esiyor" deriz – sanki gerçekte rüzgar bizzat esme hareketinin adı değilmiş, sanki esmeyen bir rüzgar olabilirmiş gibi. Süreç halinde olanı bir duruma indirgemenin bu tarzı, bu tür dillerle yetişmiş olanlara olağan görünür. Bu kişiler sıklıkla başka türlü düşünme ve konuşmanın hiçbir şekilde mümkün olmadığını zannederler. Gelgelelim gerçek hiç de öyle değildir. Yapıları itibariyle bu tür deneyimlerin, yani süreçlerin başka türlü ele alınmasını, kavranmasını mümkün kılan bazı dillerin olduğuna işaret eden kimi dil araştırmacıları vardır. Avrupa dil ve düşünme geleneğinin bu türden sınırlanmalarının en cesur ve en zihin açıcı incelemesini Benjamin Lee Whorf'un*

* Benjamin Lee Whorf (1897-1941), ABD'li dilbilimci. Asıl ününü Sapir-Whorf hipotezine borçludur. Aslında kimyacıdır. Amerikan yerli dilleri, özellikle Hopi dilindeki çalışmaları ve dilbilimsel izafiyet kuramını bulmasıyla hak ettiği tanınmışlığı bulmuştur. Anadilin insanın düşünce sistemini büyük ölçüde etkilediğini söylemiştir. (ç.n.)

Language, Thought and Reality[28] adlı kitabında buluruz. Whorf, Avrupa tarzı dillerin cümlelerini iki ana öğe; isim ve fiil, başka deyişle özne ve yüklem çatısı üzerine kurduklarını belirtir. Bu dilsel eğilim, daha antik çağdan itibaren, Aristoteles geleneğindeki dilbilimci ve mantıkçıların çalışmalarının da katkısıyla giderek sistematikleşip yerleşikleşti. İnsanlar, söz konusu cümle kurma tarzının gözlemleneni zihinde işleme ve dilde ifade etmenin evrensel biçimi, mantıklı ve rasyonel denilen tarzı olduğunu varsayıyorlardı. Bizzat Whorf, özellikle de atom parçacıkları söz konusu olduğunda yeni araştırmaların belli veçhelerini anlama ve uygun biçimde kavramsallaştırma denemelerinde fizikçilerin karşılaştıkları büyük zorlukların nedenlerinden biri olarak alışılageldik dil ve düşünme yapılarımızın bu tür kısıtlayıcı karakteristiklerine işaret eder.

Aynı durumun sosyoloji için de geçerli olduğundan en ufak şüphe yoktur. Dillerimizin; hareketsiz, durağan şey karakterine sahip isimleri dikkatimizin odağına kaydıran, bununla birlikte tüm değişim ve hareketleri ancak sıfat ya da fiiller yoluyla fakat her halükarda fazladan, ilave bir şey olarak ifade edebilen yapısı, gerçekte gözlemlenebilir olanın kavramsallaştırılmasının tekniği olarak çoğu durumda son derece elverişsizdir. Süreçleri devamlı olarak duruma indirgeme hali, fenomenlerin değişip, dönüşmeyen veçhelerinin asli ve özsel olarak değerlendirilmesine neden olur. Bu tavır kimi zaman öyle alanlara kadar genişler ki, buralarda bu sınırlandırma, indirgemeci bu yaklaşım bütünüyle hatalı, yanıltıcıdır. Whorf eylemde bulunan ile onun faaliyeti, yapılar ile süreçler, nesneler ile ilişkiler arasında istemsizce yaptığımız zihinsel ayrımdan söz eder. Özellikle nesneler ile ilişkiler arasında yapılan ayrım, sanki düşündüğümüz bütün nesneler –bizzat insanlar da bu nesneler arasındadır– yalnızca hareketsiz değil, aynı

zamanda da kendi başına duran, izole nesnelermiş gibi konuşup düşünmemize neden olan dillerimizin bu zorlayıcı eğilimi, sosyolojinin nesnesini oluşturan iç içe geçmiş insan örgülerinin anlaşılması bakımından son derece sorunludur. Sosyoloji kitaplarının sayfaları biraz karıştırılacak olsa, insanda sanki izole ve hareketsiz nesnelere ilişkin oldukları izlenimi uyandıran, ancak dikkatli bakıldığında gerçekte sürekli hareket halinde ve öteki insanlarla sürekli ilişki içinde olmuş ya da olmakta olan insanlara ilişkin birçok terim bulunur. Bunun için "norm" ile "değer", "işlev" ile "yapı", "sosyal sınıf" ya da "sosyal sistem" gibi kavramların düşünülmesi yeterlidir. Yine toplum kavramı da, tıpkı doğa kavramında olduğu gibi hareketsiz haldeki izole bir nesne karakterine sahiptir. Aynı durum birey kavramı için de geçerlidir. Dolayısıyla kendimizi sürekli, örneğin birey ve toplum gibi anlamsız kavramsal ifadelere zorlanıyor hissederiz: Böyle bir kullanım, birey ile toplumun sanki bunlar masa ve sandalye ya da tencere ve tava gibi iki farklı şeymiş gibi görünmelerine neden olur. Böyle bir durumda kişi kendini, görünüşe göre ayrı ayrı var olan bu nesneler arasında nasıl bir ilişki vardır gibi bir soru üzerine sonu gelmez tartışmalara dolanmış halde bulabilir; üstelik bu kişinin, farkındalığının bir başka seviyesinde toplumların bireylerden oluştuğunu ve bu bireylerin örneğin konuşma, düşünme ve sevme gibi becerilerini daima ötekilerle ilişki içinde ve sayesinde, yani toplum içerisinde elde edebildiğini açık açık bilmesine rağmen.

Kısıtlı sayıdaki bu örnekler, insani-toplumsal entegrasyon seviyesinde gözlemlenen ilişkilerin bilimsel incelemesi için bugüne kadar aktarılagelmiş dil ve düşünme yapılarının eleştirel bir değerlendirmeden geçirilmesi zorunluluğunu anlaşılır kılmak için şimdilik yeterli olmalıdır.

Sosyolojik "Kategorilerin" Kritiği

Bir önceki bölümde sözü edilen kavramsallaştırma eğilimlerinin çoğu, şayet fizik ve kimya bilimlerinin belli veçheleri ve bunların felsefi bilim kuramlarındaki kullanımları dolayısıyla daha da baskınlaşıp yerleşikleşmiş olmasalardı, burada karşılaşılan zorlukların aşılması daha kolay olurdu. Fizik ve kimya bilimlerinin gelişimlerinin klasik evresinde, değişim ve hareket halinde gözlemlenen her şeyi hareket etmeyen ve değişmeyen bir şeye, tam olarak söylemek gerekirse ebedi doğa yasalarına dayandırmak bu alanda yapılan incelemelerin nihai hedefi olarak görülüyordu. Söz konusu eğilim zamanla, bu hareket ve değişim halinde gözlemlenebilir olanı değişmez ve sonsuz bir şeye götürüp dayandırma işini bütün bilimlerin birincil görevi ve bir araştırma alanının bilimselliğinin ölçütü olarak geniş ölçüde yerleştiren felsefi bir bilgi ve bilim kuramında meşru zeminini buldu. Bu nedenle akademisyenler, bilhassa da bazı sosyologlar huzursuzluk ve hatta belki de vicdanen rahatsızlık duyarlar, zira bir yandan bilim adamı olduklarını iddia ederken öteki yandan felsefi bilim kuramının deklare ettiği bilim idealine ulaşacak yetenek ve yetkinlikte olmadıklarını deneyimlerler. Bu arada daha titiz ve etraflı bir inceleme, bir zamanlar klasik fizikte söz konusu olduğu gibi ebedi doğa yasaları arayışının, başka deyişle tüm değişim ve dönüşümü sonsuz ve değişmez bir şeye indirgeme çabasının bugün artık fizik ve kimya bilimleri için de merkezi bir rol oynamaktan çıktığını muhtemelen gösterebilirdi. Bununla birlikte süreçleri bir duruma indirgeme eğiliminin altında gelenekçe kutsanan bir değer anlayışının, yargısının yattığına işaret etmek sosyologlar açısından belki de o kadar da önemsiz değildir. Dönüşen şeyin, hani bu nedenle geçici olmasından ötürü dönüşmez olandan daha önemsiz, daha anlamsız, kısaca daha değersiz olduğu handiyse olağan, doğal olarak kabul edilmekte ve bu değer verme biçimi örtük uzlaşı yoluyla durmadan desteklenerek yerleşikleşmektedir.

Bu tarz bir değerlendirme anlaşılırdır. Bu değerlendirme insanın geçici olmayan, ölümsüz bir şeye olan ihtiyacına karşılık gelir. Gelgelelim bu ihtiyaca ve değerlendirmeye tekabül eden düşünme tarzlarının, insanların içinde yaşadıkları dünyayı, bunun yanı sıra özellikle de doğrudan deneyimledikleri sosyal hayatı bilimsel olarak kavramayı mümkün kılmaları bakımından da en uygun düşünme tarzları oldukları iddiası, durup üzerine düşünülmeksizin öyle peşin bir yargıya yaslanılarak kabul edilemez. Bilimsel süreçleri duruma indirgeme eğiliminin ve bu eğilimi bir ideale yükselten bilim kuramlarının verimliliklerinden daha uzun yaşadıkları, işlevsiz kalmalarına rağmen varlıklarını devam ettirdikleri hiçbir iki anlamlılığa yer bırakmadan söylenebilir. İnsanlarca ortaya atılan en tuhaf tasavvurlardan biri; gözlemlenebilir herhangi bir dönüşümün ancak hareketsiz, statik bir "ilk-neden"in sonucu olarak açıklanabileceği tasavvurudur. Bu tarz ön kabullere yaslanmadan yapılacak küçük bir akıl yürütme, bir hareketin yalnızca bir hareketten, bir dönüşümün ise yalnızca bir dönüşümden hareketle açıklanabileceğini gösterebilir. Bu düşünce biraz huzur kaçırıcı gelebilir. Burada sabit, hareketsiz hiç mi bir şey yok yani, diye sorabilir insan. Eski felsefi bir argüman şöyle der: Şayet kendisi dönüşmeyen ve buna uygun olarak tüm dönüşümden önce gelen bir şey yoksa bir dönüşümden nasıl söz edilebilir?

Bu tür geleneksel argümantasyonların tamamında olduğu gibi, bu düşüncede de yukarıda sözü edilen o basmakalıp dil şemasının etkili olduğu görülüyor. İnsan, nehrin aktığını söyleyebilmek için öncelikle bu nehri durağan olarak tasarlayabilmek zorundadır. İyi de insan toplumlarının evrenselleri̇nden söz ederken bizim de bulmak istediğimiz şey tam da değişip dönüşen toplumlardaki değişmez olan değil midir? Hayır, aranan kesinlikle bu değildir. Yukarıda vurgulanan şey

her şeyden önce insanların doğal donanımları itibariyle değişime açık, hatta değişime kurulu olduklarıydı. Yani sürekli bir öğrenmeyi, yeni deneyimleri aralıksız kaydetmeyi ve davranışlarını yeni durumlara uyarlamayı, dolayısıyla toplumsal birlikte yaşamın bir değişimini mümkün kılan ve organların oluşturduğu yapısal donanımlardı. Anlayacağımız bizim sözünü ettiğimiz şey; insanların evrimsel dönüşümünden kaynaklanan ancak kendisi değişmeden kalan türe özgü dönüşebilirlik özelliğidir. Ancak bu dönüşebilirlik kaosla özdeş değildir. Burada karşı karşıya olunan özel türden bir düzendir. 19. yüzyılın Comte, Marx, Spencer gibi klasik sosyologları ve başka birçokları, işte tam da bu düzeni, yani değişimin düzenini izaha çabaladılar.*

Duruma-indirgeme** eğilimi sosyolojide kısmen klasik sosyoloji kuramlarının toplumsal dönüşüme ilişkin spekülatif yanlarına tepki olarak 20. yüzyılda giderek güç kazandı. Bu karşıtlıkta sarkacın salımını karşıt olunan yöne öyle fazla gitti ki, hareketsizlik ve dönüşmezlik günümüzün önde gelen

* Karşılaştırma için bkz. *Grundfragen der Soziologie,* cilt 4: Wilbert E. Moore, Münih 1967. (y.n.)

** Elias, sosyolojinin vazgeçilmez kavramsal araçlarından biri olan sosyal süreç kavramına eski önemini kazandırmak ister. Yazarın süreçleri duruma-indirgeme geleneğine olan eleştirisi bu bağlamda değerlendirilmelidir. Elias, toplumun normalde değişmez bir denge durumunda (yani hareketsiz durumda) olduğu örtük varsayımına karşı çıkar. Bu durumda toplumsal değişim, dönüşüm rastlantısal, normalde optimal bir dengede duran toplumsal sisteme dıştan etki eden bir müdahale olarak görünecektir. Elias'ın çıkışı bilhassa Talcott Parsons'a ve onun her biri yalnızca iki durum kategorisinin karşı karşıya getirilmesinden ibaret ikilikler olan temel kalıplarına, başka deyişle kalıp değişkenlere (pattern variables) karşıdır. Bu kalıp modeller bir eylemin yapısal-işlevsel analizinde kullanılır. Toplam beş kategori, kategorilerin her birinde ise iki ihtimal vardır; duygusallık-duygusal nötrlük, kendi kendini yönlendirme-kolektif yönlendirme vs. Elias açısından bu kavramsal indirgeme, sosyolojik algının hiç de gerekli olmayan bir fakirleşmesinden başka bir şey değildir. Düşünür, gerçeklikte daima olmakta veya değişmekte ama her halükarda hareket halinde olan toplumsal fenomenlerin bu yolla uygun şekilde algılanabileceğinden şüphe duyar. (ç.n.)

sosyal kuramcılarına, bilhassa da Talcott Parsons'a toplumsal sistemin olağan bir özelliği; değişme ve dönüşmeler ise toplumların bu olağan denge durumlarında ortaya çıkan aksaklıkların, arızaların sonuçları olarak göründü. Söz konusu sarkaç hareketinin böylesine aşırı bir karaktere bürünmesinin nedenlerini burada ele alamayız.[29] Burada sosyolojik düşünmenin yeniden yönlendirilmesinden bahsedişimizin farklı nedenleri olmakla birlikte bunun asıl nedeni; toplumsal dönüşümün düzenini ortaya koymaya çabalayan ve 19. yüzyılda ortaya atılan kuramlara karşı gelişen tepkinin karşıt olunan yöne haddinden fazla kaymış ve burada fazla mesai harcanmış olmasına işaret etmek isteyişimizdir. Toplumsal gelişmenin toplumsal pratikte ortaya çıkardığı sorunların hiç olmadığı kadar ciddileştiği bir dönemde, bu süreçte gerçekleşen değişimlere her koşulda bir bozulma, çürüme semptomu gözüyle bakan kuramlarla hareket edilecek olursa, bu durumda teori ve pratiği birbirine yaklaştırmanın tüm imkânı yitirilir.

Şayet teori ile pratik yakınlaştırılmak isteniyorsa, o zaman sosyolojik düşünmenin ve sosyolojik algının spesifik bir yeniden organizasyonuna gerçekten de ihtiyaç vardır. Sosyolojide bugün, görünüşe göre hareketsiz durumdaki izole nesnelerle iş gören bir soyutlama tarzı egemendir. "Sosyal Değişme" kavramının kendisi bile sıklıkla sanki söz konusu olan bir durummuş gibi kullanılır. Düşünce adeta, olağan durum olarak kabul edilen hareketsiz durumdan olağan dışı bir durum olarak kabul edilen harekete doğrudur. Diğer yandan şayet sosyolojinin incelediği olgular daha iyi anlaşılıp açıklanmak isteniyorsa, bu durumda yapılması gereken toplumsal olguları hareketlerinden, yani süreç karakterlerinden soyutlamamaktır; ayrıca da herhangi aktüel bir toplumsal durumun araştırılmasında toplumların süreç karakterini ve öteki veçhelerini dışlamayan kavramları referans çerçevesi olarak kullanmaktır. Bu söylediklerimiz ilişkiler ile

ilişki içindeki nesnelerin kavramsallaştırması için de geçerlidir. Birçok sosyolojik terim yukarıda sözü edilen gelenekle uyum içerisinde, sanki bu terimlerin ifade etmeye çalıştıkları şey tüm ilişkilerinden soyutlanmış, izole bir nesneymiş gibi oluşturulmuştur. Başka deyişle sosyolojik analizlerin hâlihazırdaki biçimi; bileşik olanın zihinde, mesela "değişkenler" ya da "etkenler" olarak tek tek unsurlarına ayrılmasını mümkün kılar; gelgelelim kapsamlı bir ilişki bütününün bu derece ayrıştırılmış ve izole edilmiş veçhelerinin birbirleriyle nasıl bir ilişki içinde oldukları sorusu hiç sorulmaz. İlişkide olma hali her durumda, sanki gerçekte hiçbir şeyle ilişiği olmayan, yani izole bir kendinde şeye sonradan eklenen ilave bir şey, nitelik olarak görülür.

Yine burada da bir algı revizyonu ihtiyacı kendini gösterir. İlişkilerden hareketle bu ilişkilere dolanmış tek tek unsurlara doğru düşünülmesi, sosyolojide incelenen spesifik iç içe geçme düzenine ve bu düzene özgü ilişki biçimlerine çok daha uygundur. İnsanların birbirleriyle olan temel ilişkililik hallerini soyutluğa kaymadan inceleyebilmemiz için hangi türden kavramlara ihtiyacımız olduğunu iç içe geçme modelleri bize zaten göstermişti. Aynı durum güç kavramı için de geçerlidir. Güç kelimesi sıklıkla, sanki bu kavram hareketsiz haldeki bir objeye ilişkinmiş gibi kullanılır. Böyle bir kullanım yerine burada, gücün iki veya daha fazla insan ya da hatta belki de insanlar ile doğa nesneleri arası bir ilişkiyi ifade ettiğine ve ilişkilerin bir niteliği olduğuna işaret edildi. Bununla birlikte bu kavramın ilişkiler arası az çok dalgalı güç değişimlerine gönderimiyle bağlantısı içinde düşünülmesi gerektiği ve ancak bu şekilde kullanıma en uygun hale geldiğinden söz etmiştik. Bu, geleneksel olarak durağan tözlerle ilişkilendirilen bir kavramın bir ilişki-kavramına dönüştürülmesine bir örnektir. Buna benzer daha birçok kavram vardır.

Yalnızca sosyolojide değil, günlük hayatta da en çetrefil kavramlardan biri olan birey kavramı da yine bu kavramlar arasındadır. Söz konusu kavramın bugünkü alışılageldik kullanımı; hiç çocuk olmamış, bütünüyle kendine teslim, başka hiçbir şey ya da kişiyle ilişkisi olmayan ve öteki herkes ve her şeyden yalıtık yetişkinlerden bahsediliyormuş gibi bir izlenim uyandırır. Kavram bu biçimiyle, başka deyişle bireysellik ve bireyselcilik gibi sözcük oluşumlarında yankısını bulduğu bu tasavvurla; yeni dönemin Avrupa dillerinde bir hayalet gibi dolanır. Bireyi de toplumu da statik olarak tasavvur eden, bununla birlikte bu iki statik olgu arası karşılıklı ilişkiyi beyhude bir çabayla inceleyen birçok sosyoloğun kuramlarında yukarıdakine benzer bir birey tasavvuruyla sıklıkla karşılaşılır. Fevkalade bir sosyolog, bununla birlikte ampirik verilerin düşüncede birleştirilip toplu bir bakış haline getirilmesi konusunda alabildiğine keskin bir iç görüye sahip bir düşünür olan Max Weber (1864-1920); sosyolojinin temel kategorilerini açıklığa kavuşturma çabasında görüleceği üzere* statik ve izole niteliklerle yüklü birey ve toplum kavramlarının işaret ettiği birbirinden tamamen yalıtık ve statik nesneler arası ilişki problemiyle düşünsel olarak bir türlü başa çıkamamıştır. Weber yukarıdaki anlamda bir mutlak bireye aksiyomatik olarak inandı. Bu şekilde sosyolojiyi iyi kötü kendi ayakları üzerinde duran, görece otonom bir disiplin yapabileceği umuduyla söz konusu kanaatini teorik bir kalıba girmeye zorladı. Böyle yapmış olması, onun eserinin büyüklüğünden ve bu eserin sosyoloji için öneminden şüphesiz hiçbir şey eksiltmez.

Büyük adamların kavga ve ihtilafları, yanılgı ve hezimetleri bir bilimin gelişimi açısından şüphesiz ki önemli roller oynayabilir. Gelgelelim bu yanılgılar bir zaman sonra gelişmenin

* Bkz. *Grundfragen der Soziologie*, cilt 3: Helmut Klages, Minis 1969, s. 111 (y.n.)

yolunu da tıkayabilirler. Klasik sosyoloji literatürünün dikkatli bir okuru, birey ile toplum arasındaki bu çetrefil problemin izlerini her yerde bulacaktır. Her iki kavramın izole edici, statik ve cansız heykel misali kullanımıyla bu problem çözülemez. Ampirik çalışmasında değilse bile teorik çalışmasında Weber, toplumlar üzerine söylenebilen her şeyin birer soyutlama olarak aslen bir gerçeklikleri olmadığını söyleyerek ve sosyolojiyi genelleştirici bir bilim şeklinde kavrayarak bu tuzaktan kaçınmaya çalıştı. Bu nedenle "devlet" ve "millet", "aile" ve "ordu" gibi kavramlar ona, "tek tek insanların sosyal eylemlerinin spesifik bir gerçekleşmesinden başka bir manaya gelmeyen yapılar, oluşumlar olarak göründü. Gerçi Weber'e göre toplum üzerine soyutlayıcı sosyolojik ifadeler ile bireysel eylemlerin gerçeklikteki çeşitliliği arasında tam bir örtüşme olmaz, fakat bu ifadeler yine de olguları daha kesin, isabetli ifade etme imkanı sağlarlar. Max Weber kendi kuramında toplumu; birbirinden yalıtık ve kendinden menkul yetişkin bireylerin eylemlerinin az çok düzensiz bir yığını olarak ayrıştırdığından gözlemlenebilir tüm toplumsal yapı, tip ve düzenliliklerin gerçek dışı göründüğü bir pozisyona girmeye zorlandı. Weber, bürokratik idari birimler, kapitalist iktisadi sistemler ya da karizmatik iktidar modelleri gibi tipik toplumsal yapıları, ancak gerçekte herhangi bir yapıdan yoksun ve düzensiz şeylere işaret eden ve sosyologlarca ortaya atılan daha isabetli ve düzenli bilimsel tasavvurlar olarak meşrulaştırabildi.

Anlayacağımız Max Weber, kuramsal çalışması açısından sosyolojik nominalizmin en büyük temsilcilerinden biriydi: İnsanların oluşturduğu toplum, bu geleneğin temsilcilerince basit bir "flatus vocis"* olarak görülür. Emile Durkheim

* "Flatus vocis"; seslerden meydana gelen hava akımı ya da manasız, boş sözlerdir ve bu bağlamda da gerçek nesne değillerdir. (ç.n.)

Söz konusu kavram, evrenseller tartışması içerisinde ("realist" anlayışa karşıt olarak) "nominalist" anlayışça ortaya atılmıştır. (y.n.)

(1858-1917) daha ziyade karşıt pozisyona meyilliydi. Yine o da birey ve toplumun kavramsal açıdan yukarıda betimlenen biçimiyle, yani iki statik fenomen olarak her karşı karşıya getirilişinde düşülen o çıkmaz sokaktan ikna edici bir çıkış yolu bulmaya çabaladı. *De la Division du Travail* (Toplumsal İş Bölümü Üzerine) adlı eserinde Durkheim şöyle yazmıştı: "Şüphesiz ki bireylerin bilincinde var olmayan hiçbir şey toplum içerisinde de var olmaz. Öte yandan bireylerin bilicinde bulunan hemen her şey toplumdan gelir. Bilinç içeriklerimizin büyük kısmı, birbirinden yalıtık insan varlıkları arasında ortaya çıkamazdı ve farklı tarzda gruplaşmış insanlarda tamamen farklı bir forma, görünüşe sahip olurdu."[30]

Bu "tavuk-yumurta-problemi" ile ilgili olarak yeniçağın sosyoloji literatüründe ve yine öteki metinlerde sayısız başka örnek bulmak mümkündür. Hal böyleyken ister toplum isterse de birey üstün sayılsın ve buna uygun olarak gerçek diye tayin edilsin ya da tıpkı Talcott Parsons'un yakın zamanda yapmaya çalıştığı gibi bu iki kavramdan kâh biri kâh öteki ya da ("ego" ve "tek tek eyleyenler" bir yanda, "sosyal sistem" öteki yanda" olmak üzere) her ikisi birden gerçek olarak kabul edilsin hiçbir şey değişmez. Anlayacağımız, burada kendileriyle iş görülen kavramlar işe yararlılıkları, uygunlukları bakımından daha etraflı bir sınamaya tabi tutulmadığı, ister "aktör" ve "sistem", "tek-insan" ve "ideal-tip" isterse de "birey" ve "toplum" olarak adlandırılsın her iki kavram da bunları öncelikli olarak durağan haldeki izole objelerle ilişkili gösteren geleneksel ad karakterini koruduğu sürece içine düşülen o zihinsel tuzaktan bir çıkış görünmemektedir.

İlk olarak birey kavramını ele alalım. Bu kavramla işaret edilen gözlemlenebilir olgular göz önüne getirilecek olursa, bu durumda bebek olarak doğan, ailesi ya da öteki yetişkinlerce uzun yıllar beslenen ve korunmak zorunda olan, ağır ağır

büyüyen, ardından şu veya bu toplumsal mesleki pozisyonda kendi geçimini sağlayan, belki evlenen ve bir süre sonra kendi çocuklarına sahip olan ve sonunda da ölen tek tek insanlarla karşılaşılır. O halde bir bireyden, bazen ifade edildiği gibi yalnızca bir sürecin evrelerinden geçen bir insan değil, aynı zamanda kendisi de değişip, dönüşen bir insanın anlaşılması haksız değildir; burada, daha önce sözünü ettiğimiz "ırmak akar," "rüzgar eser" gibi ifadelerdekine benzer bir durum söz konusudur. Her ne kadar böyle bir ifade alışılageldik düşünme ve konuşma alışkanlıklarına ilk elde aykırı gelse de, insanın sürekli hareket içerisinde olduğunu söylemek gerçekliğe çok daha uygundur; o yalnızca bir süreçten geçmemektedir, aksine bizzat bir süreçtir. İnsan gelişir ve bir gelişmeden söz ediyorsak, bu durumda sonradan gelen her bir biçimin, görünüşün bir öncekinden, mesela gençliğin çocukluktan, yetişkinliğin gençlikten kesintiye uğramaksızın çıktığı devamlı hareketin o içkin düzenini kastederiz. İnsan bir süreçtir. O halde neden bilim adamları bile alışılageldik "birey" kavramı gibi bir kavramı, anlayacağımız, tek tek insanları başka hiçbir şeyle ilişkisi olmayan, bütünüyle kendinden menkul, hiç çocuk olmamış, büyüyüp gelişme sürecinden hiç geçmemiş, bütünüyle yalnız yetişkinler olarak gösteren bu kavramı bu kadar sık kullanırlar? Cevap nispeten basittir. Alışılageldik birey kavramının dile getirdiği şey, aslında olması arzulanan bir idealdir. Çocukluklarından itibaren insanlar bağımsız, tamamen kendine yeten, öteki insanların tümünden yalıtık yetişkinler olma yönünde eğitilirler. Sonunda kişi gerçekten de olması gereken, belki de olmayı dilediği şey olduğunu düşünür ya da hisseder. Daha açık konuşmak gerekirse, kişi gerçek ile ideali; yani halihazırda olan ile olması gerekeni birbirine karıştırır.

Gelgelelim bireyler olarak insanlar ile toplumlar olarak insanlar arasında düşüncede yapılan bu tuhaf ayrımın nedenini,

onu sadece şu veya bu düşünürün az çok bilinçli değerlendirmelerine dayandırarak açıklayamayız. Son tahlilde bu ikiliğin temelinde, hemen hemen Rönesans'tan bu yana Avrupa toplumlarının giderek daha geniş çevreleri için ve bundan evvel belki de Antikitenin bazı entelektüelleri için kısmen karakteristik olan spesifik bir kendilik-deneyimi yatar. Bu deneyim insanlara, sanki bu insanların kendileri, anlayacağımız, asıl "kendilikleri" varoluşlarını bir şekilde bunların "içinde" bir yerde sürdürüyormuş ve sanki orada "içeride" görünmez bir duvarla "dışarıda" olan her şeyden, yani "dış dünyadan" yalıtıklarmış gibi görünmesine neden olan bir deneyimdir.* Kendilerini bu tarzda, yani kapalı bir kutu, *homo clausus*** olarak deneyimleyen insanlar bu deneyimi olağan, tüm insanlara ortak bir deneyim olarak görürler. Bununla birlikte kimi insanların kendilerini ve içinde yaşadıkları dünyayı bu biçimde algılamadıklarını tasavvur edemezler. Deneyimledikleri bu tecrit edici muhafazanın aslında ne olduğunu ve bu muhafaza içinde neyin tecrit edildiğini kendilerine sormazlar.[31] Asıl "kendiliği" içeren bu muhafazanın duvarı deri midir? Kafatası mı yoksa göğüs kafesi midir? Sözüm ona insani bir "içi", "dışarıda" olandan ayıran bu duvar nedir ve nerededir ve yine bu muhafaza içinde hapsedilmiş olan şey nedir ve nerededir? Bunu söylemek zordur, zira kafatasının içinde beyin yer alır, göğüs kafesindeyse kalp ve iç organlar. Gerçekten de bireyselliğin, başka deyişle dıştaki dünyadan dolayısıyla da "toplumdan" ayrı, yalıtık biçimde var olan o asıl "kendiliğin" çekirdeği, özü müdür bu? Bir anlamda insanın bizzat kendisi olması gereken, sınırları kolaylıkla belirlenemeyen bir muhafaza içerisinde yer alan ve

* Elias, özellikle Descartes ile başlayan "düşünen töz" (res cogitans) ve "yer kaplayan töz" (res extensa) ayrımını kast ediyor. (ç.n.)

** Homo clausus; Latincede "kapalı, kilitli insan" manasına gelen bu kavram, kendi "içinde" "dış dünyadan" tecrit olmuş insan modelini (özellikle sanayileşmiş toplumdaki "Batılı" bireyi) ifade eder. (ç.n.)

de kanıtlanamayan mekânsal bir konumu insanın kendi kendine atfetmesini sağlayan bu mekânsal metaforlar, son tahlilde açık ki insanların alabildiğine güçlü, tekrar tekrar ortaya çıkan bir sezgisini ifade etmeye yararlar. Bu sezginin gerçekliğinden şüphe edilemez. Şüphe edilmesi gereken şey şudur; insanın bu sezgiden kaynaklanan kendilik tasavvuru ile kafasında oluşturduğu insan tasavvuru acaba gerçekliğe ne kadar uygundur?

Bu bağlamda, böyle bir tasavvurun kapı araladığı çetrefil sorunlar her ne kadar burada ele alınamayacak olsa da, bir homo clausus olarak insanın söz konusu tasavvurunun tartışmaya açık olduğuna işaret etmek gerekir.[32] Bu noktada bireyler dışında var olan bir şey olarak toplum ya da toplumun dışında var olan bir şey olarak bireyler şeklindeki tasavvura direngenliğini ve ikna edici gücünü verenin son kertede tam da bu kendilik deneyimi ve insan tasavvuru olduğuna işaret etmek yeterlidir. Sosyoloji kuramcılarının bu tür sorunlarla nafile mücadelesi bunu yeterince açık şekilde gözler önüne serer: "Bu nedenle sosyal fenomenleri", diye yazıyordu Durkheim, "bunlar üzerine tasavvurlar geliştiren öznelerin bilincinden ayrı, bağımsız şeyler olarak ele almalıyız; bu fenomenleri dışarıdan ve dışımızdaki nesneler olarak incelemeliyiz, çünkü onları zaten kendi dışımızdaki nesneler olarak algılarız. Söz konusu dışsal varoluşun aldatıcı bir görüntüden ibaret olması durumunda, bilim ilerlediği ölçüde bu illüzyon ortadan kalkacaktır ve işte bu noktada dış dünyanın, deyim yerindeyse yeniden iç dünyaya döndüğü görülecektir."[33]

Durkheim, hayatı boyunca bu sorunla nafile bir mücadeleye girdi. Onun sorunu ortaya koyuş tarzı, "dıştaki" sosyal fenomenlerin birey ve onun "içteki" bilinciyle ilişkisi açısından varoluşlarına odaklanmış sorunlar ile "dıştaki" nesnelerin bilginin bireysel öznesi ve bu öznenin "bilinci", "ruhu" (Geist), "anlağı" ve bunların "içteki" akrabalarıyla ilişkisi açısından

varoluşları etrafında dönen o eski epistemolojik sorunlar arasındaki benzerliği oldukça açık bir biçimde gözler önüne serer. Max Weber bu sorunu farklı bir biçimde ele aldı. Gerçi muhtemelen Weber bu zorlukların Durkheim kadar farkında değildi, yine de onun durumunda da bu zorluklar en az Durkheim'da olduğu kadar açık şekilde görülürler. Öyle ki Weber, örneğin sosyal olan bireysel eylemler ile sosyal olmayanlar, demek salt bireysel olanlar arasında ayrım yapar. Weber'in kendi verdiği örneklerden bu ayrımın su götürür olduğu oldukça açık şekilde anlaşılır. Öyle ki mesela birinin yağmur yağdığında şemsiye açması Weber'e göre sosyal bir eylem değildir. Zira burada şemsiyenin açılması, Weber'e göre öteki insanlara yönelmemiştir. Weber açık ki şemsiyeyle sadece belli toplumlarda karşılaşıldığını, bütün toplumlarda üretilip kullanılmadıklarını hiç hesaba katmamaktadır. Benzer biçimde iki bisiklet sürücüsünün karşılaşmasını da sosyal olmayan olarak açıklar. Ona göre ancak bu bisiklet sürücülerinin karşılaşmasından doğacak hakaret ve kavgalar sosyal olabilir. Bireyler için bir kayanın, bir fırtınanın, bir nehrin anlamı, ayrıca buna uygun olarak da bu bireylerin bu şeylere ilişkin eylemleri mitik-büyülü inanç sistemlerine sahip daha ilkel toplumlar ve daha sekülarize sanayi toplumlarında son derece farklı olabilseler de Weber, salt cansız nesnelere yönelen hiçbir eylemi sosyal olarak değerlendirmez. Max Weber'in düşüncesi büyük oranda, bireysel olarak karakterize edilmeyi hak eden ile sosyal olarak karakterize edilmeyi hak eden davranışlar, eylemler arasında bir sınır, ayırıcı bir duvar olması gerektiği algısmca belirlenmiştir. Sorunu ortaya koyuş tarzının, birey kavramının bir süreçten geçerek olmuş ve hâlâ olmakta olan bir insana değil de, daha ziyade statik bir durum olarak düşünülen bir insana ilişkin tasavvurca ne kadar belirlenmiş olduğu yine bu örnekte de görülmektedir.

Bu statik-insan tasavvuru bir mitostur. Tekil insanlar birer süreç olarak anlaşıldığında, çok çok bu insanların büyüdükçe ötekilere daha az bağımlı hale geldikleri söylenebilir. Gerçi bu durum sadece bireye bireyselleşmesi için nispeten daha geniş bir hareket imkanı sunan toplumlarda söz konusu olur. Bununla birlikte her tek insanın çocukken ötekilere son derece bağımlı olduğundan ve de konuşma ve düşünmeyi evvela ötekilerden öğrenmek zorunda olduğundan kimse şüphe edemez. Öyle ki ötekilerden tamamen ayrı, yalıtık olma, kendi benliğinin içinde bir yerde kapalı, tecrit olduğu hissi, görülebildiği kadarıyla küçük çocuklara bütünüyle yabancıdır. "Homo clausus" tasavvuru çocuklara uymaz.

Birey olarak ifade edilen ile toplum olarak ifade edilen arasındaki ilişki sorununun her ikna edici çözüm girişiminde tekrar tekrar çarpıp durulan o zorlukların büyük bir kısmının bu kavramların karakteriyle bağlantılı olduğu su götürmez bir gerçektir. Bu kavramların uyandırdığı tasavvurların zorlayıcılığından bir parça sıyrılmak istenildiğinde, ilkin söz konusu kavramların ilgili oldukları oldukça basit bir olguyla karşılaşılır. Bu kavramlardan tekil durumda olanı, demek birey kavramı insanlara, öteki ise çoğul haldeki insanlara, yani topluma ilişkindir. Bu olgu söze döküldüğünde, tek insanı sanki tüm öteki insanların dışında ve ötesinde duruyormuş gibi gösteren o tuhaf kendilik deneyimi bir parça olsun gevşemeye başlar. Öteki insanlar olmaksızın, demek ötekilerden yalıtık şekilde varolan tek bir insan düşünülemez. Anlayacağımız sosyolojinin araştırmak için ihtiyacı olan insan tasavvuru tek başına duran, yalıtık bir insan, yani bir "homo sociologicus"* olamaz. Açık ki sosyolojik araştırma için çoğul durumdaki insanların bir tasavvuru,

* Toplumsal insan (homo sociologicus) sosyolojide Ralf Dahrendorf tarafından tasarlanan aktör modelidir. Bu modelde insan, norm, değer ve beklentilere boyun eğmek zorunda olan, toplumca koşullandırılan bir canlı olarak görülür. (ç.n.)

görece açık uçlu karşılıklı bağımlılık süreçleri olarak insanların bir "çokluğu" hareket noktası yapılmalıdır. Önceki bölümlerde ele aldığımız oyun modelleri, örtük olarak bu gerekliliğe zaten işaret etmişlerdi. İnsan daha doğduğu andan itibaren öteki insanlarla oyunlar oynamaya başlar. İster ağlama ister gülme biçiminde olsun küçük çocukların dahi ötekilerine karşı kozları vardır. Bununla birlikte tek insanın ötekileriyle olan sonu gelmez ilişkililik haline uygun hareket edilebilmesi için, yukarıda sözü edilen kendilik deneyiminde belli bir revizyona gidilmesi gerekmektedir. Söz konusu hatalı kendilik deneyimi, kişi sanki oynadığı oyunun dışında bir yerde duruyormuş gibi aldatıcı bir görüntüye neden olur. Kişi kendisinin de diğerleri arasında ve ötekilerle aynı oyunun içinde yer alan bir insan olduğunu algılayabilecek yetkinlikte olmadığı sürece sosyolojinin görevini anlaması da mümkün değildir.

Algının yeniden yönlendirilmesi bu şekilde formüle edildiğinde, yapılmak istenen bu iş kulağa basit ve hatta belki de sıradan gelebilir. Ne var ki bu iş hiç de öyle kolay değildir. Yukarıda özel türden bir kendilik deneyiminden söz etmiştik. Bu türden bir kendilik deneyiminde kişi kendi bilincinin farkına, kendini öteki insanların karşısında yer alan bir canlı olarak algılayarak varıyordu. Anlayacağımız, bu özgün kendilik deneyiminde kişi, kendi "içi"nin bir "dış" nesne olan "toplumdan" görünmez bir duvarla ayrıldığını düşünüyordu. Bu tür bir kendilik deneyimi, yüksek seviyede bireyselleşmiş, düşünsel refleksiyonun* büyük oranda yerleşik olduğu toplumlarda fazlasıyla derine işlemiştir. Öyle ki bu toplumlardaki bireylerin, her insanın ötekiler arasında bir insan olduğu şeklindeki basitmiş gibi görünen bu düşünceyi tüm sonuçlarıyla birlikte kavraması, ancak kişinin kendisiyle arasına mesafe koyuşunun bir üst basamağına

* Kişinin kendisi ile arasına mesafe koyarak kendi üzerine çıkıp, kendi üzerine dönüp kendini düşünen, kendisini nesneleştiren düşünme etkinliği. (ç.n.)

geçilmesiyle mümkün olabilir. Ayrımlaşmış, yani yüksek dereceden iş bölümünün hakim olduğu bireyci toplumların üyelerinin her birinde bugün artık olağan hale gelmiş refleksiyon faaliyetleri, kişinin kendisiyle, kendi düşüncesinin nesneleriyle arasına mesafe koyma faaliyetini de içerir. Toplumun gelişimi içerisinde insanlar; refleksiyon ve iç sesi, toplumsal pratiklerinde kendi spontane eylem itkileri ile öteki insanlar ve doğa nesneleriyle aralarına denetleyici ve ehlileştirici unsurlar olarak geçirdikleri ölçüde kendilerini doğa nesnelerinden ve öteki insanlardan ayrı, bireysel varlıklar olarak deneyimlerler. Bu nedenle kişinin kendi iç dünyası ile orada, dışarıda duran dünya arasında ayırıcı bir duvar olduğu hissinin gerçekliğinin idraki ile bu duvarın aslında mevcut olmadığının idrakini zihninde ilişkilendirmesi kolay olmaktan çok daha öte bir şeydir. Bu idrake ulaşmak, gerçekten de insanın kendisiyle ve öteki nesnelerle arasına mesafe koyuşunun bir üst basamağını şart koşar. Kişi, ancak bu idrakin yardımıyla kendisi ile ötekiler, birey ile toplum, özne ile nesne arasında gerçekten de varmış gibi görünen o ayırıcı mesafeyi, aslında toplum içerisinde zamanla öğrendiği uzaklaşma, araya mesafe koyma işlemleri dolayısıyla bizzat kendisinin sebep olduğu bir şeyleştirme olarak kavrayabilir.

Figürasyon Modeli Olarak Şahıs Zamirleri

Gündelik dillerimiz bize yukarıda değinilen sorunları yine bu dillerin imkânlarıyla aşmamızı sağlayacak dilsel araçlar sunmuyor olsalardı, bu durum biraz garip olurdu. Söz konusu olan insan olunca, gerçekten de bu türden bir dolu dilsel araç vardır. Bu araçlar, kavramsallaştırmanın o alışılageldik şeyleştiren tarzından sapma gösterdiklerinden, bilimsel kavramsallaştırmanın araçları olarak muhtemelen kimse onların sunduğu imkânların yeterince farkında değildir. Şahıs zamirleri, gündelik dilin bize sunduğu, kavram oluşturmanın şeyleştirmeyen tarzının

en fazla umut vaat eden modellerinden biridir.[34] Bunların insanbilimlerinin kavramlarının biçimlendirilmesi amacıyla kullanılması şüphesiz yeni bir şey değildir. Gelgelelim şahıs zamirlerinin bilimlerdeki alışılageldik kullanım tarzı, ilişkiler üzerine akıl yürütürken bizi bu ilişkileri hiçbir şeyle bağlantılı olmayan statik nesnelere dönüştürmeye zorlayan bir geleneğin o güçlü etkisini oldukça etkileyici bir şekilde gözler önüne serer. Normalde öteki insanlarla iletişimi sırasında belli bir ifadenin kendisine ilişkin olduğunu belirtmek için konuşucunun kullandığı "ben" kişi zamiri, bilimsel kullanımda, hâkim dil alışkanlıklarına uygun olarak bir anda sanki her şeyden yalıtık duran tek bir figüre ilişkinmiş gibi görünen bir ada (substantive)* dönüşür. Freud ve Parsons'un kullandığı şekliyle "ego" kavramı, esasen bir ilişki kavramı olan "ben" kişi zamirinin bir tür töz (substance) ya da şey-kavramına dönüşmesine iyi bir örnektir. Bununla birlikte Parsons gibi bir sosyologun tek "ben"i şahıs zamirleri arasından çekip alması ve bizim gerçekte sen, o, biz, siz, onlar diye deneyimlediğimiz diğer insanları "öteki" (alter), "ötekiler" olarak bu "ben"in karşısına yerleştirmesi, bireyi merkeze alan düşünme tarzının güçlü etkisi açısından oldukça karakteristiktir. Teorik sosyolojinin halihazırda hakim olan türlerinin pek az ayırıcı özelliği, sosyolojinin sınırlanışını böylesine doğrudan gözler önüne serer.

Bu kısıtlanma durumu, söz konusu ilişki dizisinin (şahıs zamirlerinin) her bir pozisyonunun ötekilerden ayrı düşünülemeyeceğini kolaylıkla kavramamıza imkân verir. "Ben" kişi zamirinin insanlar arası iletişimde sahip olduğu işlev, ancak ve

* Dilbilimciler Arnault ve Lancelot'ın sayesinde Batıda yerleşen dilbilim geleneğinin kategorizasyonu. Bu gelenek, isimleri "sübstantif isimler"den ve "sıfat isimler"den oluşmuş bir sınıf olarak görür. Sübstantif isimler, değişmez nitelikteki nesneleri, kişileri, hayvanları, doğadaki varlıkları (somut isimler) öte yandan zihnimizin yaratılarını belirler. Sıfat isimler ise nesnelerin oluş biçimlerini ve maddelerin rastlantısal özelliklerini betimler. (ç.n.)

ancak dizinin öteki parçalarının, demek öteki kişi zamirlerinin işaret ettiği tüm öteki pozisyonlarla bağlantısı içerisinde anlaşılabilir. Bu altı pozisyon hiçbir şekilde ayrılmazlar. Bununla birlikte kimse "sen", "o", "biz", "siz" ve "onlar" olmaksızın bir "ben"i düşünemez.

Şahıs zamirleri dizisi insan gruplarının, başka deyişle toplumların tamamında gözlemlenebilen en temel koordinatlar dizisidir. Birbirleriyle doğrudan ve dolaylı iletişimlerinde insanların tamamı, kendilerine ilişkin olarak "ben" ya da "biz" diyen, şimdi ve burada iletişime geçtikleri kişilere ilişkin "sen", "siz" ya da (kibarlık anlamında) "siz" diyen ve de şimdi ve burada iletişim halinde olan kişilerin yalnızca o anda veya daima dışında kalan üçüncü kişilere ilişkin "o" ve "onlar" diyen insanlar olarak gruplaşırlar. Farklı toplumlar, üyelerinin iletişim esnasında iletişime konu olan kişinin bu ilişki dokusunun hangi temel pozisyonunda yer aldığını ifade etmelerini mümkün kılan farklı işaretler kullanırlar. Gelgelelim kullandıkları işaretler ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, söz konusu koordinatlar dizisinin standartlaştırılmış sembolleri şüphesiz bütün insan gruplarında mevcuttur. Bu koordinatlar dizisi de yine insan toplumlarının evrensellerinden biridir. Aynı zamanda bu, insan toplumlarının yer aldığı entegrasyon düzleminde karşılaşılan ilişki biçimlerinin biricikliği ve kendine özgülüğünün de bir kanıtıdır. İnsanların "ben", "sen" ve "o" ya da "onlar", "siz", "biz" ve (kibarlık anlamında) "siz" olarak gruplaşmalarının ve böyle bir kendilik deneyiminin daha alt seviyeden entegrasyon düzlemlerindeki ilişki formlarında bir eşdeğeri bulunmamaktadır. Bu bakımdan bu kişi zamirleri ne alttaki basamaklara geri götürülebilir ne de bunlardan hareketle açıklanabilirler. Bunlar, insanların birlikte biçimlendirdikleri toplumların görece otonomisini ve de bu toplumlar için karakteristik olan iletişim tipini gözler önüne serer.

Görüldüğü gibi şahıs zamirleri dizisinin işaret ettiği pozisyon dizisi, rol dediğimiz toplumsal pozisyonlardan, başka deyişle mesela anne-baba, kız çocuk-erkek çocuk ya da başçavuş-çavuş ile onbaşı-er'den söz edildiğinde normalde gözümüzün önüne gelen pozisyon dizilerinden farklıdır. Bu ifadeler bir iletişim anında her defasında aynı kişilere gönderimde bulunurlar. Buna karşılık aynı şahıs zamirlerinin çok sayıda insanın spontane gelişen karşılıklı iletişimlerinde farklı kişilere işaret edebilmeleri şahıs zamirlerinin ilişki ve işlev karakterleri açısından belirleyicidir. Zira bunların ifade ettikleri şey, iletişim halindeki insanların o anki konuşucuya göre pozisyonları ya da duruma göre iletişim halindeki grubun bütününe göre pozisyonlarıdır. İletişim halindeki şahısların birbirlerine göre spesifik pozisyonlarının göstergesi olarak birinci tekil şahıs zamiri olan "ben" kavramı da tüm şahıs zamirlerinin karakteri açısından semptomatiktir. "Ben" kavramı bu tür gruplar içerisinde kişinin kendi konumunu belirlemesinin bir aracıdır; ister o anda orada olsunlar ister olmasınlar, isterse kişi ötekilerin mevcudiyeti dolayısıyla kendisine ilişkin "ben" desin ya da isterse de bunu sessizce içinden söylemiş olsun, bu kullanım her halükarda şahıs zamirleri dizisinin ilgili olduğu ilişki örgüsünün öteki pozisyonlarını ("sen", "o" vs.) içerir. Daha önce de söylendiği gibi: "sen", "o" ya da "biz" "siz" "onlar" olmaksızın bir "ben" söz konusu olamaz. "Ben" ya da "ego" gibi kavramların ilişki örgüsündeki diğer pozisyonlara işaret eden şahıs zamirlerinden bağımsız olarak kullanımının ne kadar yanıltıcı olabileceği görülüyor.

Şahıs zamirleri dizisi, gerçekten de her insanın daima ötekileriyle ilişkili olduğunun, her bireyin zorunlu toplumsallığının en temel ifadesidir. Bu durum, küçük çocuğun diğerlerinden ayrı bir kişi olarak kendilik bilincini deneyimlemesi, günlük dille söylersek aklının başına gelmesi gözlemlendiğinde

oldukça açık şekilde görülür. Kendi özel varoluşunun bilinci öteki insanların özel varoluşunun bilinciyle özdeştir. Başka deyişle ötekilerden ayrı bir varlık olarak kendinin farkına varmak aynı anda ayrı ayrı varlıklar olarak ötekilerin farkına varmak demektir. "Ben" sözcüğüyle her zaman eş anlamlı olmayan "ben" kavramının anlamının idraki, "sen" veya "biz" kavramlarının anlamlarının kavranışıyla çok yakından ilişkilidir. Bununla birlikte ayrımlaşmış toplumların dil kullanımında olduğundan farklı olarak, tek tek insanların ve yine bütün olarak insan gruplarının gelişimlerinde ilişki örgüsünün farklı pozisyonları arası kavramsal ayrımın henüz daha az belirgin olduğu evreler söz konusu olabilir. Birinci ve üçüncü tekil şahıs için kullanılan sembolik ifadelerin daha zayıf olarak ifade edildiği ve küçük çocukların sıklıkla yaptığı gibi insanların kendilerine ilişkin olarak öteki insanlarla aynı sembolü, örneğin kendi adlarını kullanmaları şüphesiz mümkündür. Birinci tekil ve birinci çoğul şahıs ifadeleri, muhtemelen her zaman aynı keskinlikte ayrımlaşmamışlardır; bazı toplumlarda "biz" demenin olağan olduğu spesifik hallerde başka bazılarının "ben" dediğine tanık olabildiğimiz durumlar nadir değildir. Burada karşılaştırmalı araştırmalar için alabildiğine geniş bir alan durmaktadır. Salt dilsel araştırmalar olarak başlasalar dahi, şahıs zamirlerinin biçimsel ve kullanımsal farkları aynı zamanda ilgili grupların yapılarındaki, insanların birbirleriyle ilişkilerindeki ve bu ilişkileri deneyimleme tarzlarındaki farkların göstergeleri, semptomları olarak anlaşılmadıkları sürece bu alanda yapılacak araştırmalar eksik kalırdı. Burada cevaplanmayı bekleyen bir dolu soru mevcuttur. Mesela eski Almancadan orta Almancaya geçişte ve öteki Avrupa dillerinin Almancadaki gelişim evresine denk düşen gelişim evrelerinde bugün bildiğimiz tipteki şahıs zamirlerinin nasıl ve neden kullanıma girdiğini bilmek ilginç olurdu.

Ne var ki bizim buradaki çabamız, bu bağlamda karşılaşılan ampirik sorunların geniş alanına girmek olamaz. Görece basit bir araç, bir imkân olarak şahıs zamirlerine dikkat çekilmesi öncelikli olarak "homo clausus" insan konseptinden "homines aperti"*ye geçişe hizmet eder. Söz konusu imkân, şahıs zamirleri dizisinin oldukça açık bir şekilde gösterdiği şeye, yani birey kavramının tekil durumdaki birbirine bağımlı insanlara, toplum kavramının ise çoğul durumdaki birbirine bağımlı insanlara ilişkin olduğunun kavranmasına yardım eder. Bilimsel çalışmada tekil ve çoğul durumdaki insanların bilimsel araştırmasının farklı uzman gruplarına tahsis edilmesi, mesela ilk çabanın psikolog ve psikiyatristlere, ikincisinin ise sosyologlara ve sosyal psikologlara taksim edilmiş olması bütünüyle gerekli ve tamamen meşru olabilir. Şahıs zamirleri modeli, tekil ve çoğul durumdaki insanların bilimsel incelemesinin uzun vadede farklılaşabileceğinin, ama tıpkı tekil ve çoğul insanların birbirinden ayrılamaması gibi bunların da ayrılamayacağının anlaşılmasını, kavranmasını belki de kolaylaştırır.

Aynı zamanda da; asıl "beni" ya da "kendilik" dediğimiz şeyi, hani "sen" ya da "biz", "o" ya da "onlar" diye söz edilen öteki insanlardan tamamen ayrı, yalıtık şekilde tek tek insanların içlerinde bir yerlerde ikamet ediyormuş gibi gösteren o düşünme alışkanlıklarının, realitede karşımıza çıktığı şekliyle insani duruma hiç de uymadığı bu model yardımıyla açıkça görülür. İnsanın kendi kendini "Ben" dediği kişi olarak algılamasına öteki insanların "sen", "o", "biz" ya da "onlar" olarak algılanmasının ayrılmaz biçimde eşlik ettiğinin hatırlanması, insanın kişi olarak kendini yine kendi "içinde" ve öteki tüm insanları kişiler olarak bu için "dışında" bir

* Lat. "Homines aperti"; İng. "open people"; Tr. "açık insanlar", Elias'ın (yalıtık, kendi içine) "kapalı insan"ının karşıtı olarak anlaşılmalıdır. (ç.n.)

yerde var olanlar şeklinde algılamasına neden olan o sezgi, duyguyla araya bir parça mesafe koyulmasını belki de kolaylaştırır.

Bunların dışında bu modelin yardımıyla kavram oluşumunun halihazırda baskın olan tarzı dolayısıyla düşünceye geniş ölçüde kapalı kalmak zorunda olan başka bir problem alanına kapı aralanır. Kavrananlara durağan ve yalıtık töz karakteri yükleyen kavramlar, insanlar arası tüm ilişkilerin bir perspektif karakteri olduğu gerçeğine uygun hareket edilmesini zorlaştırır. Karmaşıklık endeksi (bkz. s. 145) başlığı altında, her A-B ikili ilişkisinin aslında birbirinden ayırt edilebilir iki yönlü ilişkiyi, başka deyişle A'nın bakış açısından A-B ilişkisini ve B'nin bakış açısından A-B ilişkisini kapsadığına zaten işaret edilmişti. İlişkilere durağan nesne karakteri yükleyen kavramlarla iş görülmeye çalışıldığında, tüm insani ilişkilere özgü bu perspektif karakterine uygun hareket etmek zordur. Şahıs zamirleri dizisi bize, bu tür sorunları kavramamız için daha uygun kavram malzemesi sunar. Zamir dizisi her şeyden önce, bizim onlardan üçüncü tekil şahıs zamiri kullanarak söz ettiğimiz bütün insanların kendilerinden söz ederken birinci, bizden söz ederken ise üçüncü tekil şahıs zamirini kullandıklarını hatırlatır. İlişkilerin söz konusu perspektif karakteri açısından işlev kavramı iyi bir örnektir. Hâlihazırda bu kavram, genelde belli bir toplum siteminin varlığının ayakta tutulması, devam ettirilmesi bağlamında kullanılır. Belli bir kurumun toplum için şu veya bu işlevi gördüğü söylenir mesela. Bununla birlikte kurum kavramını şeyleştiren bu kullanımın ardındaki öznelere, diğer bir deyişle bu kurumları kuran, oluşturan insanlara geri gidildiğinde toplumsal işlevlere bu tek perspektifli bakışın kaba bir basitleştirme olduğu açık seçik görülür. Bu basitleştirme ilişkilerin ayrılmaz nitelikleri olarak sosyal işlevlerin

karakterinin ve dolayısıyla da bu işlevlerin çok perspektifli karakterinin yerleşik işlev kavramının isimsi (sübstantif) karakterince gizlenmesinin bir sonucudur.

Öyle ki örneğin kurumları oluşturanların perspektifinden bu kurumlar, asla sırf "sistem" denilen şey için, anlayacağımız, bir devlet ya da bir kabile için bir işleve sahip değillerdir. Bu kurumların, bizzat onları oluşturanlar için de bir işlevi daima söz konusudur. Başka türlü söylemek gerekirse bu kurumların bir "ben için işlevi" ve bir "öteki için işlevi"* vardır. Bununla birlikte aktüel güç dağılımına göre bu işlevlerden ya biri ya da öteki daha baskın olabilir. Örneğin XIV. Louis Fransa'sında kral pozisyonunun XIV. Louis'in kendisi için işlevi, söz konusu pozisyonunun Fransa için olan işlevine daha ağır basıyordu. Giderek artan demokratikleşmenin bir sonucu olarak yönetici kademelerinin devlet biçiminde örgütlenmiş toplum için işlevi, bu pozisyonların sahipleri için olan işlevler ortadan kalkmaksızın giderek ağır basmaya başlar. Çok perspektifli bir analiz olmaksızın toplumsal pozisyon ve işlevlerin her incelemesi tek yanlı kalır. Böyle bir inceleme olgusal süreçlere yeterince yaklaşamaz. Bununla birlikte daha etraflı bir analiz, en azından daha karmaşık, yani çok katmanlı toplumlarda toplumsal pozisyonların sadece "ben için" ve "öteki için" işlevleriyle sınırlı kalmadığını gösterir. Toplumsal kurumların işlevlerinin çok perspektifli karakterine uygun tarzda hareket etmek için genelde şahıs zamirleri dizisinin tümüne ihtiyaç duyulur.

---

* Kaynak metinde bu işlevlere "Ich-Funktion" (Ben-işlevi) ve "Es-Funktion" (O-işlevi) deniyor. İngilizcede ise yine Almancaya benzer şekilde bu işlevler "I-function" ve "it-function" olarak karşılanmış. Biz bu işlevleri bir pozisyonun "ben için işlevi" ve "öteki için işlevi" olarak çevirmeyi uygun bulduk. Elias'ın bununla kastettiği şey, her toplumsal pozisyonun, örneğin başbakanlık pozisyonunun bir o pozisyonda bulunan kişi için bir de onun dışındaki ya da dışındakiler, kısacası toplum için işlevi vardır. Bu pozisyonun kişinin kendisi için işlevleri; maaş, prestij, ün olabilir. Öteki ya da ötekiler, yani toplum için işlevi ise zaten herkesçe bilinmektedir. (ç.n.)

Max Weber bu sorunun farkına çoktan varmış ve onun peşine düşmüştü. Kendisini önceleyenler gibi o da kuramsal ve kimi zaman ampirik çalışmalarında dikkatini sosyal olguların "ben" ve "biz" perspektifine yöneltmişti. Kuramının merkezinde sosyologlara yönelik bir talep yer alıyordu; Weber sosyologlardan sosyal eylem ve amaçların bizzat eyleyenler için taşıdıkları anlamı, yani bu eylem ve amaçlarla hedeflenen, niyet edilen anlamı ortaya çıkarmalarını istiyordu. Weber'in kendisi bu sorunun çözümünü sadece kısmen başarabildi. Bununla birlikte bu yolda o, kendisini önceleyen herhangi bir sosyoloğa kıyasla kuşkusuz çok daha başarılı oldu. Onun yaklaşım tarzının sosyologlar arasında hak ettiği ilgiyi bulmamasının belki de en önemli nedenlerinden biri, şahıs zamirleri dizisi gibi bir dereceye kadar daha isabetli bir ilişki çatısı, yapısı olmaksızın toplumsal ilişkilerin çok perspektifli karakterine uygun hareket edilememesidir.

Fakat bir oyuna dolanmış oyuncuların her defasında tek yanlı perspektiflerinin belirlenmesiyle elbette ki yetinilemez. Söz konusu belirlemeler elzem olmakla birlikte oyun seyrini anlamak bakımından yeterli değillerdir. Tek tek oyuncuların perspektiflerinin iç içe geçmesinden bir oyun seyrinin neden ve nasıl ortaya çıktığı ve bu tek oyuncuların söz konusu oyun seyrini belirlemeleri, kontrol etmeleri şöyle dursun, aksine bu oyuncuların hamleleri, planları ve perspektiflerinin oyun seyrince belirlendiği yukarıda zaten açıklanmıştı. Zamir modeli, insanlar arası karşılıklı bağımlılık örgüsünün perspektif karakterinin anlaşılır kılınmasına yardım eder. Bununla birlikte bu model, sosyolojinin görevinin belli bakımlardan daha açık, kesin bir belirlenimini mümkün kılar. Yapı, sistem, işlev türünden adlar altında ve onlar perspektifinden hareketle oyun seyirlerinin bir dereceye kadar aydınlatılmasına çabalanır. Gelgelelim çoğu durumda sosyologların bir diğer görevi de oyuna

dâhil olan oyuncuların kendi hamlelerini ve oyunun seyrini bizzat nasıl yaşantıladıklarını belirlemektir. Bu bakımdan en azından üçüncü ve birinci şahıs perspektiflerini hesaba katmak sosyologların görevleri arasındadır. Zamir modeli bu anlamda da insanların asla tek tek düşünülemeyeceklerine, aksine daima ancak figürasyonlar içerisinde yer alan insanlar olarak tasavvur edilebileceklerine işaret eder. Kendine ilişkin "ben", ötekilerine ilişkin "sen", "o" ya da "siz", "biz", "onlar" ve (kibarlık anlamında) "Siz" diyebilen biri olarak her insan için geçerli olan karşılıklı bağımlılık içinde bulunma hali, tüm insani figürasyonların temel, evrensel veçhelerinden biridir. Kişilerden oluşan girift bir ağın parçası olmuş ya da olan hiçbir insan yok ki, dilde ya da düşüncede bu ağın içinde yer alan öteki insanlara ilişkin şahıs zamirleri ya da benzer işleve sahip dilsel araçlar kullanmasın. Bu tür bir figürasyon tasavvuru, kişinin kendilik algısı, kendi kişisel kimliğinin farkındalığı için bir koşuldur. Bu kimlik, kişinin mensubu olduğu grubun "biz" ve "onlar" ilişkileriyle ve bu kişinin "biz" ve "onlar" diye söz ettiği birlikler içerisindeki konumuyla belirlenir. Bununla birlikte bu kişi, şahıs zamirlerini daima mutlak anlamda aynı insanlara ilişkin kullanmaz. Bu kavramların, anlayacağımız, şahıs zamirlerinin ilişkin olduğu aktüel figürasyonlar yaşamın akışı içerisinde insanlarla birlikte bizzat dönüşebilirler. Yalnızca tek tek insanlar için geçerli değildir bu, aynı şekilde bütün gruplar, evet hatta bütün toplumlar için de geçerlidir. Grupların ve toplumların üyelerinin kendilerinden "biz" olarak ve ötekilerinden "onlar" diye söz etmeleri evrenseldir. Tam olarak kimden "biz" ve kimden "onlar" diye söz ettikleriyse değişebilir.

Figürasyon Kavramı

Sosyolojinin sorunlarını ele alan bir kitapta bireye, yani tek insana ilişkin tasavvurun kapsamlı bir incelemeden

geçirilmesi öyle sık rastlanan, olağan bir durum değildir. Bilimsel uzmanlaşma günümüzde öyle katı, öyle toleranssızdır ki, toplumun evrenselleri bağlamında çoğul durumdaki insanlara ilişkin sorunlarının yanı sıra bireylerin sorunları üzerine de bir şeyler söylemeye kalkmak handiyse illegal bir sınır aşımı ya da belki de sınır taşlarının gayri meşru şekilde yerinden oynatılması olarak değerlendirilir. İnsanın bilimsel incelemesi ile insanların bilimsel incelemesi arasında yapılan geleneksel bu ayrımın su götürür olduğu üzerine muhtemelen yeterince şey söylendi. İnsanların toplumlar olarak resminin aydınlatılmasına çabalanırken, aynı anda insanın birey olarak resminin tamamen göz ardı edilmesi, geleneksel sosyolojik kuramların en büyük eksiklikleri arasındadır.

Sosyolojinin ufkunun nesnel, bilimsel nedenlerce değil de, uzmanlık gerekçelerince belirlenen bu kısıtlanışı, her ne kadar daima tek insanın, yani bireyin tamamen spesifik bir konseptiyle iş görseler de sosyoloji kuramcılarının bu konsepti hiçbir şekilde eleştiri süzgecinden geçirmemelerine neden olur. Sonuç olarak bu sosyologlar, nesnel olmayan değerler ve ideallerce belirlenmiş bir bilim öncesi birey konseptini eleştiri süzgecinden geçirmeksizin toplum üzerine geliştirdikleri kuram ve hipotezlerine dahil ederler. Şayet burada yapıldığı gibi dikkatler bu soruna iyice yöneltilecek olursa, insan tasavvurunun bir insanın resmi ve toplumlar olarak insanların resmi şeklinde ikiye bölünmesinin düşünsel bir yanılgı olduğu rahatlıkla görülür. Tek insanı spot ışıklar altında parlatan psikoloji bilimlerinde ortaya konan kuramlarda, bu tek insanın yapıdan yoksun arka planı, ortamı, sosyal çevresi olarak görülen topluma eğreti olmayacak bir tarzda nasıl konumlandırılabileceği sorusuyla ilgilenilmez. Bu tür kaygılar, söz konusu kuramların genelde ilgi ve odağının kıyısında köşesinde kalırlar. Yukarıda sözü edilen yanılgının neden olduğu bu

tavrın psikoloji bilimlerine ne gibi hasarlar verdiğini burada ele almamıza gerek yoktur. Bununla birlikte mevcut birey tasavvurlarını eleştirme görevini sosyolojik kuramların çalışma alanı dışında gören, sanki bu kuramların görevi yalnızca mevcut toplum tasavvurlarını eleştirmek ve bu tasavvuru pratiğin bilgisiyle mümkün olduğunca daha uyumlu hale getirmekmiş gibi göstermeye çalışan bir geleneğe eklemlenmemiz söz konusu olamaz. Aslına bakılırsa bir birey tasavvuru olmaksızın bir toplum tasavvuruna sahip olunamayacağı aşikârdır. İnsan incelemelerinde ilgi kimi zaman tamamen tek tek insanlara kimi zamansa çok sayıda tek insandan oluşan figürasyonlara yoğunlaştırılabilir. Gelgelelim şayet bu ikisi devamlı olarak göz önünde bulundurulmaz, bu anlamda aradaki ilişki gözden kaçırılırsa her iki gözlem düzleminin de anlaşılma çabası zarar görür. Başka deyişle bu bağlamda yapılacak çıkarımlar eksik ya da hatalı olur. İki farklı kavram aracılığıyla dile getirdiğimiz olgular; birey ve toplum, her ne kadar bu kavramların hâlihazırdaki kullanımları genelde öyle görünmelerine neden olsa da, esasında ayrı ayrı var olan iki nesne değil, aksine insani evrenin farklı, ama birbirinden ayrılmaz iki düzlemini teşkil ederler.

Bu soruna uygun hareket etmek için yeni kavramlar kullanıma sokulmak istendiğinde, bunu belli bir tutumluluk içinde yapmak gerekir. Yeni bakış açılarıyla birlikte yeni kavramların dolaşıma sokulması noktasında bilginlerin, bilim adamlarının sahip olduğu yetki, şayet zaman zaman olduğu gibi abartılı derecede zorlanacak olursa, bu durumda gerek kişinin parçası olduğu bilim içi gerekse bilimler arası düzlemde iletişim imkânları bloke edilir. Buna karşılık bizim bu çalışmada ortaya attığımız "figürasyon" kavramının işlevi, sosyolojik tartışmanın bugün durduğu noktada tamamen özgün bir görevi yerine getirmektir. Bu kavram insan tasavvurunun düşünsel

anlamda ikiye bölünmesine ve bölünen bu parçaların kutuplaştırılmasına yol açan toplum temelli bir dayatmayı, hani bizi her defasında insanların bireyler olarak bir tasavvuru ile toplumlar olarak bir tasavvurunu birbirinin karşısına yerleştirmeye iten o zorlamayı aşmamızı mümkün kılar. Bu kavramsal kutuplaşmaya farklı toplumsal inanç sistemleri ve ideallerinin neden olduğu yeterince açıktır. Bu kutuplaşmada bir yanda en yüksek değer olarak toplumu öne çıkaran sosyal bir inanç sisteminin taraftarları, öteki yanda ise en yüksek değer olarak bireyi öne çıkaran bir başka sosyal inanç sisteminin taraftarları yer alır. Bu karşıtlığın bir sonucu olarak ayrı ayrı var olan iki farklı değere iki farklı nesnenin tekabül etmesi gerektiği fikri pekişerek yerleşikleşir. Bu düşünce, kapalı bir kutu içinde yer alan ben algısını, yani "homo clausus" insan algısını kuvvetlendirir.

"Figürasyon" kavramı, birey ve toplumdan sanki bunlar iki farklı ve bunun da ötesinde iki uzlaşmaz kavrammış gibi söz edilmesine ve bunların bu şekilde düşünülmesine neden olan o toplumsal baskıyı aşmaya yardımcı olacak basitleştirici kavramsal bir araç olarak tasarlandı.

Daha önce tasvir ettiğimiz iç içe geçme, kaynaşma modelleri, figürasyon kavramının burada hangi anlamda kullanıldığının anlaşılmasına iyi kötü katkı sağlamış olmalıdır. Dört insan bir masanın etrafında kart oynadığında bir figürasyon oluşturmuş olurlar. Eylemleri karşılıklı bağımlılık içerisindedir. Gerçi bu durumda da alışılageldik isimsi kullanım, oyunun her şeyden yalıtık bir varoluşa sahipmiş gibi algılanmasına neden olur. Birinin şöyle demesi mümkündür: "Fakat oyun yavaş ilerliyor". Gelgelelim bütün nesnelleştirici ifadelere rağmen oyun seyrinin karşılıklı bağımlılık içerisindeki bir grup bireyin eylemlerinin iç içe geçmesinden, kaynaşmasından meydana geldiği bu örnekte de oldukça açık şekilde

görülmektedir. Yukarıda da gösterildiği gibi oyun oynayan insanların oyun güçlerinin görece dengeli olması durumunda oyun, her tek oyuncu karşısında görece bir otonomiye sahiptir. Bununla birlikte bu oyun da oyunculardan bağımsız bir töze, varlığa ya da bir varoluşa sahip değildir. Diğer yandan bu oyun, ona sosyolojik bir tavırla yaklaşan bir bakışın oyun oynayan her bir bireyin davranışını ötekilerden yalıtık şekilde gözlemleyerek ve ardından birçok tekil oyuncunun benzer davranışlarında ortak olan belli karakteristikleri bireysel davranışların düzenlilikleri olarak oyundan soyutlayarak genelleme şeklinde elde ettiği bir ide ya da "ideal model" de değildir. Oyuncuların bir soyutluk olmaması gibi "oyun" da soyut değildir. Aynı durum, masanın etrafında oturan dört oyuncunun oluşturduğu figürasyon için de geçerlidir. Eğer "somut" sözcüğünün herhangi bir anlamı varsa, o zaman tıpkı oyuncular gibi oyuncuların birlikte oluşturduğu figürasyonun da aynı şekilde somut olduğu söylenebilir. Bu arada figürasyondan anlaşılan, oyuncuların bir bütün olarak birbirleriyle olan ilişkileri içerisinde sadece akıllarıyla değil, aynı zamanda bütün kişilikleriyle, bütün yaptıkları ve yapmadıklarıyla oluşturdukları değişim içinde olan örüntü, kaynaşmadır. Görüldüğü gibi bu figürasyon bir gerilim örgüsü oluşturur. Birbirleriyle spesifik bir figürasyon oluşturan oyuncuların karşılıklı bağımlılıkları, aynı anda hem müttefik hem de rakip ilişkisinden kaynaklanıyor olabilir.

Örneğin bir futbol oyununa bir oyun örgüsü olarak figürasyon karakterini veren şey, bu oyunun içerisinde aynı anda çok sayıda "ben" ve "o" ya da "biz" ve "onlar" ilişkilerinin muhtemel bir hiyerarşisinin olabilmesidir.[35] Bir "biz" ve "onlar" ilişkisi içerisinde karşı karşıya gelen birbirine bağımlı iki rakip grubun birlikte tek bir figürasyon oluşturması bu noktada anlaşılır hale gelir. Bir tarafın değişim halindeki gruplaşması,

ancak öteki tarafın yine değişim halindeki gruplaşması ile ilişkisi içerisinde anlaşılabilir. Seyirciler, rakiplerin değişen pozisyonlarını, bu değişimlerin ve aynı şekilde akış halindeki figürasyonların birbirleriyle olan ilişkisi çerçevesinde takip edebilecek beceriye sahiplerse ancak oyunu anlayabilir ve ondan tat alabilirler. Oyun oynayan bireylerin her biri birbirlerinden yalıtık şekilde gözlemlendiklerinde bunları somut, birlikte oluşturdukları figürasyonları ise soyut olarak nitelemenin ya da hatta oyun oynayan bireyleri gerçek ve bunların gruplaşmalarını, oyun sahasındaki figürasyonlarını gerçek dışı olarak nitelemenin ne kadar saçma olacağı belki de artık çok daha açık görülebiliyordur. Böylelikle "güç" kavramının yukarıda hangi nedenlerle bir töz kavramından bir ilişki kavramına dönüştürüldüğü de daha anlaşılır hale gelir.* Değişip duran figürasyonların ya da başka deyişle figürasyon sürecinin merkezinde yükselip alçalan (fluktierend) bir gerilim dengesi, yani kimi zaman bu kimi zaman öteki yana daha fazla kayan bir güç dengesi hareketi yer alır. Bu tarz dalgalı, istikrarsız güç dengeleri her figürasyon akışının yapısal karakteristikleri arasında yer alır.

Belki bu örnekler, figürasyon kavramının burada hangi anlamda kullanıldığının anlaşılmasına yardımcı olur. Figürasyon kavramı görece küçük gruplara, ama aynı şekilde karşılıklı bağımlılık içerisinde bulunan binlerce ya da milyonlarca insanın birlikte oluşturduğu toplumlara ilişkin olarak da düşünülebilir. Bir sınıftaki öğrenci ve öğretmenler, bir terapi grubundaki hasta ve doktorlar, bir lokantada aynı masada oturan müşteriler, kreşteki çocuklar; bunların hepsi nispeten kavranıp anlaşılabilir figürasyonlar meydana getirirler. Ama yine bir köyün, büyük bir şehrin ya da bir ulusun

* Karşılaştırma için bkz. *Grundfragen der Soziologie*, cilt 6: Dieter Claessens, Münih 1968. (y.n.)

bireyleri de, her ne kadar insanları birbirine bağlayan karşılıklı bağımlılık zincirleri burada çok daha dolaylı ve karmaşıklaşmış olduğundan doğrudan algılanabilir olmasalar da birlikte figürasyonlar meydana getirirler. Bu nedenle bu tür karmaşık figürasyonlar dolaylı yoldan, karşılıklı bağımlılık zincirlerinin analizi üzerinden izah edilmeye çalışılır. İşaret edilen bu nokta, insan faktörünün gözden yitmesine sebep olan adların sosyolojik bir analiz için inceleme araçları olarak neden uygun olmadıklarını daha açık hale getirir. İşlev, yapı, rol, organizasyon, ekonomi ya da kültür gibi kavram konseptlerinin anlamları, bunların insanların gerçeklikteki belli figürasyonlarına işaret ettiklerini unuttururlar. Oyunun, oyuncuların spesifik bir figürasyonunun sadece bir veçhesi olduğu gerçeği gözden yitirilecek olursa, aynı durum oyun kavramı için de geçerli olur.

Bu bakımdan, hâlihazırda sıklıkla yapıldığı gibi sosyolojinin bir davranış bilimi olarak karakterize edilmesi tartışmaya açıktır. Sosyoloji bir davranış bilimi olarak anlaşılacak olursa, toplumsal formasyonları oluşturan tek tek bireylerin salt davranışlarına yoğunlaşan bir sosyolojinin toplumsal sorunları çözmeye yeteceği izlenimi yaratılabilir. Bu durumda, çok sayıda bireyin davranışlarından soyutlanabilen her şey, spesifik toplumsal olgular olarak görünürdü. Ancak şüphesiz ki bu, sosyolojinin görevinin ne olduğu sorusu açısından sınırlı ve birçok bakımdan da tahrif ve tahrip edici bir tasavvurdur. Toplumsal yapılar, insanların değişim halindeki figürasyonları, güç dağılımı sorunları, gerilim dengeleri ve öteki birçok spesifik sosyolojik sorun, kendisini çok sayıda tek insanın davranışlarıyla sınırlayan bir inceleme yardımıyla ancak kısıtlı ölçüde anlaşılabilir.

Burada söylenmek istenen şey, belli grupların üyelerinin bireysel davranışlarında gözlemlenebilecek ortak yanlara,

benzerliklere yönelen istatistik incelemelerin sosyolojik araştırmalarda hiçbir şekilde yeri olmadığı değildir. Bu tarz incelemeler birçok durumda vazgeçilmezdir. Burada önemli olan, istatistiki anketlerin dayandığı, çıkış noktasını oluşturan kuramsal hipotezlerdir. Başka deyişle çözümüne çalışılan sorunun incelemede nasıl tanımlandığıdır. Figürasyon ve gelişme sosyolojisinin kuramsal çerçevesi, şüphesiz ki istatistik araştırmalara hareket imkânı tanır. Ne var ki birbirinden bütünüyle bağımsız çok sayıda tek bireyin davranışlarının incelenmesinde direten bir istatistik tarzının bugün oldukça sık sosyologların sorularını belirlediğine, onlara neyi araştırmaları gerektiğini dikte ettiğine tanık oluyoruz. İngilizler bu durumu ifade etmek için "kuyruk köpeği sallıyor" derler.* Karmaşık oyun seyirlerine benzeyen figürasyon süreçlerinin araştırılması şayet sosyolojik bir görev olarak görülüyorsa, o halde istatistik sağlayıcı yardımcı araçların yapılmak istenen işe uygun hale getirilmesi zorunludur.

Figürasyon kavramı sayesinde dikkatler insanların karşılıklı bağımlılıklarına yönelir. Sorulması gereken asıl soru şudur; insanları figürasyonlar içerisinde bir araya getiren, birleştiren nedir? Gelgelelim bu türden sorular, şayet her bir insan yalıtık, demek ötekilerden bağımsız olarak, sanki bu insanların her biri birer "homo clausus"muş gibi gözlemlenecek olursa cevaplanamaz. Böyle bir durumda araştırma psikoloji, psikiyatri gibi tek insana yönelen bilimler düzleminde kalır. Zira davranış bilimleri kavramının kökeni son tahlilde, davranışçılığın belli kuramsal tasavvurlarıyla bağlantılı olarak psikoloji, psikiyatri gibi bilimlere dayanır. Başka türlü söylersek bu şekilde tüm spesifik sosyolojik problemler sosyal psikolojik problemlere indirgenmiş olur. Anlayacağımız, karşılıklı bağımlılık içerisindeki insanların birlikte oluşturdukları

* İngilizcesi: "The tail wags the dog." (ç.n.)

toplumların, figürasyonların temelde bireysel atomların yığışımından başka bir şey olmadığı üstü kapalı şekilde kabullenilmiş olur. Kart ve futbol oyunu örnekleri, bu tür bir hipotezin eksikliğini bir parça olsun daha açık kılmaya belki de yardımcı olur. Çok sayıda tek insanın eylemlerinin iç içe geçmesi, kaynaşmasından spesifik iç içe geçme, kaynaşma yapıları ortaya çıkar. Şüphesiz ki toplumun atomcu tasavvuru kısmen, tek tek insanların eylemlerinin iç içe geçmesi, kaynaşmasından iç içe geçme, kaynaşma yapılarının, demek figürasyonların doğduğunun tahayyül edilememesinden kaynaklanır. Söz konusu olan ister evlilikler ya da parlamentolar isterse de ekonomik krizler ya da savaşlar olsun, bu iç içe geçmiş yapılar, onları oluşturan tek tek bireylerin eylemlerine indirgenerek anlaşılıp açıklanamazlar. Bu türden bir indirgeme, sosyolojinin inceleme alanının psikolojinin inceleme alanı karşısında, dolayısıyla da bizzat sosyolojinin psikoloji karşısındaki görece otonomisinin yanlış yorumlandığı anlamına gelir.

5. Bölüm

İç içe Geçme, Kaynaşma İlişkileri Sosyal Bağlar Problemi

Duygusal Bağlar

Figürasyon konseptiyle birlikte insanlar arası karşılıklı bağımlıklar sorunu sosyolojik kuramın tam merkezine kayar. İnsanları birbirine bağımlı kılan şey nedir? Bu soru, bu kitap çerçevesinde hakkı verilemeyecek ölçüde kapsamlı ve çok yönlüdür. Açık ki insanların karşılıklı bağımlılıkları toplumun gelişme basamaklarına göre farklılık gösterir. Bununla birlikte en azından evrensel bağımlılıklardan birine veya ötekine yoğunlaşabilir ve bu şekilde toplumların giderek ayrımlaşması ve buna paralel olarak giderek çok katlı, düzlemli bir yapıya evrilmesi ile birlikte bu karşılıklı bağımlılıkların nasıl değişip, dönüştüklerini kısaca gösterebiliriz.

Günümüzde, insanların biyolojik karakteristiklerinin, insan altı yaşam formlarında görüldüğünün aksine toplumların oluşumunda hiçbir rol oynamadıkları gibi bir izlenim bırakan alabildiğine yaygın bir görüş hâkimdir. Örneğin sosyolojik teorilerin belli bir türü, insan üretimi normları en başat ve asıl bütünleştirici, toplum oluşturucu unsur olarak öne çıkarır. Pratikte bu yaklaşım aldatıcı bir izlenime neden olur; sanki insanların bu birbirine muhtaç, bağımlı olma halleri ile

bu insanların biyolojik yapıları arasında hiçbir ilişki yokmuş gibi düşünülür. Normların biyolojik sabiteler olmadığı aşikârdır. Daha önceki bölümlerde doğuştan getirilen davranış biçimlerinin gerilemesinin, baskınlığını yitirmesinin insanlar açısından karakteristik olduğunu söylemiştik. Doğuştan getirilen davranış kalıplarının tam da bu gerilemesi, biyolojik bir tür olarak gözlemlendiğinde gelişmiyor, değişmiyor gibi görünen insanların toplumlar olarak gelişebilmelerini mümkün kılıyordu. Şüphesiz bu tespit de yine, sanki insanların biyolojik donanımları bu insanların birbirleriyle olan sosyal bağları noktasında hiçbir rol oynamıyormuş gibi yorumlanabilir. Mesela Talcott Parsons'un yaptığı gibi insanın kişilik yapısı toplumsal yapıya kıyasla görece bağımsız olarak postüle edilecek olursa[36], bu durumda insan bedeninin motive edici enerjilerin bir kaynağı olduğu ve bize ödül nesnelerinin (reward objects), başka deyişle ödül anlamındaki tatminlerin imkânını sunduğu gerçeğinin de yine aynı şekilde bireylerin birbirinden bağımsızlığının bir ifadesi olarak değerlendirilmesi şaşırtıcı olmazdı: Her birey zevk ve acıların kaynağı olan bir bedene sahiptir, dolayısıyla her bireyin öznel deneyimi birbirinden bağımsızdır. Bir kişinin bedensel duygularının (haz, acı vb.) tamamen tek kişiye özgü olduğu, anlayacağımız, tek kişinin deneyimlediği duyguların sadece ve sadece bu kişi tarafından hissedilip, bilinebileceği gerçeğini insanın doğası itibariyle bir başına, kendi üzerine fırlatılmış bir varlık olmasının göstergesiymiş gibi değerlendiren tek kuramcı Parsons değildir. Ötekilerden yalıtık tek birey tasavvuru bu örnek açısından öyle güçlü, baskındır ki, bir insanın ihtiyaçlarına ulaşma, bunları tatmin etme çabasının daha en başından zaten öteki insanlara yönelmiş olduğu ve bizzat bu tatminin tek başına bedene değil, aynı zamanda büyük ölçüde öteki insanlara bağlı olduğu bariz gerçeği gözden yitirilir. Bu ötekine

yönelmiş, öteki üzerine fırlatılmışlık hali gerçekten de insanları sosyal olarak birbirine bağlayan evrensel karşılıklı bağımlılıklardan bir tanesidir.

Bununla birlikte tek insanın biyolojik yapısından kaynaklanan, yani doğası gereği ötekine muhtaç olmasının cinsel ihtiyaçların tatminiyle sınırlı olduğunu düşünmek de şüphesiz doğru değildir. İnsanların karşılıklı olarak birbirlerinin cinsel ihtiyaçlarını tatmin etmenin dışında daha başka çok çeşitli duygu tatminleri için de öteki insanlara ihtiyaç duyduklarına işaret eden bir dolu gözlem vardır. İnsanların birbirleriyle kurdukları alabildiğine çeşitli ve nüans açısından zengin bu duygusal bağların köken olarak libidinöz doğaya ait olup olmadıkları sorusunu burada ele almamıza gerek yoktur. Zira devamlı bir ilişki sayesinde cinsel ihtiyaçlarının, taleplerinin (Valenz)* sürekli olarak doyurulacağının teminatını bulduklarında dahi insanların, öteki insanların duygusal uyarımlarına ihtiyaç duyduklarını kabul etmemiz için elimizde sağlam nedenler vardır. Bunu bir model üzerinden gözümüzde canlandırabiliriz; öncelikle her insanı belli bir anda öteki insanlara yöneltilmiş çok sayıda "tamamlanma arayışındaki ihtiyaçlara"(Valenzen) sahip birer varlık olarak düşünmeliyiz; bu ihtiyaçların bazıları öteki insanlarda sabit bağını ve sürekli karşılanacaklarının teminatını bulmuş, geriye kalanlar ise serbest ve doymamış şekilde öteki insanlarda bağ ve teminat arayışındadırlar. Şayet "homo clausus" insan tasavvurunun yerine "açık insan" tasavvurunu geçirmek istiyorsak, öteki insanlara yönelmiş ihtiyaç,

* Latince kökenli Valenz kavramı en genel anlamıyla "değerlilik" demektir. Dilbilimde "birleşme değeri" ya da "bağdeğer" olarak adlandırılan Valenz, bir sözcüğün öteki sözcükleri "kendine bağlama", onları "talep etme" özelliği anlamına gelir. Mesela "görmek" fiili daima bir "nesne" talep eder, gerektirir. Elias'a göre insanlar arası bağlar salt etkileşim değillerdir. İnsanlar doymamış veya doymuş ihtiyaçları olan, bunları dıştan talep eden canlılardır. Bu anlamda birey daima öteki insanlara ve nesnelere yönelir, ihtiyaç duyar. (ç.n.)

taleplerden doğan "duygusal bağlar" konsepti bize verimli bir yaklaşım sunar.[37]

Bu verimli yaklaşımı belki de basit bir örnek yardımıyla daha anlaşılır hale getirebiliriz. Bir insanın ölüm nedeniyle sevdiği bir insanı kaybettiğini düşünelim. Bu örnek, insanlar arası duygu benzeri temel karşılıklı bağımlılıkların karakteristik devamlılığını anlamayabilmemiz için algının revize edilmesi gerekliliğini gözler önüne seren bir örnektir. Cinsel bağlardan söz edildiğinde, insanlar arası ilişkilerin oldukça merkezi, fakat yine de görece kısa süreli ve geçici bir yönü tek başına öne çıkarılmış olur. İnsanların "duygusal bağları" açısından karakteristik olan, bu duyguların cinsel ihtiyacın tatminini aşan bir kalıcılığa sahip olmalarıdır. Bu sayede insanlar cinsel tınılar içermeyen birbirinden çok farklı ve alabildiğine güçlü duygusal bağlar kurabilirler.

Anlayacağımız, insanlardan oluşan toplumsal entegrasyon düzleminin incelenmesinde söz konusu olan bağlar, farklı türden bağlardır. Görece daha aşağıda yer alan entegrasyon düzlemlerinin araştırılması için yeterli gelen kategoriler, insanlardan oluşan toplumsal entegrasyon düzleminde söz konusu olan duygu yüklü bu bağların yeterli bir kavrayışına imkan tanımaz. Hayatta kalan açısından sevilen kişinin ölümü; onun toplumsal "dış dünyasında" gerçekleşen bir şeyin bir "dış neden" olarak "iç dünyasına" etkimesi olarak algılanmaz; "burada" (bireyin içinde) bir tepkiye neden olan şeyin "orada" (dışta, toplumda) gerçekleştiğini söylemek de bu noktada yetersizdir. Hayatta kalan ile sevilen kişinin duygusal-ilişkisi bu tür kategorilerle yakalanamaz. Sevilen kişinin ölümü, hayatta kalanın kendi benliğinden bir parça kaybetmesi anlamına gelir. Hayatta kalanın doymuş ve doymamış ihtiyaçlarının figürasyonunu oluşturan bağlardan biri, bu öteki şahısta çapalanmıştı. Ve artık bu kişi öldü. Onunla birlikte hayatta kalanın

benliğinin bütünleyici bir parçası, "ben ve biz" imajı parçalanıp yok oldu.

Orada, yani ölen kişide demirlemiş olan bağ da yok olup gitti. Bu olayla birlikte değişen tek şey bu özel bağın kendisi değildir; hayatta kalanın tüm bağlarının toplam spesifik figürasyonu, yani bu kişinin şahsi ilişki örgüsündeki denge, sevilen bu kişinin ölümüyle birlikte artık değişmiştir. Hayatta kalanın tüm bağlarının toplam figürasyonunda, yani onun kişisel ilişki örgüsünde bu olaydan evvel önemsiz bir yer işgal eden başka bir kişi ile arasındaki ilişki, belki de daha önce hiç olmadığı kadar duygusal sıcaklık kazanabilir. Hayatta kalanın ölen kişiyle ilişkisinde, hayatta kalan için belki de katalizatör veya onun iyiliğini isteyen yan figürler olarak spesifik bir işlev yüklenmiş olan öteki insanlarla olan ilişkileri belki de bundan böyle soğuyacak, zayıflayacaktır. Bu durumda gerçekten de şöyle denebilir: Sevilen bir kişinin ölümüyle birlikte hayatta kalanın bağlarının toplam figürasyonu, yani onun spesifik ilişki örgüsünün tüm dengesi değişir.

Bu örnek, dikkatimizi bir insanın ötekilerine olan temel yönelimliliğine, ötekileri üzerine fırlatılmışlık haline yeniden çeker. Bu yönelimlilik, öteki üzerine fırlatılmışlık hali insan dışı toplumlarda az çok basmakalıp ve sabit davranış biçimlerinde görünürleşir. İnsan türü bağlamında söz konusu basmakalıp ve sabit davranış biçimleri kaybolmuşsa da, bu yönelimlilik, öteki üzerine fırlatılmışlık halinin kendisi; diğer bir deyişle bir insanın kendi türünün öteki üyelerinden oluşan topluma olan ve bu insanın derinlerinde yatan o duygusal ihtiyacı tamamen yok olmuş değildir. Cinsellik, bu ihtiyacın açığa çıktığı en baskın ve en açık formdur yalnızca. İnsan türü açısından otomatik davranışlar büyük oranda gerilemiştir; anlayacağımız, davranışlar artık hayvanlarda olduğu gibi sanki belli bir program doğrultusunda işliyormuşçasına ortaya çıkmaz.

Gerçi biyolojik olarak önceden verili dürtüler varlıklarını sürdürürler, ama bunlar artık öğrenme, deneyim, süblimleştirici süreçler* üzerinden modifiye edilebilir haldedirler. İnsanın biyolojik yapısını salt bireyi ilgilendiren, fakat topluma hiçbir yansıması olmayan bir şey olarak değerlendirmek ve buna uygun olarak sosyolojik araştırmalarda bu biyolojik yönünün dikkate alınmasına gerek olmadığını söyleyebilmek için çok az haklı gerekçe vardır.

Bu tür sorunların tartışılıp ortaya çıkarılması, her şeyden önce insanları birbirine neyin bağladığı ve karşılıklı bağımlılıklarının gerekçesinin ne olduğu sorusunun cevabına katkıları açısında da önemlidirler. Sosyologlar insanlar arası bağları bilhassa "Onlar" perspektifinden görmeye alışıktırlar. Öyle ki insanların toplumsal bağları örneğin Durkheim'da olduğu gibi, her şeyden önce insanları gitgide birbirlerine daha muhtaç, bağımlı hale getiren işlerin giderek artan iş bölümü zemininde değerlendirilebilirler. Anlayacağımız, sosyal bağlar salt iş bölümü zemininde temellendirilebilirler. Bunlar şüphesiz önemli yaklaşımlardır; ekonomik bağlar biraz ileride bu metinde de söz konusu edilecektir. Ancak araştırma görece kişiler üstü karşılıklı bağımlılıklarla sınırlanırsa, toplumsal karşılıklı bağımlılıklar sorunu hakkıyla, bu anlamda olması gerektiği gibi ele alınamaz. Karşılıklı bağımlılıkların gerçeğe daha uygun bir resmi, ancak bireyler arası karşılıklı ilişkiler, bununla birlikte özellikle de insanların birbirlerine olan duygusal bağları toplumun birleştirici, bağlayıcı unsuru, bir anlamda harcı olarak sosyolojik kuram alanına dâhil edilirse elde edilebilir.

İnsani bağların bu kişisel boyutunun önemi, tek insanın kişisel ilişki örgüsünü ele alan bir örnek üzerinden incelendiği

* Bir örnek olarak yemeği artık çatalla yemek, sevişirken mum yakmak vs. gibi aslında temel dürtülerin tatmin edildiği süreçlerin incelmesi, "ıslahı", "kibarlaşması". (ç.n.)

için belki de yeterince açık hale gelmemiştir. Ne var ki tek insanın kişisel ilişki örgüsüne geri gidilmeksizin, bu örgünün bu tek kişi tarafından nasıl şekillendirildiği, ayrıca bu örgünün "ben" perspektifinden nasıl algılandığı bilinmeksizin son tahlilde şahsi duygusal bağlara dayanan alabildiğine çeşitli karşılıklı bağımlılık ilişkileri anlaşılamaz. Nispeten daha az sayıda insanı kapsayan küçük toplumsal birliklerde üyelerin her birinin "ben" perspektifinden yaşantıladığı kişisel ilişki örgüsü, birliğin öteki üyelerinin tümünü kapsayabilir. Her birey şüphesiz burada da özgün bir doymuş ya da doyamamış karşılıklı ilişkiler figürasyonuna sahiptir. Ancak birliğin boyutu küçük kaldığı sürece bu figürasyon tüm kabileyi (Stamm) kapsar. Toplumsal birlikler büyüdükçe ve çok katmanlı hale geldikçe duygusal bağların farklı formlarıyla karşılaşılır. Bu yeni tür duygusal bağlar yalnızca kişilerle değil, aksine giderek artan ölçüde bu daha büyük birliklerin sembolleriyle kurulur; örneğin arma, bayrak ve duygu içerikli kavramlar gibi.

İnsanların sembolik formlar üzerinden gerçekleşen bu duygusal bağları, artan uzmanlaşmaya dayanan bağlardan daha önemsiz değillerdir. Aslına bakılırsa duygusal bağların farklı türleri arasında hiçbir fark bulunmaz. İster doğrudan yüz yüze ilişkilerle, ister ortak sembollere tutunmak suretiyle dolaylı yoldan olsun insanları birbirlerine bağlayan duygusal bağlar spesifik türden bir bağlanma düzlemi teşkil ederler. Anlayacağımız, duygusal bağlar tek kişinin iradesine daha az bağlı olan ve farklı bir karşılıklı bağımlılık düzlemini temsil eden bağlanma türlerinden farksızdırlar. Yalnızca küçük kabileler için değil, aynı zamanda milyonlarca insanı kapsayan birlikler, mesela ulus devletler için de biraradalığı sağlaması bakımından görünüşe göre bu tür bağlar vazgeçilmez bir bağlayıcı unsur, harç teşkil ederler. İşte bireyin genişletilmiş ben ve biz bilincini mümkün kılan tam da bu tür bağlardır. Bireysel

bağların bu tür büyük birliklere bu tutunuşu, çoğu kez sevilen bir kişiye bağlanmayla eşit yoğunluğa sahiptir. Bu koşullar altında bir gruba bağlanmış birey de, şayet onun tarafından sevilen toplumsal birlik (aileler, devletler, takımlar, dinler vs.) dağılacak veya yenilecek, değer ve itibar kaybedecek olsa aynı şekilde derinden sarsılır. Bu farkındalık, araştırmalarında neredeyse her daim toplumun onlar pespektifinden hareket eden ve neredeyse hiçbir zaman sistematik şekilde ve isabetli kavramsal araçlarla ben ve biz perspektiflerini de incelemelerine dahil etmeyen günümüzün miadını doldurmuş teorik sosyolojisinin en önemli eksikliklerinden biridir.

Mesleki Bağlar ve Devlet Bağları

Toplumlar üzerine ifadelerin çoğu, bugün alışıldık olduğu üzere ilk elde devletler veya kabileler olarak örgütlenmiş toplumlara ilişkindir. Gelgelelim bu belli toplum tiplerinin, toplumun ya da bütünüyle sosyal sistemin üzerine söylenenlere çıkış noktası, kaynak olarak seçilmesi hemen hiç gerekçelendirilmez. Peki ama neden örneğin bir köy ya da şehir veyahut 19. yüzyılda sıklıkla yapıldığı gibi bütün olarak insanlık toplum için model alınmaz? Toplumsal "bütün"den söz edildiğinde insanın aklına büyük bir doğallıkla ilk olarak devlet ya da kabileler türünden bütünleşmelerin gelmesinin nedeni nedir? Söz konusu iki entegrasyon tipinin önemi nereden gelmektedir?

Bu tür sorular cevaplanmak istendiğinde, her şeyden önce devletler ve kabilelerin büyük oranda kolektif özdeşleşmelerin nesneleri, demek kişisel ihtiyaçların yöneldiği, bağlandığı ortak nesneler olduğuna işaret edilebilir. İyi ama devlet olarak örgütlenmiş toplum, günümüz açısından ulus devletlerle olan duygusal bağlar neden spesifik tarzda bir önceliğe, üstünlüğe sahiptir? Oysa toplumsal gelişmenin öteki basamaklarında bu

öncelik, örneğin şehirler ya da kabileler veyahut da köylerle olan duygusal bağlara tanınabilmektedir.

Farklı figürasyonların ortak noktalarını incelediğimizde, ilk olarak şunu fark ederiz: Bu figürasyonların tamamı kendi üyeleri arası ilişkilerde fiziksel şiddet kullanımını görece sıkı bir denetime tabi tutarken, aynı anda üyelerini kendilerinden olmayanlara karşı fiziksel şiddet kullanmaya hazırlayan ve çoğu durumda onları buna teşvik eden birliklerdir. Toplumsal gelişmenin farklı basamaklarında görülen bu entegrasyon tipinin ortaklıklarını ifade edecek açık, net bir kavram sosyolojide hâlâ bulunmamaktadır. Bu entegrasyon tipinin işlevi açıktır; fertlerin hayatlarının ortak savunması; öteki grupların saldırılarına karşı koyabilme ya da çeşitli türden sebeplerle öteki gruplara ortak saldırı. Şu halde birleşmenin öncelikli işlevi, ötekiler tarafından fiziksel anlamda ortadan kaldırılma tehlikesine karşı koyma ya da ötekilerin fiziksel anlamda ortadan kaldırılmasıdır. Bu tür birliklerin savunma ve saldırı potansiyelleri ayrı ayrı düşünülemeyeceğinden, bunları belki de "saldırı ve savunma birlikleri" ya da "hayatta kalma" birlikleri olarak adlandırabiliriz. Toplumsal gelişmenin bugünkü seviyesinde karşılaştığımız ulus devletler, söz konusu entegrasyon tiplerinin örnekleridir. Belki de gelecekte bu örnekler, bir zamanların ulus devletlerinin bütünleşmeleri, federasyonları olacaklar.* Geçmişte bu birlikler şehir devletleri ya da bir kalenin sakinleriydi. Büyüklük ve yapı değişiyor. İşlev aynı kalıyor. İnsanların savunma ve saldırı birlikleri olarak bağlanışı ve bütünleşmesi bu birliği her seviyede ötekilerin arasından öne çıkarıyor. Hayatta kalma işlevi ya da ötekilerine karşı fiziksel şiddet kullanımı insanlar arasında spesifik türden karşılıklı bağımlılık ilişkileri meydana getirmektedir. Söz konusu

* Bu sorun, bugüne kadarki bütün Saldırı ve Savunma birliklerinin insanlık ortak paydasında efektif bir birleşmesiyle ancak farklı bir tartışmaya dönebilir.

işlev ve fiziksel şiddet kullanımı; toplumsal yapılar, insanların karşılıklı bağımlılıkları, bu insanların birlikte oluşturdukları figürasyonlar açısından ne daha büyük ne de daha küçük bir rol oynarlar. Bununla birlikte bu işlev veya fiziksel şiddet kullanımı ne ekonomik işlevlere indirgenebilir ne de bunlardan ayrı düşünülebilirler.

19. yüzyılda yaşayan bir Avrupalı'nın insanların devlet içi spesifik bir güç dağılımı temelinde açlıktan ölebilecekleri tehlikesini doğrudan deneyimlemesi karakteristiktir. Bununla birlikte dış düşmanların egemenliği altına girme ya da bunlar tarafından öldürülme tehlikesi ise bu aynı Avrupalı'nın deneyim dünyasında olsa olsa marjinal bir durum teşkil eder. Gıda maddelerinin iş bölümüne dayalı üretiminin ortaya çıkardığı karşılıklı bağımlılıkları kendisinden önceki herhangi bir insandan çok daha açık ve net şekilde fark etmesi, bununla birlikte bu farkındalığa uygun olarak üretim araçlarının belli gruplarca tekelleştirilmesiyle bağlantılı ihtilafların yapısını aynı şekilde öncüllerinden çok daha açık ve net biçimde kavramış olması Marx'ın bir özelliğidir. Diğer yandan insanların oluşturduğu bir grubun başka bir grup tarafından fiziksel şiddet yoluyla fiziken ortadan kaldırılması veya boyunduruk altına alınması tehlikesinin belli toplumsal entegrasyon ve karşılıklı bağımlılık biçimleri için oldukça önemli bir zemin teşkil ettiğini fark etmemiş olması da Marx için yukarıda belirttiğimiz nitelikten daha az karakteristik değildir. Marx, endüstriyel toplumun tamamen spesifik bir aşamasını gözlemledi. Buradan hareketle devletin iktidar araçları ile işlevinin burjuva girişimci grupların güç araçları ve işlevlerinin türevi olarak açıklanabileceğini düşündü. Sonuç olarak devletin, hani "ekonomi" ve "ekonomik" kavramlarına spesifik anlamlarını kazandıran şu meslek grubunun sınıf çıkarlarının bir türevi, yan ürünü olduğuna inandı. Karşılıklı bağımlılığın girişimci tabakanın uzmanlaşmış mesleki

faaliyetleriyle yakından bağlantılı belli formlarının özgün bir yasalılığa ve öteki tüm toplumsal faaliyetler karşısında görece bir otonomiye sahip oldukları fikri Marx'ın yazdığı dönemlerde henüz nispeten yeni bir fikirdi. O zamanlar henüz görece yeni bir isimle adlandırılan "ekonomik" alanın görece otonom olduğunun idraki, bir yandan yeni doğmakta olan iktisat biliminin gelişimiyle bağlantılıydı. Fakat öteki yandan ekonomik işlev ilişkilerinin devlet biçiminde örgütlenmiş bir toplumun genel bağlamı içerisinde özgün bir yasalılığa ve otonomiye sahip olduğunun kuramsal izahı, yükselen ve varlıklı İngiliz orta sınıfının iktisadi girişimlerinde devlet müdahalesinden özgürleşme talebiyle sıkı bir bağlantı içindeydi. İngiliz orta sınıfı, ekonomik yasaların doğal akışının önünün açılmasını, bu anlamda arz-talep oyununun serbestleşmesini (liberalizm) talep ediyordu.

Yükselen burjuva girişimci gruplarının, henüz büyük oranda sanayi öncesi aristokrat grupların elinde olan yönetimlerin müdahalelerinden özgürleşmek için verdikleri mücadelelere sahne olan bu eşsiz ortamda "ekonomi", gerçekten de "devlet" karşısında mutlak bir işlevsel otonomiye sahipmiş gibi görülebildi. Bu tasavvur sembolik ifadesini, yeni doğmakta olan bilimin adının gelişiminde bulur. Ekonomik alanın devletle ilgili alanlardan biri olduğu şeklindeki tasavvuru sembolize eden "ekonomi politik" ifadesi, toplumun gelişiminde otonom bir içyasalılığa sahip bağımsız bir ekonomik alanın var olduğu şeklindeki tasavvuru sembolize eden ekonomi ifadesine dönüşmüştür. Anlayacağımız, burjuva girişimci sınıfınca dillendirilen; ekonominin devlet müdahalesine kapalı olması, yani otonom olması gerektiği talebi bu süreçte metamorfoza uğramıştır. Bu talep, toplumun birçok alanından sadece biri olan ekonominin devlet biçiminde örgütlenmiş bir toplumun işlev ilişkileri bağlamında işlevsel açıdan gerçekten de bütünüyle otonom olduğu düşüncesine evrilmiştir. Söz konusu

liberal zihniyet, Marx'ın ekonomi ile devlet arasındaki ilişki tasavvuruna da yansıdı. Bu tasavvur onu, toplumun işlevsel bağlarının yalnızca biri olan ekonomik alanı otonom, kendine özgü iç yasalılıklara sahip ve kendi içine kapalı bir işlev ilişkisi olarak düşünmeye itti. Hem girişimci burjuvalar hem de burjuva iktisat bilimi, devletin yalnızca burjuva çıkarlarını korumaya yarayan bir kurum olmasını talep ediyordu. Buna uygun olarak Marx, sanki devlet organizasyonu gerçekten de bu çıkarları korumaya yarayan bir kurumdan başka bir şey değilmiş, sanki gerçekten de bunun dışında bir işlevi yokmuş gibi düşündü. Başka deyişle Marx, kendi dönemindeki burjuva iktisat bilimine içkin ideolojiyi aldı ve bu ideolojinin ön işaretini artıdan eksiye çevirdi. Burjuva çıkarlarını savunmak işçi sınıfının perspektifinden artık zararlı bir şey olarak görünmeye başladı ve sırf bu nedenle devlet organizasyonu da zararlı olarak değerlendirildi.

Gelişme sosyolojisi perspektifinden yapılacak daha dikkatli bir analiz[38], devlete ilişkin gelişmeler ile mesleki yapılara ilişkin gelişmelerin esasında toplumu bir bütün olarak kuşatan bir işlevsel ilişki bağlamının gelişiminin iki ayrılmaz veçhesi olduklarını açıkça gösterir. Giderek artan iktisadi iş bölümü, sosyal iç içe geçmelerin, kaynaşmaların düğüm noktası olarak sınırlı yerel pazar ve şirketlerden her defasında daha büyüklerine geçiş ve de sosyal karşılıklı bağımlılık zincirlerinin gelişiminin öteki seyirleri; malların taşınması ve tüccarların fiziksel güvenliğini giderek daha uzak mesafelerden koruyabilen, sözleşmelere sadık kalınmasını güvence altına alan, gümrük yoluyla imalathaneleri yabancı rakipler karşısında koruyabilen ve daha başka birçok işleve sahip devlet kurumlarının gelişimiyle sıkı bir ilişki içerisinde gerçekleşir. Diğer yandan bu devlet kurumlarının gelişimi ise ticari ve endüstriyel iç içe geçme ağlarının yaygınlaşmasıyla yakından ilgilidir. Sosyolojik

olarak incelendiğinde devlet biçimli politik örgütlenmelerin ve bu örgütlenmelere özgü mesleki pozisyonların gelişimleri bir ve aynı toplumsal işlev ilişkisinin gelişiminin birbirinden ayrı düşünülemeyecek veçheleridirler. Politik ve ekonomik olarak adlandırılan bu alanlar, gerçekte tam da aynı karşılıklı bağımlılık örgüsünün gelişimindeki uzmanlaşma ve bütünleşme yönlerini temsil ederler. Toplumsal işlev ayrımlaşmalarının bazı durumlarda ilgili bütünleştirici ve koordine edici kurumların gelişimlerini çok geride bıraktığı ve itici güç teşkil ettiği olur. 18. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın başlarına kadarki zaman aralığında İngiltere'de gerçekleşen sanayileşme ivmesi, işlevsel uzmanlaşma sürecinin bu türden bir önden gidişini temsil eder. Bu süreçte koordine edici ve bütünleştirici kurumların gelişimi, söz konusu mesleki ayrımlaşmaya kıyasla alabildiğine yavaş ilerledi. Bu durum, öteki etkenlerden yalıtık olarak ele alındığında "ekonomik alanın" tek başına toplumsal gelişmenin motoru olduğu şeklindeki düşünsel tasavvurda donarak katılaştı. Gelgelelim nasıl ki karşılıklı bağımlılık ağlarının gelişimi anlamında ekonomik gelişme olmaksızın devlet biçimli politik organizasyonun gelişimi pek mümkün olamaz ise, aynı şekilde bu organizasyonun gelişimi olmaksızın da ekonomik gelişme söz konusu olamaz. Bu alanların kavramsal ayrımı, tıpkı bu alanlarla ilgilenen toplumsal bilimlerin sözde mutlak otonomisi gibi ideolojik olarak iktisadi liberalizm* diye tanımlanan bir periyodun artığı, kalıntısıdır. Sosyolojik olarak bakıldığında, daha önce de belirtildiği gibi bu süreç, karşılıklı bağımlılık zincirlerinin işlevsel ayrımlaşmasının bu ayrımlaşmaya denk düşen entegrasyona göre daha hızlı geliştiği, önden gittiği bir periyodu temsil eder. Kısacası alışılageldik "alanlar" modeli, toplumsal gelişmenin asıl itici gücü olarak bu alanların duruma göre kâh birinin kâh ötekinin öne çıkarılmasına neden

* İngiltere'de yaşanan iktisadi liberal dönüşüm. (ç.n.)

olur. Bunun yerine artan ve azalan işlevsel ayrımlaşma ve bütünleşme modeli kullanılacak olursa, toplumu söz konusu alanların bağlantısız bir yığını olarak gösteren son derece yapay toplum tasavvuru aşılarak bütünlüğü yakalayan sosyolojik bir toplum tasavvuruna biraz daha yaklaşılmış olunur.

Düşünme alışkanlıklarında yapılacak bu tür bir revizyonun oldukça kapsamlı teorik ve de pratik sonuçları olacaktır. Bu noktada bu sonuçların bir tanesinden söz edebiliriz. "Ekonomik alan" devlet biçiminde örgütlenmiş toplumun genel bağlamında öteki alanlardan az çok bağımsız ve otonom bir alan olarak tasvir edilir. Genel toplumsal bağlamı oluşturan alanlardan sadece birinin, anlayacağımız, ekonomik olanın ötekilerden bu şekilde yalıtılarak öne çıkarılması, sosyal tabakalaşma sorununun, örneğin sanayi toplumlarında gözlemlendiği şekliyle sosyal sınıflara bölünme ve sınıfların çıkar ihtilaflarının öncelikli olarak ekonomik temelde tasvir edilmesine neden olur. Bu tasavvur, ihtilafın bizzat tarafları olan tabakaların dolaysız algılarına büyük oranda uygun düşer. Böyle bir durumda, sanki bu tür güç mücadelelerinde söz konusu olan salt ekonomik imkânların bölüşümü, örneğin sadece maaş ve kâr dengesinin gelişmesiymiş gibi bir izlenim edinilir.

Ancak daha yakından bakıldığında her iki büyük endüstri sınıfının, yani sanayi işçileri ve sanayi burjuvazisi arasındaki gerilim ve ihtilaflar, bu sınıfların uğrunda mücadele verdikleri olanaklar toplamından birinin, bu bağlamda sadece ekonomik olanların öne çıkarılmasıyla açıklanamazlar. Bu yöntemin, yani ekonomik ihtilafların tek başına incelemenin merkezine yerleştirilmesinin, yine bu seviyede de yetersiz olduğu görülmektedir. Pratikte gözlemlenebilir olgular üzerinden sınandığında bu yöntemin aslında ne kadar yanıltıcı olduğu hemen fark edilir. Dikkatli bakıldığında aslında burada devlet biçiminde örgütlenmiş çok katmanlı sanayi toplumlarının

tüm entegrasyon düzlemlerinde (kurumlar, dernekler, gruplar, fabrikalar vs.) gözlemlenen bir güç dağılımı problemi olduğu görülecektir.

Demek ki söz konusu olan güce sahip olma imkânlarının, örneğin bir fabrika düzleminde dağılımıdır: Hangi gruplar bu düzlemdeki bütünleştirici ve koordine edici yönetim pozisyonlarına yerleşme imkânına sahiptir, hangileri değildir? Bildiğimiz gibi gerek işveren gerekse işçi pozisyonundaki insanlar, bu pozisyonların spesifik işlev ilişkisine uygun tarzda karşılıklı olarak bağımlıdırlar. Bununla birlikte karşılıklı bağımlılıklar, yani güç dengesi eşit değildir. Daha bu düzlemde bile asıl sorun, sadece bir işletmenin gelirinin belli pozisyonları işgal eden kişilerin ait oldukları farklı gruplar arasında hangi biçimde paylaştırılacağı sorunu değildir. Zira bu ekonomik imkânların dağılımının kendisi esasında daha kapsamlı bir güç dengesinin, güç imkânlarının söz konusu gruplar arasındaki dağılımının bir sonucudur. Bir sanayi işletmesinin kendi içindeki güç dengesi; yalnızca ekonomik imkânların dağılımını değil, aynı zamanda bu pozisyonlara sahip grupların üretim sürecinde ötekileri kontrol etme, işten çıkarma, yönetme açısından sahip oldukları imkânların dağılımını da kapsar.

Marx'm 19. yüzyılda tanık olduğu işçi ve işverenler arası güç ağırlıkları dağılımı göz önünde bulundurulduğunda, onun işçi-işveren ilişkilerinin analizinde dikkatini neredeyse istisnasız olarak ekonomik imkânların dağılımına yöneltmiş olması böylelikle tamamen anlaşılır hale gelir. Çünkü Marx'ın döneminde işçi sınıfının hatırı sayılır bir kısmı yoksulluk sınırının altında yaşamaktaydı. İşçi sınıfı örgütlenmesi fabrika düzleminde dahi en alt seviyedeydi. Bununla birlikte bu sınıf, henüz toplumun daha üstteki (devlet gibi) entegrasyon düzlemlerinde hemen hiçbir varlığa sahip değildi. Marx'ın sınıf kavramı da aynı şekilde sadece tek bir düzlemi kapsıyordu.

İşçi ve işveren sınıflarının mücadele alanı, Marx'ın deneyimlemiş olduğu gibi üretim atölyeleriydi; bu mücadele alanı tek başına söz konusu sınıfların üretim sürecindeki konumlarının doğasından kaynaklanmaktaydı. Marx'ın döneminde işçi ve işverenlerin başka hiçbir düzlemde karşılaşmamaları, gruplardan hiçbirinin toplumun daha üst entegrasyon düzlemlerinde birleştirici, etkili örgütlere ve şüphesiz ulusal ya da parti organizasyonlarına sahip olmamaları göz önünde bulundurulduğunda, Marx'ın sınıf kavramının yalnızca üretim sürecindeki spesifik grupların konumlarıyla ilişkili olması anlaşılır hale gelir. Marxist analiz de yine sanayi toplumunun devam eden gelişme seyri içerisinde geçerliliğini tamamen kaybetmemiştir. Gelgelelim bugün bu analizin her ne kadar vazgeçilmez olsa da eksik, yetersiz olduğu daha açık şekilde görülebilmektedir. Fabrika içerisindeki işçi ve işveren gruplarının güç dengesi daha Marx'ın zamanında bile güç tekeli olarak devletin ilgili temsilcilerinin ağırlıklarını hangi grubun kefesine ve ne ölçüde koyduklarından bütünüyle bağımsız değildi. Bilindiği gibi sanayi toplumunun gelişmesiyle birlikte bu durum da bütünüyle farklı bir yöne evrildi. Bir zamanlar bu sınıflar arasında fabrika düzleminde gerçekleşen ihtilaf, mücadele, uzlaşma ve sözleşme akitleri giderek devlet biçiminde örgütlenmiş toplumların daha üst entegrasyon düzlemlerinde ve bilhassa da devletin en yüksek merkezi kurumları, örneğin parlamento ve hükümet düzleminde gerçekleşen ihtilaf, çatışma, uzlaşma ve sözleşmeler karşısında önemlerini nispeten yitirdiler.

Bu nedenle tek katmanlı ve istisnasız şekilde ekonomik imkânların dağılımına endeksli geleneksel sınıf kavramı revize edilmelidir. İşçi ve işverenler arasında yaşanan organizasyonel ve işlevsel bağımlılık kaynaklı ihtilafların sadece fabrika düzleminde değil, aynı zamanda daha başka birçok

entegrasyon düzleminde, özellikle de devlet biçiminde örgütlenmiş bir toplumun en yüksek entegrasyon düzleminde (parlamento, yönetim) sahnelendiği gerçeğini de dikkate alan bir sınıf kavramına ihtiyaç vardır. Söz konusu sınıf konsepti bu sınıfların bugün tüm toplumlarda, Marx'ın döneminde olduğundan çok daha yüksek oranda devlet organizasyonuna entegre olduğunu göz önünde bulundurmalıdır. Gerçekte bu her iki endüstriyel sınıf da sanayi toplumunun farklı entegrasyon seviyelerindeki, komünal, bölgesel ve ulusal temsilcilikleri üzerinden endüstriyel toplumların egemen sınıflarına dönüştüler. Söz konusu sınıflar arası güç dağılımı, bilhassa da fabrika düzleminde alabildiğine dengesizdir, gelgelelim bu denge Marx'ın dönemine kıyasla bugün daha eşittir. Bununla birlikte bu sosyal sınıfların fabrika düzleminde henüz homojen, tek katmanlı sosyal formasyonlar olarak görülebildikleri bir zamanda Marx'ın odağına aldığı ihtilaflarına bugün yeni türden ve daha keskin ihtilaflar eklenmiştir: Aynı sınıfların farklı entegrasyon seviyelerindeki temsilcileri* ve bilhassa da yönetilenler ile yönetenler arasındaki ihtilaflardır bunlar.

Bütünleşme ve ayrımlaşma süreçlerinin çoğunlukla göz ardı edilen ilişkisi uzun vadeli toplumsal dönüşümlerin incelemesi için oldukça elverişlidir. Bu süreçler bugün sanıldığı kadar karmaşık değillerdir. Bu bağlamda yapılan sosyolojik incelemelerde karşılaşılan zorlukların çoğu, inceleme alanının karmaşıklığından ziyade teorik kafa karışıklıklarından kaynaklanır. Bu türden uzun vadeli entegrasyon ve ayrımlaşma süreçlerinin analizi için bir dizi nispeten daha kolay imkan mevcuttur. Söz konusu olan entegrasyon süreçleri olduğu sürece, az evvel dile getirilen ve toplumların yapısal analizlerinde gözlemlenen hiyerarşik olarak sıralanmış entegrasyon düzlemlerinin (devlet, fabrika, okul vs.) sayılarının

* Örneğin sendika yöneticileri, işçi temsilcileri vs. (ç.n.)

belirlenmesi bu imkanlardan biridir. Böyle bir çabaya girildiği takdirde; hiyerarşik olarak sıralanmış aynı sayıda entegrasyon düzlemlerine sahip farklı toplumlarda yapısal benzerlikler olduğu görülür. Ayrımlaşmanın derecesinin analizi için de yine basit yöntemler bulunmaktadır. Örneğin bir toplumda özel terimlerle ifade edilen mesleki faaliyetlerin sayısının belirlenmesi bu yöntemlerden biridir. Şüphesiz birçok durumda bu analizler için gerekli kaynak malzemeler erişilebilirlikten ya uzaktır ya da mevcut değildir. Bununla birlikte birçok mevcut kaynak bugüne kadar kullanılmadan kalmıştır.

İş bölümünün ilgili andaki seviyesini büyük bir kesinlikle belirlemek için kullanılabilecek bu basit yöntem, tek yönlü bakış açısıyla "sanayileşme süreci" diye nitelediğimiz sürecin ilginç bir yönünü ortaya koyar. Sanayi öncesi ve özellikle de Orta Çağ'ın her türden toplumlarıyla karşılaştırıldığında sanayi toplumları içerisinde isim isim ayrımlaşmış meslek gruplarının sayısının oldukça yüksek olduğu görülür. Bununla birlikte meslek gruplarının sayısı da daha önce hiç görülmedik bir tempoda artmaktadır. Uzun ve giderek daha uzayan karşılıklı bağımlılık zincirlerine daha fazla dolanan tek kişi için bunun anlamı, bu karmaşık bağımlılık zincirleriyle birlikte kendisi için kontrol edilemez işlev ilişkilerinin ortaya çıkmasıdır. Bu aynı zamanda daha önceki toplumlara kıyasla güç imkânlarının daha dengeli dağılması, karşılıklı olarak bağımlı pozisyonların tek yönlü bağımlılıklarının görece azalması ve de bu pozisyonların karşılıklılığının görece artması anlamına gelir. Ama diğer yandan bu durum, işlev bölüşümü temelinde birbirine bu derece bağımlı insanların, farklı düzlemden çok sayıda entegrasyon ve koordinasyon merkezlerinin işleyişlerine giderek daha bağımlı olmaları manasına gelir. Bununla birlikte koordine ve entegre edici toplumsal pozisyonlar, bu pozisyonlara gelebilenlere oldukça fazla güç imkanı sunar. Bu duruma uygun olarak yüksek

derecede ayrımlaşmış toplumların merkezi problemlerinden biri, bu toplumlar için vazgeçilmez olan entegre ve koordine edici toplumsal pozisyonların daha etkili kurumsal denetimidir. Bu tür pozisyonların sahiplerinin, bu pozisyonların kendileri için işlevlerini, onun ya da ötekiler için işlevleri karşısında daha fazla geri plana atmamaları toplumsal olarak nasıl denetlenip güvence altına alınabilir?*

Gelişme Kavramının Gelişimi

20. yüzyılın ikinci yarısında toplumların gelişmesinden söz edildiğinde, bu kavramı tamamen spesifik pratik sorunlarla ilişkilendirmek mümkündür. Kavram çoğunlukla, gelişmekte olan ülkeler için kullanılır. Bu ülkelerin hükümetleri az ya da çok çaba harcayarak ve alışıldık olduğu üzere daha zengin ve güçlü toplumların desteğini alarak ülkelerini geliştirmeye çalışırlar. O halde burada kullanıldığı anlamıyla "gelişme", belli hedefler doğrultusunda ve bir dereceye kadar planlı olarak gerçekleştirilen insani bir faaliyet anlamına gelir. Bu planlı gelişmenin nihai hedefi genel hatlarıyla ele alındığında oldukça basittir: Burada yapılmak istenen görece fakir toplumları zenginleştirmektir. Milli geliri yükseltmek için kaynaklar ve yollar aranır. O halde burada amaç, örneğin tek tek bireyleri zenginleştirmek değildir. Bilindiği gibi fakir ülkelerin çoğunda olağanüstü derecede zengin bireyler bulunur ve bu bireyler genelde görece daha zengin ülkelerdeki zenginlerden daha zengindirler. İncelemeye bu türden somut ödevlerle başlanacak olursa, şu tarz sorular etrafında dönen felsefi gevezeliklerden kaçınmak mümkün olur; acaba bireylerden bağımsız bir toplum var mıdır; toplum dediğimiz şey acaba onu oluşturan birbirine bağımlı bireylerin eylemlerinin bir soyutlamasından başka bir şey olabilir mi; acaba bireyler

* Bkz. Elias'ın "işlevsel demokrasi" konsepti. (ç.n.)

olmaksızın toplumların ve toplumlar olmaksızın bireylerin var olması mümkün müdür? Dahası toplumların birbirine bağımlı insanların oluşturduğu figürasyonlar olduğu da bu sayede kolaylıkla anlaşılır. Şayet bu figürasyonlar geliştirilmek ve bu tür bir insan örgüsünün sadece tek tek üyelerinin her biri değil de figürasyonun bütünü zenginleştirilmek istenirse, bu, belli bir devlet organizasyonu içerisinde bütünleşmiş bireylerin emek ve gelirlerine ilişkin daha kesin düzenlemeler gerektirir.

Şu halde buradaki anlamıyla "gelişme", her şeyden evvel insanlarca gerçekleştirilen bir faaliyet olarak öne çıkar. Genelde burada kast edilen faaliyet, hükümet pozisyonlarındaki insanların ve bunların yardımcılarının, yani daha gelişkin ülkelerden gelen gelişme uzmanlarının faaliyetleridir. Özellikle bu uzman yardımcılar için gelişme tek başına ekonomik bir sorundur. Devlet biçiminde örgütlenmiş bu daha fakir ülkelerin ekonomik potansiyelleri büyütülmeye, sermaye stoğu arttırılmaya çalışılır. Enerji santralleri, yollar, köprüler, tren yolları ve fabrikalar inşa edilir. Tarımda verimlilik arttırılmaya çalışılır. Gelgelelim bu türden spesifik, sınırlı ekonomik gelişmelerin karşısına yaşam standartlarının yükseltilmesi gibi bir hedefle çıkıldığında tuhaf bir durumla karşılaşılır: Bir toplumun ekonomik potansiyellerini geliştirmek, toplumun tüm alanlarını kapsayan toptan bir dönüşüm olmaksızın mümkün değildir. Toplumun ekonomik olmayan ama işlevsel açıdan ekonomi ile karşılıklı olarak bağımlı öteki veçheleri, yalnızca ekonomiye dönük planlar karşısında ters etki yaparak frenleyici rol oynayabilir ve bu şekilde bu planları başarısızlığa uğratabilirler. Anlayacağımız, planlamadan sorumlu hükümetlerin bilinçli tercihlerine dayanan ekonomik dönüşümlere yönelik gelişme planları çok farklı türden, aslında hiç de hedeflenmemiş gelişmeleri tetikleyebilirler. Hükümetlerin bu tür faaliyetlerini kavramsal olarak insanların

bilinçli bir eylemi, planlı bir geliş(tir)me faaliyeti anlamına gelen bir fiille ifade etmeye devam edebiliriz. Ama o zaman da bu planları yapan ve uygulayanların kontrolü ve niyeti dışında harekete geçen toplumsal değişimleri ifade edecek, herhangi bir özne ya da özne aklı içermeyen şahıslar üstü bir ifadeye ihtiyaç vardır. Söz gelimi hükümet kararları biçimindeki planlı eylemler öngörülmemiş, hedeflenmemiş sonuçlar doğurabilirler. Hegel bu durumu, görece iyimser bir tonda "aklın hilesi" olarak adlandırdı. İnsanların planlı eylemlerinin bu plan dışı sonuçlarından sorumlu olanın, tam da bu planlı eylemlerin çok sayıda insanın faaliyetlerinin toplamından meydana gelen bir iç içe geçme bağlamı içerisindeki işlevi olduğu bugün daha açık şekilde görülebilmektedir. Bu farkındalığa uygun olarak söz konusu plan dışı sonuçlara ilişkin ifadelerde eylem kavramı bir işlev kavramına dönüşmektedir. Anlayacağımız, gelişme artık bir öznenin gerçekleştirdiği bir eyleme değil, bir işleve işaret eder. Dolayısıyla toplumları geliştiren birilerinden söz etmek yerine artık toplumların gelişmesinden söz edilir.

Bu tür bir toplumun planlanmamış ve henüz denetlenemeyen genel gelişme seyri bütünüyle anlaşılmaz değildir. Sonuçta bu sürecin ardında mistik toplumsal güçler bulunmamaktadır. Burada söz konusu olan şey, yapısal karakteristiklerini daha önce oyun modelleri üzerinden görselleştirdiğimiz, hani birbirine bağımlı çok sayıda insanın eylemlerinin iç içe geçmesinin ortaya çıkardığı sonuçtur. Karşılıklı olarak bağımlı binlerce oyuncunun hamlelerinin iç içe geçtiği bir oyunda hiçbir tek oyuncu veya tek oyuncu grubu, bu tek kişi veya grup ne kadar güçlü olursa olsun oyun seyrini tek başına belirleyebilme gücüne sahip değildir. Oyun modelinde oyun seyri dediğimiz şey burada artık gelişme seyridir. Gelişme sürecinden kastımız; insanların karşılıklı bağımlılıklarının kısmen kendi kendini organize eden ve kendini yeniden üreten,

devam ettiren bir figürasyonunun belli bir yöndeki ve kısmen kendi kendini düzenleyen değişimi, dönüşümüdür. Demek ki burada söz konusu olan, bu tür figürasyonların birbirine karşıt iki kendi kendini düzenleme eğilimi arasındaki denge ilişkileridir: eskisi gibi kalma ile değişim eğilimi. Sıklıkla bu eğilimler farklı insan gruplarınca temsil edilirler. Gerçi insanlar bu eğilimlerin mutlak anlamda birini her zaman savunmazlar. Öyle ki bilinçli olarak mevcut figürasyonun sürekliliğini ve kalıcılığını hedefleyen insan gruplarının tam da kendi eylemleriyle söz konusu figürasyonun değişim eğilimini kuvvetlendirmeleri kesinlikle mümkündür. Bununla birlikte bilinçli olarak değişimi, dönüşümü hedefleyen insan gruplarınmsa tam da içinde bulundukları figürasyonun kalıcılık, süreklilik eğilimlerini kuvvetlendirmeleri de aynı şekilde mümkündür.

Hâkim kuramsal hipotezlerde kalıcılık eğilimlerine hâlâ üstünlük tanınmaktadır; ya da başka deyişle normdan sapmalar yoluyla dengeden çıkmadığı sürece bir toplumun bir kez ulaşılmış olan durumda dondurulmasının normal olarak görülmesi eğilimi varlığını hâlâ korumaktadır. Bir idealin ifadesi olarak böyle bir eğilim, özellikle de insanların yaşam koşullarının handiyse tamamının görünüşe göre kimsenin kontrol edemediği bir biçimde durmaksızın değiştiği bir periyot için kuşkusuz anlaşılırdır. "Şayet düzen diye bir şey varsa, bu önü alınmaz nehrin, akışın ortasında nerede bulunabilir bu düzen?"[39] diye soruyordu bu türden ekonomik sorunlarla uğraşan bir araştırmacı. Diğer yandan toplumsal gelişmenin anlaşılmaz olmasının ve bilmece olarak kalmasının nedeni, tam da söz konusu gelişme üzerine düşüncemizin aslında ne olup bittiğini anlama ve açıklama, bir teşhis koyma çabasından ziyade umut verici bir öngörüde bulunma çabasınca yönlendirilmesinden kaynaklanmaktadır belki de. Her halükarda sosyolojinin görevi şudur; ampirik incelemelere ve pratik sorunların aşılmasına halihazırda teorik

rehberlik eden çok sayıdaki klasik kurama kıyasla toplumsal gelişmenin daha uygun teorik modellerini tasarlamak.

Gelgelelim gelişmeden anlaşılan şeyi köklü şekilde değiştirme görevi, diğer bir deyişle gelişme kavramını bu kavramdan öncelikli olarak bir aksiyon kavramı değil de bir işlev kavramı gibi anlaşılacak şekilde değiştirme işi kolay olmaktan çok daha öte bir iştir. Bugün gündelik hayatta "toplum gelişiyor" gibi bir ifadeyle karşılaştığında insanın bundan herhangi bir şey anlaması, yani gözünde herhangi bir şey tasavvur etmesi o kadar da zor değildir. Kavramsal araçlar bugün öyle yaygın hale gelmiştir ki, gelişme kavramından söz edildiğinde insanların çoğunun zihninde toplumun görece kişiler üstü ve dinamiği kendinden menkul bir dönüşümü canlanabilmektedir.

Bundan 250 ya da 300 yıl kadar önce bu algının henüz hiç de öyle kendiliğinden anlaşılabilir bir şey olmadığını tasavvur edebilmek bizim için pek kolay değildir. Bugün doğal bir şeymiş gibi görünen, rahatlıkla anlaşılan bir gelişme tasavvuru, o dönemlerde zamanının en bilge ve eğitimli adamlarının entelektüel kavrayışlarına bile alabildiğine uzaktı. "Gelişmek"* fiili ve bu fiilin türevleri o zamanlar henüz istisnasız şekilde belli insani faaliyetlerin, mesela "sarmak, örtmek" fiilinin zıt anlamlısı olarak kullanılmaktaydı. Kelimenin bu daha eski

* Almanca "Entwickeln" kelimesinin karşılıkları şunlardır: açmak, inkişaf etmek, çözmek, açılmak, gelişmek, kalkınma vs. Elias kitabın bu bölümünün tamamını atfettiği "gelişme" kavramını Hegel'in bu kavramla hemen aynı anlama gelen "Entfaltung" (açılma, ifşa etme, çözülme) anlamında kullanmıştır. Elias'ın bir zamanlar "entwickeln" kelimesinin karşıtı olarak kullanıldığını söylediği "sarmak, örtmek" fiilinin Almancası "einwickeln"dir. "Gelişme"; olguların, şeylerin süreç içerisinde ortaya çıkması, açılması, serimlenmesi anlamına gelir. Sorun bu açılmanın öznenin eylemlerinin mi yoksa kendi kendine hareket eden süreç ve süreçlerin mi sonucu olduğudur. Elias'a göre o büyük akış, öznelerin mutlak müdahalesine kapalıdır. Bu anlamda özneler ne kadar güçlü (karar verici pozisyonlarda) olurlarsa olsunlar onlar da en nihayetinde o büyük akışın içinde savrulmaktadırlar. (ç.n.)

anlamından geriye kalan tek iz, bugün fotoğraf filmlerine ilişkin ifadelerde kullanılır.* Fotoğraf filmlerinin geliştirilmesinden bahsedildiğinde, söz konusu olan hâlâ bütünüyle bir aksiyon kavramıdır. Gizli, saklı olan resim tabedilir, geliştirilir, açığa çıkarılır. Bu bağlamda eski zamanlarda insan rahatlıkla birinin saklı, örtük bir gizemi açtığından, ortaya çıkardığından, geliştirdiğinden söz edebilirdi. Bugün gelişme sözcüğüyle ilintilenen ne kavram ne de tasavvur geçmiş insanların dil kullanımında mevcut değildi.

İyi ama bu insanlar çocukların gelişerek birer yetişkin olduklarını da mı göremiyorlardı, şeklinde bir soru sorulabilir. Kendi toplumlarının geliştiğini de mi görmedi bu insanlar? Hayır, göremiyorlardı ve görmediler. Gördüklerini bizim yaptığımız gibi kavramsallaştıramıyor ve buna uygun olarak da bizim gibi algılayamıyorlardı. Gelişme kavramı gibi bir kavramın böylesine bir dönüşümü, başka bir deyişle, ilgili dil topluluğu içerisinde yaşayan tüm insanların söz konusu sözcüğü bir eylemin tasavvuru ile değil de, büyük oranda kendi kendini düzenleyerek belli bir yönde ilerleyen olayların kişiler üstü, yani kişilerden bağımsız bir silsile tasavvuruyla ilişkilendirebilmesi çok sayıda neslin düşünsel çabasını ve toplumsal deneyim ve kavram hazinesinin karşılıklı ve devamlı bir geri besleme içerisinde kesintisiz şekilde birikerek ilerleyen bir gelişimini gerektiriyordu.

Kurallarla iyi kötü belirlenmiş bu türden bir seyri aynı anda hem düzenli ve bir yapıya sahip şekilde hem de kimse tarafından amaçlanmamış ve planlanmamış olarak tasavvur edebilmek için epey zaman geçmesi gerekti. Genel değişimi, hareketi bu şekilde tasavvur etmeyi fazlasıyla zorlaştıran nedenlerden biri, bu tarz bir tasavvurun olaylara genelde yöneltilen ve ilgi

* Burada Almanca "entwickeln" kelimesi fotoğraf filminin banyo edilip tabedilmesini ifade etmek için kullanılır. İng. To develop. (ç.n.)

duyulan sorulara uygun düşmemesiydi. Hatta bu tasavvur hakim değerlere, değer tutumlarına ve inanç sistemlerine cepheden tersti. Gelişme kavramının ortaya çıkışının, yani gelişiminin önüne çıkan zorluklar hatırlanacak olursa, kavramın bugünkü işlevi ve anlamının daha açık bir idrakini elde etmek gerçekten de mümkündür. En önemlisi olmasa da belli gözlemlenebilir değişim, dönüşümlerin gelişme olarak kavramsallaştırılması açısından başat zorluklardan biri bu gözlemlenebilir değişim, dönüşümlere yöneltilen soruları önceleyen beklentilerle ilgilidir. Değişim halinde gözlemlenen şeye yöneltilen bütün temel soruların birincil hedefi, tüm değişimlerin, dönüşümlerin arkasında ya da içinde yatan değişmezi bulmaktı. Gözlemlenebilir değişimlere ilişkin sorulara verilen bir cevap ancak nihai, mutlak, dolayısıyla değişmez bir hedefe işaret ettiği takdirde tatmin edici sayılıyordu. Bununla birlikte insanlar tüm sorularını, tatmin edici bir cevabın nasıl görünmesi gerektiğiyle ilgili önceden kabul edilmiş bir varsayıma uygun düşecek şekilde sorarlar. Bu nedenle ilgili dönemde de sorular daha baştan öyle kurulmuşlardı ki, bu sorular bir cevap peşinde olanların dikkatlerini, olup bitene peşinen anlam katan amaca yöneltiyordu. Sorular "öz"ün, "temel ilke"nin, "kökteki yasa"nm, "ilk neden"in, "nihai amaç"ın ya da sonsuz ve değişmez olarak düşünülen öteki açıklamaların keşfine kuruluydu. Olayların sürekli akışının ardında neyin gizlendiği bilinmek isteniyordu. Burada da yine toplumdan peşinen devralınmış bir değer yargısı söz konusudur. Değişmez olana örtük olarak daha yüksek bir değer, değişeneyse daha düşük bir değer atfediliyordu. Buna uygun olarak da değişenleri değişmezlere dayandırmak bilimsel çabanın olağan, doğal görevi olarak görüldü. Bir zamanlar tüm bilimsel çabaları hakimiyeti altına alan bu değer ölçütünün baskısı zamanla gevşemiş ve sonunda bazı bilim alanları arasında bu ölçüt terk edilmiştir.

Bu uzun ve zahmetli yolu burada detaylarıyla takip etmek pek mümkün değildir. Bununla birlikte bu değer ölçütünün ve bu ölçüte denk düşen düşünme biçimleri, araştırma metotları ve soru sorma tarzlarının araştırma alanlarına uygunlukları açısından yapılmış kesin bir sınamaya değil de, aksine soruları soran insanların gizli, örtük ihtiyaçlarına dayandığını anlamak belki de mümkündür. Bu ihtiyaçlar, örneğin daha önce belirttiğimiz bir soruda dile gelen ihtiyaca benzer tarzda olabilirler: "Şayet düzen diye bir şey varsa, bu önü alınmaz nehrin, akışın ortasında nerede bulunabilir bu düzen?" Bu bağlamda düzen, kendiliğinden ortaya çıkan, otomatik (eo ipso), değişmeyen, insanların huzurunu kaçıran o akıştan düşüncede kaçıp kurtulmalarını sağlayan şey anlamındadır.

Bazı ön denemelerden sonra ilk kez 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, değişim halinde gözlemlenebilenlerin değerlendirilmesinde bir ağırlık kayması tespit edilebilmektedir. Gerçi söz konusu ağırlık kayması başlarda bilimsel bilgi üretiminin sınırlı alanlarında görülmüştür. Bazılarını daha önce dile getirdiğimiz belli sosyal değişimler, özellikle de Fransız Devrimi sırasında ve sonrasında dile getirilen pazar mekanizmalarının görece serbest rekabet ve bilimsel ilerleme koşulları altında işlemesi gibi toplumsal değişim talepleri insanların geleneksel şemaya sığmayan ilişkileri algılamalarını sağlayan tasavvur kapasitelerini, yetilerini özgür kıldı. Söz konusu sosyal değişimlerin sonucunda insanların, tüm değişenlerin değişmeyen bir şeye geri götürülmesi durumunda görünürleşmeyen, kendini daha çok değişimin kendisindeki içkin düzen olarak gösteren bir düzeni tasavvur etmeleri mümkün oldu. İnsanlar doğada ve yine toplumda değişimler keşfetmeye başladılar; bunlar kendi dışlarında yer alan değişmez ilk nedenler ya da varlıklardan hareketle açıklanamıyorlardı. Bilimsel soruların değişmez bir şey arayışından değişimin

içkin düzeninin kendisinin arayışına doğru kademeli olarak yeniden yönlendirilmesine verilecek en bilindik örnek, organizmaların statik olarak tasarlanmış Aristotelesçi ve sonradan Linné'ci* sınıflandırmasının evrimsel düzenin Darwinci bir tasavvuruna doğru yeniden yönlendirilmesidir. Darwinci evrimsel sürece göre, kimi zaman önceki daha ilkel adımlara geri dönüşler söz konusu olmakla birlikte her daha kompleks ve ayrımlaşmış canlı daha az ayrımlaşmış ve daha az kompleks canlılardan belli bir plana göre değil, aksine amaçsızca doğmaktadır.

Aristotelesçi ve daha sonra örneğin Montesquieu'nün toplum tasavvuru ile Comte, Spencer ve Marx'ın toplum tasavvurları arasındaki fark, sözü edilen yeniden yönlendirme için bir başka örnek teşkil eder. İkinci gruptakiler büyük bir kararlılıkla değişimin içkin düzeni meselesini merkeze almışlardı. Şüphesiz ki bu düşünürleri de önceleyen başka düşünürler vardı, fakat sosyolojinin kurucuları diyebileceğimiz bu adamlar ampirik kanıtlarla şu veya bu biçimde ama her halükarda daha önce hiç olmadığı kadar yakın ilişki içinde olan genel bir toplumsal gelişme tasavvuruna sahiptiler. 19. yüzyılın büyük sosyologlarının gelişme kuramlarındaki yenilik, şüphesiz ki sadece bu yönde bir ivmeden ibaretti. Bilindiği gibi bu ivme 20. yüzyılda yerini karşıt yönde bir ivmeye terk etti. Bununla birlikte karşıt yönde atılan bu yeni adım; anlaşılan, değişim halinde gözlemlenenin değişmez olarak tasavvur edilen bir şeye düşünsel indirgemesinin bilimsel alanda terk edilişi, insani dil ve düşünme araçlarının gözlemlenebilir ilişkilere daha iyi uyumlanmasına doğru atılmış muazzam derecede etkili bir adımdı.

* Carl von Linné (1707-1778) İsveçli doğa araştırmacısı. 1735 yılında yayınlanan ilk eserinin adı *Doğa Sistemi* (Systema Naturae)'dir. Linné bu eserinde hayvanlar, bitkiler ve minareller olmak üzere üç doğa alanı arasında ayrım yapar ve bunların her birini sınıf, takım (Ordnung), cins, türve çeşit (Varietät) olarak beş kategori altında sınıflandırır. (ç.n.)

19. yüzyılın gelişme sosyolojisi kuramlarına karşı 20. yüzyılda başlayan tepki alabildiğine kuvvetliydi. Bugün ilgilisinin kolaylıkla ulaşabildiği, hızla artan saha çalışmaları neticesinde insan toplumlarının gelişimi hakkında elde edilen bilginin yığınıyla kıyaslandığında 19. yüzyıl sosyologlarının başvurabilecekleri bilgi oldukça kısıtlıydı. Dolayısıyla da bu sosyologların insan toplumunun gelişim seyrinde büyük bir hat olduğunu algılamaları daha kolaydı. Bu düşünürlerin algı kapasiteleri, toparlayıcı kuram oluşturmada dikkate alınmak zorunda olan tekil veriler yığını içinde henüz boğulmuyordu. Ormanı (bütünü) ağaçlardan (parçalardan) daha net gördüler. Genelde ağaçlara bakmaktan ormanı görmemeye meyilliyizdir. Bugün toplumların gelişimi hakkında bilinen detaylar yığını, genelde toplumsal gelişimin bütünlüklü bir şemasına sığacak gibi değildir; şüphesiz ki bu detay yığını artık, 19. yüzyıl sosyolojisinin büyük öncülerinin bize bıraktıkları toparlayıcı toplumsal gelişme modellerine de pek uymaz.

Anlayacağımız, bu önemli sosyologlar tekil verilerin aşırı yükü altında ezilmiyorlardı. Fakat diğer yandan sahip oldukları bilgilerdeki boşlukların farkına da varamıyorlardı. Tam da bu nedenle bu boşlukları tüm iyi niyetleriyle ve oldukça da verimli bir şekilde, büyük oranda kendi dönemlerinin acil çözüm bekleyen sosyal sorunlarınca belirlenmiş zihin açıcı spekülasyonlarla doldurabildiler. Hemen hemen 19. yüzyıl gelişme sosyolojisinin tüm öncüleri gibi bu büyük sosyologların da düşünceleri, umut ettikleri ve inandıkları üzere gerçekleşmesi pek uzak olmayan yeni ve daha iyi bir düzen sorununun baskısı altındaydı. Bu düşünürlerin tamamı, insani evrenin bizzat içinde yaşadıkları şimdiden daha iyi olabileceği inancını herkesçe paylaşılan, olağan bir düşünce olarak değerlendirdiler. Bir tür kolektif sosyal bir din gibi toplumun sürekli, kesintisiz bir ilerleme üzerinden geliştiği anlayışını paylaştılar. Yine

de sosyal ve politik ideallerinin farklılığı nedeniyle ilerleme olarak değerlendirdikleri şey birbirinden oldukça farklıydı. Marx'ın ilerleme tasavvuru Comte'unkinden, bununla birlikte Comte'un tasavvuru Spencer'inkinden oldukça farklıydı. Diğer yandan toplumun daha iyi sosyal bir düzene doğru iyi kötü kendiliğinden geliştiği kanaati hepsinde ortaktı. Bu düzene ilişkin tasavvurları, daha iyi bir gelecekle ilgili kafalarında kurdukları ideal resim, önceki toplumsal gelişme evrelerinin hangisini daha yüksek ya da aşağı değerlendirdiklerinin de ana kriterini oluşturuyordu. Sonuç olarak 19. yüzyılın sosyolojik gelişme kuramlarının tamamı baskın bir teleolojik karaktere sahipti. Bu anlamda da iyi kötü değişmez bir şeyin tüm değişimler için referans çerçevesi oluşturduğu şeklindeki o eski tasavvura yeniden düştüler. Yine Marx da, toplumsal gelişmenin temel itkisi olan sınıf mücadeleleri ve toplumsal çelişkilerin, dolayısıyla da şimdiye dek bildiğimiz şekliyle toplumsal gelişmenin proletaryanın zaferiyle birlikte nihayete ereceği tasavvurundan henüz kendini sıyırabilecek durumda değildi. Şimdiye dek bildiğimiz şekliyle toplumsal gelişmenin son bulması diyoruz, zira bu tasavvurların ardında da toplumun nihai bir dönüşümü, artık değişmeden kalan bir durumunun tasavvuru referans noktası ve ölçüt olarak yer alır.

19. yüzyılın büyük sosyologlarınca geliştirilen toplumsal gelişme modellerinde gerçek durumlar ile toplumsal idealler sık sık birbirine karışıyordu. Bu durum, toplumsal gelişme kuramlarının 20. yüzyıl sosyolojisinde neden bir süre boyunca hiçbir rol oynamamış olduğunu açıklar.[40] Sosyolojik düşüncede ilgi, toplumların uzun vadeli dinamiğinden nispeten daha kısa vadeli toplumsal sorunlara, özellikle de toplumsal koşullarla ilgili güncel ve acil sorunlara doğru ani ve köklü bir kayma gösterdi. Bu kaymanın nedeni klasik gelişme modellerine bir tepkiden ziyade, sosyolojik kuramların 20.

yüzyılın belli mevcut toplumlarını (komünist, kapitalist) en yüksek değer olarak göstermeye çabalayan sosyal politik ideallerle dolup taşmış olmalarıdır. Bir anlamda pireden kurtulayım derken yorgan yakılmıştır. Klasik sosyologların toplumsal gelişme modellerinde dile gelen ideallere karşı düşmanca konumlanıldığından, bu kuramcıların düşünsel uğraşılarının birçok verimli sonucu, bu verimli sonuçlardan biri olarak toplumsal dönüşümün kendine özgü yapıya sahip bir değişim olarak anlaşılma çabası bir çırpıda çöpe atılmıştır.

Günümüzün belli toplumlarının çevresinde kümelenen ideallere uygun olarak sosyoloji kuramcılarının çabası bugün, toplumun durağan haldeki (ideal) modellerine, toplumsal sistemler geliştirmeye yönelmiştir. Uzun erimli gelişme sorunlarıyla meşgul olunduğundaysa bu sorunlar, toplumsal gelişmenin farklı evrelerine örneğin feodal toplum ile sanayi toplumu gibi statik toplum tiplerine düşünsel olarak indirgenerek çözülmeye çalışılır. Toplumların gelişme seyirleri içerisinde bir evreden ötekine nasıl geçtikleri sorusu, önde gelen sosyal kuramcıların ilgi alanlarından kaybolup gitmiştir. Teorik olarak değişmezlik, artık normal toplumsal durum olarak ele alınmaktadır. Söz konusu değişmezlik tasavvuru, sosyolojinin sosyal yapı ve sosyal işlev gibi günümüzdeki temel kavramlarına sinmiştir. Bunun yanı sıra toplumsal değişimin sorunları artık kitaplarda sosyal değişme başlığı altında özel, ayrı bir bölümde ilave sorunlar olarak ele alınmaktadır. Sosyal değişmenin kendisine içkin bir düzeni olduğu düşünülmemektedir. Değişimlerin, esasında "düzenli" ve bir yapıya sahip olarak tasavvur edilen değişmez bir şeye geri götürülmek zorunda olunduğu şeklindeki o eski anlayışa bugün yeniden dönülmektedir. 19. yüzyılın klasik sosyologlarının değişimin kendisinin içkin bir düzeni ve yapısı olduğunun idrakine doğru attıkları o büyük adım unutulmaya

yüz tutmuştur. Burada "düzen", daha önce de belirtildiği gibi "uyum" ve "harmoni" ile eş anlamlı değildir. Söz konusu kavram sadece değişimin seyrinin düzensiz, kaotik olmadığına, sonradan gelen her sosyal formasyonun öncekilerden hangi tarzda, nasıl doğduklarının belirlenebilir ve açıklanabilir olduğuna işaret etmektedir. Bu belirlemeyi ve açıklamayı yapmak gelişme sosyolojisinin asli görevidir.

Toplumsal İdealler ve Toplum Bilim

Özellikle teorik düzlemde olmak üzere sosyolojik araştırmalar, hani anlaşılmaz ve geniş ölçüde açıklanamaz olan toplumsal kriz ve sarsıntılar esnasında insanların birçoğu için çapa görevi gören, kendilerine bir yön, yönelim bulmalarında yardımcı olan o büyük sosyal inanç sistemlerinden hâlâ tam olarak kurtulamamışlardır. Bu nedenle, tıpkı sosyal gelişme kavramının kaderi gibi bizzat sosyoloji biliminin gelişimi de büyük ölçüde bu toplumsal inanç sistemlerinin mücadele ve güç ilişkilerinin değişimine, hareketine bağlıdır.

Bu durumda sosyolojiyle uğraşan herkesin kendisine yöneltmek zorunda olduğu soru şudur: Bir sosyolojik kuram oluşturur ya da eleştirirken acaba ne ölçüde öncelikli iş olarak insan toplumlarının nasıl düzenlenmesi gerektiğine ilişkin sonu daha baştan belli bir tasavvuru meşrulaştırmaya çabalıyorum? Sosyal sorunların teorik ve ampirik araştırmasında ne ölçüde kendi dilek ve umutlarıma uygun düşen sonuçları kabul ediyor ve ne ölçüde bunlara ters düşenleri yok sayıyorum? Sosyolog olarak öncelikli çabam ne ölçüde şu hedeflere yönelmiştir: Pratikte gözlemlediğim tekil toplumsal süreçlerin birbirleriyle olan ilişkilerini, bu süreçlerin en iyi nasıl açıklanabileceklerini tespit etmek; toplumsal sorunların açıklanması, anlaşılması ve özellikle de pratik sorunların çözümlerinde sosyal teorilerin nasıl yardımcı olabileceklerini ortaya çıkarmak.

Elinizdeki çalışmada bu sorulara verilen yanıtlar hiçbir iki anlamlılığa yer bırakmayacak açıklıktadır. Sosyologlardan beklenen ya da talep edilen şey, bir toplumun nasıl gelişmesi gerektiğine ilişkin kanaatlerini anlatmaları değildir. Onlardan beklenen daha çok, bilimsel olmayan saplantılarından, dogmatik inançlarından kendilerini kurtarmalarıdır. Öyle ki birçok sosyolog, neyin adil neyin insani olduğuna ilişkin tasavvurlarına, değer yargılarına dayanan kendi inançları, dilekleri, umutları ile sosyal ve ahlaki taleplerinin, araştırmasına çabaladıkları toplumda ya aktüel olarak gerçekten karşılığı olduğunu ya da zaman içinde zorunlu olarak karşılık bulacağını hayal etmektedir.

İşlevi açısından birbirinden tamamen farklı bu iki görevin, anlayacağımız politik angajman yoluyla toplumun iyileştirilmesi ve toplumun nesnel bir tavırla incelenmesi görevlerinin birbiriyle veya birbirine karıştırılmasının doğru ve akla yatkın olmadığı kanaati sosyolojik sorunların bu metindeki ele alınışına zemin teşkil etmiştir. Bu tutuma karşıt olarak öznel kanaatler başka deyişle değer yargıları ile bilimsel-teorik ya da sosyolojik açıklamaların birbirinden ayrı düşünülemeyeceğini söyleyen insanlar vardır. Onlara göre insan bilimleriyle uğraşan her insan, nesnel olması beklenen kuram ile öznel değerlerini harmanlar, bu nedenle de öznel değerler daima nesnel yargılara karışırlar. Buna göre hepimiz aslında angajeyizdir.

Gelgelelim insan, toplum bilimsel araştırmalarda ideal ile teorinin karışmasını savunduğu anda hangi örtük ön kabuller, varsayımlarla hareket ettiğinin her zaman farkında değildir. Bu şekilde toplumsal ideal ile toplumsal gerçeklik arasında bir tür önceden tasarlanmış uyum olduğu varsayımı örtük olarak temele yerleştirilir. Gerçekte bu varsayım, 19. yüzyıl sosyolojik gelişme kuramlarına içkin bir kabulle aynıdır; söz konusu varsayım bugünkü sistem teorilerinin de temel varsayımıdır.

Bu kavrayış, 17. ve 18. yüzyıllarda sıklıkla karşılaşılan doğaya ilişkin o tasavvurlara fazlasıyla benzer. Bu tasavvura göre şu fikir baskın konumdaydı: Doğa esasen öyle kurulmuş, düzenlenmiştir ki, insanlara akla uygun görünen ya da iyi ve yararlı görünen şey ile uyum içindedir. Buna benzer biçimde yine birçok sosyoloji kuramcısı da, insan toplumlarının kendi ideallerine uygun olarak geliştiği ve bu şekilde daima kendileri için anlamlı bir biçimde şekilleneceğini büyük bir doğallıkla varsayar.

Burada bu tür bir ön kabulden hareket edilmeyecektir. Uzun zaman aralıkları üzerinden değerlendirildiğinde toplumsal süreçler kör, nereye varacağı belli olmayan ve kontrolsüz bir şekilde, kısacası hiç kimse ya da hiçbir şey tarafından belirlenmeden gerçekleşirler. Toplumsal süreçler tıpkı bir oyun seyri gibi belirsiz ve denetlenemezdir. Sosyolojik araştırmanın görevi tam da bu kör, kontrolsüz seyirleri insan aklına açmak, izah etmektir. Böylelikle kendi eylem ve ihtiyaçlarının ortaya çıkardığı ve ilk bakışta anlaşılmaz olan bu kör ve kontrolsüz iç içe geçme seyirleri içerisinde insanların yönlerini tayin edebilmelerini ve yine bu seyirleri daha iyi kontrol edebilmelerini mümkün kılmaktır. Ama nasıl ki bir zamanlar yerküre merkezli bir dünya tasavvurundan güneş merkezli bir dünya tasavvuruna geçiş eski algıyla araya bir mesafe koymayı gerektirdiyse, aynı şekilde kişinin kendi kişiliğini ya da kendisini özdeşleştirdiği, ait hissettiği grubu merkeze alan bir toplum tasavvurundan, artık bu kişinin ve grubunun merkezi oluşturmadığı bir toplum tasavvuruna geçiş de eski algıyla araya bir mesafe koymayı, diğer bir deyişle, özel türden zihinsel bir çaba gerektirmektedir. Zorluk tam da burada yatmaktadır. Bu tür bir sosyolojik mesafe, uzaklaşma ile toplumun kısa vadeli aktüel sorun ve ideallerinin genel toplum tasavvurunun merkezine yerleşmesine izin veren bir dünya görüşü ya da ideoloji

temelli bir angajman arasında bir ayrım yapmak, bugün birçok insan için ne teoride ne de pratikte pek mümkün görünmemektedir. Öyle ki, tıpkı bir zamanlar Romalı rahiplerin kurban hayvanlarının bağırsaklarının biçiminden geleceği okumalarına benzer şekilde insanlar bugün, sanki tarihin bağırsaklarında geleceğin bir ifşasını bulmayı bekler görünmektedirler. Açık ki insan toplumunun gelişme seyrinin muhtemelen açıklanabilir olduğunu, ancak önceden belirlenmiş bir anlamı ve ereği olmadığı gerçeğini kabullenmek gözümüzün önünde gerçekleşmiş ve gerçekleşen onca şeye rağmen hâlâ fazlasıyla zordur. Bazen yani insanların bu seyirleri bir şekilde daha iyi açıklamayı ve onları kontrol etmeyi öğrendikleri zamanlarda, insanların muhtemel cevaplar olarak dile getirdikleri anlam ve erekleri burada birer istisna olarak dışarıda bırakıyoruz. Zira toplumsal süreçler, insanlar için bütünde hâlâ kontrol edilebilirlikten uzak ve nereye gittiği belirsiz gerçekleşmelerdir.

Bununla birlikte belli ki gelişme seyrinin bir şekilde insanların şahsi değer sistemlerine uygun olarak şu veya bazı bakımlardan anlamlı gibi görünen bir istikamette ilerliyor oluşu birçok insan için kafa karıştırıcıdır. Mesela Comte'u her fırsatta gerçek manevi babası (vrai père spirituel) olarak tanımlayan Condorcet'yi (1743-1794) düşünelim. Condorcet, Fransız Devriminin yarattığı karmaşanın orta yerinde insanların geleceğe ilişkin umutlarının üç aşamada özetlenebileceğinden söz ediyordu.[41] Umut; ilk olarak farklı halklar ve ülkeler arası eşitliğe, ikinci olarak bir ve aynı ülke içindeki insanların daha kapsamlı eşitliğine ve üçüncü olarak insanların yetkinleşmelerine yönelikti. Üçüncü ve son nokta dikkatlice bir kenara bırakılacak olursa, insanlığın gelişiminin Condorcet'nin zamanından bu yana tam da onun umut ettiği yönde ilerlemiş olduğu rahatlıkla söylenebilir. Gelgelelim burada karşı karşıya kalınan sorun genelde yeterince fark edilmez. 18. yüzyılın sonundan bu yana

ortaya çıkan, yeryüzünün farklı halkları ve ülkeleri arası eşitsizliğin azaltılması yönündeki atılımlar ile ülkelerin her birinin kendi içindeki eşitsizliklerin azaltılması yönündeki atılımlar hiç kuşkusuz herhangi biri tarafından bilinçli olarak planlanmış ve hedefe dönük olarak hayata geçirilmiş değillerdi. O halde sorulması gereken soru şudur; bu dönemde hiç kimse tarafından planlanmamış ve kontrol edilemez olan iç içe geçme, kaynaşma mekanizmalarının deyim yerindeyse körü körüne, adeta otomatik olarak insani ilişkilerin daha kapsamlı bir hümanistleşmesine doğru yol almış, ilerlemiş olması nasıl açıklanabilir? Gelişme sosyolojisinin bu türden süreçleri analiz ve açıklama görevi, bu görevin ideal ve gerçekliğin baştan tayin edilmiş uyumuna olan inancın gölgesinden sıyrılabilmesiyle daha belirgin şekilde öne çıkabilir. Bu ise ancak bu tür seyirlerin ilkesel körlüğünün ve böylelikle de bu seyirlerin bize yabancı, bilmediğimiz nedenlerle günün birinde beklentilerimizin tam aksi yönünde seyredebilecekleri olasılığının farkındalığıyla mümkündür.

Condorcet'den bu yana devam eden büyük gelişmeler düşünüldüğünde bu sorun, sadece görece kısa vadeli gelişme seyirlerine ilişkin değildir; aynı şekilde açıklanmayı bekleyen ve herkesçe bilinen birçok uzun vadeli gelişme eğilimleri mevcuttur. Örneğin daha önce spesifikleşmiş toplumsal faaliyetlerin artması üzerinden gösterdiğimiz tüm toplumsal işlevlerin daha kapsamlı ayrımlaşma yönündeki uzun vadeli eğiliminden de söz edebiliriz. Toplumun uzun vadeli ve daha yüksek karmaşıklık yönündeki bu gelişimi, söz konusu eğilimle yakından ilgilidir. Görece ufak, tek katmanlı saldırı ve savunma birliklerinin daha büyük ve çok katmanlı saldırı ve savunma birliklerine doğru bir eğilimi mevcuttur. Bunun yanı sıra dürtülerden kaynaklı spontane duygulanımların daha fazla ve daha dengeli şekilde sınırlandırılması, bastırılması yönünde ya da sosyal kökenin bariyerler yoluyla daha

az engellenmesi durumunda insanları öteki insanlarla daha kuvvetli özdeşlikler kurmaya iten uzun vadeli uygarlaşma ivmeleri de söz konusudur. Devlet biçiminde örgütlenmiş toplumlarda güç ağırlıklarının dağılımındaki eşitsizliğin azalması eğilimi de yine gelişme sosyolojisinin konusu olabilecek türden bir süreçtir. Bu eğilimlerden hiçbiri düz bir çizgi üzerinde seyretmez. Neredeyse tamamı çoğunlukla alabildiğine ağır mücadeleleri beraberinde getirir. Aksi yönde ilerleyen toplumsal değişmeler hiç eksik olmaz. Bununla birlikte ister daha yoğun isterse de daha düşük ayrımlaşma ya da karmaşıklık yönünde olsun, belli istikamette ilerleyen birçok toplumsal gelişme olabileceği ihtimali hiçbir şekilde hesaba katılmaksızın toplumsal dönüşümden söz etmek günümüzde yerleşik bir hal almıştır. Toplumsal gelişme kavramı sıklıkla sadece daha büyük ayrımlaşma ve karmaşıklaşma istikametindeki değişimlere ilişkin kullanılır. Ama belki de bu kavram, herhangi bir yöne doğru eğilim gösteren tüm değişimler için kullanılmalıdır. Asıl sorun, belli bir yöne eğilim gösteren bu değişimlerin yapılarıdır. Bu uzun vadeli gelişme eğilimlerinden birçoğu yüzlerce ya da binlerce yıl geriye gidilerek takip edilebilir. Yapı karakteri gösteren bu tür değişimleri planlamak ve uygulamak insanların gücünü ve öngörüsünü aşar. Şu halde insan toplumlarının uzun periyotlara yayılan ve belli istikamette ilerleyen gelişimindeki bu tutarlılık, süreklilik nasıl açıklanmalıdır? Örneğin tüm regresyonlara, geriye savrulmalara rağmen insan toplumlarınm her defasında daha yoğun işlev ayrımlaşması, çok katmanlı bütünleşmeler ve daha büyük saldırı ve savunma organizasyonlarına doğru tekrar tekrar yönelmesi nasıl açıklanabilir? Halihazırdaki toplum formlarının öncekilerden doğdukların-ın görülmesini ve bunların nasıl ve neden tam da bu spesifik biçimlerde ortaya çıktıklarının tespitini sağlayacak gelişme

sosyolojisine özgü bir taslak, model olmadığı sürece, çağdaş toplumların sosyolojik sorunlarının yeterli teşhisi ve açıklaması yapılamaz. Bu anlamda mesela hanedan devletlerinin ulus devletlere doğru gelişiminin ve bizzat bu uzun soluklu devlet oluşum sürecinin teorik bir modeli olmadan, bir ulus devletin belirleyici yapısal karakteristiklerini açık seçik kavramak neredeyse imkânsızdır.[42]

Bu noktada en azından uzun erimli toplumsal gelişme silsilelerinin farklı basamaklarının belirlenme ve değerlendirilmesinde bir araç olarak kullanabileceğimiz bir konsept örneği vermek belki de işimizi kolaylaştırır. Temel denetim üçlüsü toplumun evrensellerinden biridir. Bu bağlamda bir toplumun gelişim düzeyi şu kriterlere göre belirlenebilir:

Toplumun,

1. bizim biraz bulanık şekilde "doğa olayları" olarak ifade ettiğimiz insan dışı gerçekleşme ilişkileri üzerindeki kontrol, denetim imkânlarının oranı;

2. adet olduğu üzere "toplumsal ilişkiler" olarak ifade ettiğimiz insanlar arası ilişkiler üzerindeki denetim imkânlarının oranı;

3. her ne kadar ötekilerine bağımlı olsalar da kendilerini daha çocukluktan itibaren iyi kötü denetlemeyi öğrenen bireyler olarak toplum üyelerinin her birinin kendi öz-denetimlerinin oranı.

Denetimin bu üç tipi, gelişimleri ve gelişimlerinin aktüel bir seviyesindeki işleyişleri açısından karşılıklı olarak bağımlıdır. Birçok geriye savrulmaya rağmen ilk iki denetim tipi açısından denetim imkânlarının toplumsal gelişmenin seyri içerisinde giderek arttığı söylenebilir. Ancak bu denetim tipleri aynı oranda artmaz. Örneğin, insan dışı doğa ilişkileri üzerindeki yüksek denetim imkânı ve bu imkânın insanlar arası

toplumsal ilişkiler üzerindeki denetim imkânlarının oranına kıyasla daha hızlı artması modern toplumlar için oldukça karakteristiktir. Bu fark, bilhassa doğa bilimleri ile toplum bilimlerinin gelişme düzeyleri arasındaki farka yansır. Toplumsal gelişmenin daha eski bir basamağında, mitik-büyülü formdan bilimsel forma doğru ilerlerken doğa bilgisinin bir kısır döngüye düştüğünü ve bu döngüden ancak büyük zahmetlerle kurtulduğuna işaret etmiştik. Toplum bilimleri hâlâ büyük oranda buna benzer karakteristik bir kısır döngü içerisinde sıkışıp kalmıştır. Özetle, belli bir gerçekleşme alanı insanlar için ne kadar az denetlenebilir ise bu insanların bu gerçekleşme alanı üzerine düşünceleri o kadar duygu yüklüdür; bununla birlikte bu gerçekleşme alanı üzerine düşünceleri ne kadar duygu yüklü ise bu ilişkilere uygun modeller geliştirme ve buna uygun olarak söz konusu ilişkileri büyük oranda denetleyebilme yeteneği ve yetkinliğinden o ölçüde uzaktırlar.

Temel denetim üçlüsü geleneksel biçimde de ifade edilebilirdi. Kontrol tiplerinden ilki, alışıldık olduğu üzere teknolojik gelişme olarak adlandırılır. İkincisi ise sıklıkla sosyal organizasyonun gelişmesi olarak ifade edilir. Toplumsal birliklerin giderek artan ayrımlaşma ve bütünleşmesinin simetrik süreçleri ikinci tipten denetimin yaygınlaşmasına bir örnek teşkil eder. Uygarlaşma süreci üçüncü denetim tipine bir örnektir. Bu süreç özel bir konuma sahiptir, çünkü ilk iki denetim tipi söz konusu olduğunda gelişmenin yönü biraz basitleştirilerek denetimin yaygınlaşması ya da artması olarak karakterize edilebilir. Gelgelelim özdenetimler açısından durum biraz farklıdır. Bir uygarlaşma sürecini denetinılerin bir yaygınlaşması olarak karakterize etmek pek mümkün değildir. Doğa denetiminin yaygınlaşması ile özdenetimin değişimleri arasında karşılıklı ilişki söz konusudur. Bununla birlikte doğa denetimleri ile toplumsal denetimlerin yaygınlaşması arasındaki

ilişki de aynı şekilde karşılıklı bir ilişkidir. Bu bakımdan bu üç denetim tipi arasındaki karşılıklı bağımlılığın, mekanik tarzda paralel bir artış olarak tasavvur edilmemesi gerektiğini belki de en başından söylemekte yarar var.

6. Bölüm

Toplumsal Gelişmelerin Zorunluluğu Problemi

Giderek artan doğa denetimi ya da iş bölümü gibi uzun vadeli gelişme süreçlerinden söz ettiğimiz her durumda, bu tür gelişmelerin "zorunluluğu" sorusuyla karşılaşırız.

Figürasyon akışının geçmişteki uzun vadeli bir eğiliminin tasvirinin daima aynı zamanda gelecek için belli bir öngörü içerdiği düşüncesi bugün herkesçe paylaşılır. Bir araştırmacı geçmişte yaşanmış uzun vadeli bir uygarlaşma eğilimini kanıtlayacak olsa, bu araştırmacının yaptığı ispatla insanların gelecekte de daima uygarlaşmak zorunda olduklarını kanıtlamak istediği çıkarımı genelde ve hiç tereddüt etmeksizin yapılır. Geçmiş dönemlerin daha az merkezileşmiş ve ayrımlaşmış toplumsal birliklerinin bir figürasyonunun neden ve nasıl daha merkezileşmiş ve karmaşık figürasyonlara dönüştüklerini gösteren bir model ve bu tür bir araştırma girişimi, bu araştırmacının şimdiye ve geleceğe yönelik şahsi dilek ve ereklerini geçmişe yansıttığı izlenimini kolaylıkla uyandırabilir; buna göre bu kişi, devletin ortaya çıkış sürecinin modelini oluşturmaya çabalamıştır, çünkü devlete özel bir değer atfetmekte ve devletin her zaman için özel bir öneme, özel bir konuma sahip olacağını ortaya koymak

istemektedir. Bir toplumsal gelişmenin ampirik temelli bir modelini oluşturmaya çabalamak sanıldığı kadar kolay bir iş değildir. Büyük çoğunluğu daha önce ortaya konmuş gelişme modellerine karşı öne sürülmüş bazı argümanlar tekrar tekrar bu yeni çabanın önüne konur.

Bazen, sanki söz konusu olan aslında sadece bir önceki savaşın devamıymış gibi, "generaller yeni bir savaş planlıyor" dendiğini duyarız. Buna benzer biçimde sosyal gelişmenin yeni bir kuramını oluşturanların karşısında da, daha önceki gelişme kuramlarına karşı bir zamanlar dile getirilen çok sayıda standart ön yargıyla çıkıldığı görülür. Geçmişteki uzun vadeli gelişme eğiliminden hareketle yapılan bir teşhisin otomatik olarak şu öngörüyü; aynı eğilimin zorunlu ve otomatik olarak gelecekte de devam edeceği öngörüsünü (örtük olarak) içerdiği düşüncesi bu standart ön yargılar arasında yer alır. Bir kuramın bilimselliğinin belirleyici kriteri olarak bilimsel bir kuramın çok sayıdaki işlevi arasından tam da öngörüyü öne çıkaran felsefi bir bilim kuramının günümüzde baskın konumda olması sözü edilen önyargıyı, algıyı daha da kuvvetlendirir.

Hal böyleyken toplumsal gelişmenin sosyolojik kuramlarının ve bir işlev bölümü süreci ya da bir devlet oluşum süreci gibi geçmişte yaşanmış süreçlerin incelenmesine dayanan spesifik gelişme süreci modellerinin görevini az da olsa tartışmak faydalı olabilir. Uzun vadeli gelişme süreçlerinin sosyolojik modelleri, sosyolojik tanıların ve açıklamaların enstrümanlarıdırlar. Ulus devletler genelde hanedanlık biçimindeki devletlerden, hanedanlıklar ise daha az merkezileşmiş feodal ya da kabile organizasyonlarından, birliklerinden çıkmış, türemişlerdir. Bazen birinciler, bu bağlamda ulus devletler ara basamaklar atlanarak sonunculardan, yani feodal ya da kabile birliklerinden türerler. Tüm bu durumlarda, bu geçişin neden

ve nasıl gerçekleştiği bilinmek istenir. Yerel pazarlara, daha düşük seviyede iş bölümüne, daha doğrudan karşılıklı bağımlılık zincirlerine ve nispeten daha düşük yaşam standartlarına sahip toplumlardan geniş alana yayılmış kaynaşık pazarlara, uzmanlık gerektiren çok sayıda mesleğe, daha dolaylı karşılıklı bağımlılık zincirlerine ve nispeten daha yüksek bir yaşam standardına sahip toplumların gelişerek ortaya çıktıklarına tanık oluruz. Tüm bu durumlarda daha önceki formasyondan sonrakilerin neden ve nasıl çıktıkları bilinmek istenir. Bu tür süreçler için bir açıklama aranır. Bu türden bir sürecin teorik modeli bir açıklama işlevine, bunun yanı sıra bir ölçüt işlevine sahiptir. Bu işlev, salt niceliksel bir ölçüm işlevi olmak zorunda değildir, aksine bu ölçütün tam da figürasyonların niteliksel farklarını belirlemeye yönelik işlevi öne çıkmalıdır ki, böylece şu türden soruların cevaplanmasına hizmet edebilsinler: Şu veya bu spesifik toplum, spesifik bir gelişme süreci içinde hangi (gelişme) düzeyini temsil etmektedir? Bu toplum gelişimin hangi evresine, aşamasına ulaşmıştır? Şu halde gelişme modeli, sunduğu açıklamayla aynı anda teşhis koymaya da imkan tanır. Son olarak da ön görüye, gelecekle ilgili tahmin yürütmeye katkı sağlar. Her açıklama şu veya bu türden bir ön görüyü, tahmini mümkün kılar.

Kaldı ki bilimsel tahminler, örneğin "kehanet" kavramında olduğu gibi tamamen görece belirsiz bir karaktere sahip değildirler. Örneğin biyolojik evrim kuramı temelinde insan türünün gelecekteki gelişimiyle ilgili herhangi bir öngörüde bulunmak, mesela insan türünün üst insanlardan oluşan bir türe evrileceğini söylemek mümkün değildir. Ancak öteki bazı teorik yaklaşımların da yardımıyla evrim kuramı temelinde, şayet bir madenci orada bir dişini düşürmemişse bir kömür damarı içinde insana ait bir diş bulunamayacağı öngörüsünde bulunulabilir. Günün birinde bir kömür damarında bir insan

dişi bulunacak olursa, bu durumda evrim kuramı baştan sona kapsamlı bir revizyona, bir düzeltiye ihtiyaç duyardı. Geçmişteki devlet oluşum süreçlerinin incelenmesi zemininde oluşturulacak bir devlet oluşum süreci modelinin yardımıyla da çağdaş devlet oluşum süreçleri için hemen hemen aynı şekilde belli öngörülerde bulunulabilir.

Kuramların işlevini anlaşılır kılmak için bu noktada başvuracağımız basit bir karşılaştırmanın bu tür soruların daha kolay ve iyi anlaşılmasını sağlayacağını düşünüyoruz. Kuramlar belli bakımlardan bir haritaya benzetilebilirler. Üç yol ağzının kesiştiği bir A noktasında durduğumuzu varsayalım, bu yolların nasıl ilerledikleri bulunduğumuz konumdan doğrudan "görülemez"; hangi yolun bizi, nehri zorlanmadan geçmemizi sağlayacak bir köprüye götüreceğini "göremeyiz". Bu noktada bir haritaya başvururuz. Daha açık söylemek gerekirse bir kuram, bir dağın yamacında duran kişiye, ancak kuş bakışı görebileceği yolları ve ilişkileri gösterir. Önceden bilinmeyen ilişkileri keşfetmek, ortaya çıkarmak, bilimsel incelemelerin merkezi görevlerinden biridir. Teorik modeller tıpkı haritalar gibi olayların o güne kadar bilinen ilişkilerini gösterirler. Bilinmeyen bölge haritalarında olduğu gibi ilişkilerin, bağlantıların henüz bilinmeyen noktalarını beyaz alanlar olarak gösterirler. Sürekli araştırmalarla birlikte haritalar gibi kuramların da yanlış oldukları gösterilebilir ve bu kuramlar böylelikle düzeltilebilirler. Sosyolojik modellerin haritalardan farklı olarak zaman ve mekân içinde, anlayacağımız dört boyutlu modeller olarak tasavvur edilmek zorunda olduklarını belki de eklememiz gerekiyor.

Devam eden bireysel araştırmalar yoluyla sınanabilir ve düzeltilebilir gelişme modellerinin hem teşhis ve açıklama hem de öngörü işlevleri olabileceği söylendiğinde kastedilenin ne olduğu belki basit bir akıl yürütmeyle görselleştirilebilir.

Bu akıl yürütme aynı zamanda, bir toplumsal gelişmenin temelinde bir zorunluluk olduğu söylendiğinde ne denilmek istendiğini açıklığa kavuşturmaya da yardımcı olur.

Bir gelişme şematik biçimde vektör dizisi olarak (A»B»C»D) gösterilebilir. Bu durumda harfler A'dan D'ye doğru seyreden gelişme akışı esnasında birbirlerinden doğan farklı toplum figürasyonlarına karşılık gelirler. Geriye dönük bir inceleme yapıldığında C figürasyonunun düzeyinin D için, B'nin düzeyinin C için ve A'nm düzeyinin B için zorunlu koşul olduğu ve de bunun nedenleri çoğu durumda açık seçik gösterilebilir. Gelgelelim figürasyon akışına ileriye dönük bir bakışla yaklaşıldığında, anlayacağımız, gözlemci olarak bizzat akışın içine dahil olunduğu takdirde, birçok durumda olsa olsa B'nin figürasyon düzeyinin A'nın, benzer şekilde C'ninkinin B'nin ve D'ninkinin C'nin mümkün dönüşümlerinden biri olduğu söylenebilir. Başka deyişle bir figürasyon akışının incelemesinde kesintisiz bir figürasyon akışından seçip ayıklanan bir önceki ve bir muhtemel sonraki figürasyon arasındaki ilişkinin iki perspektifi arasında ayrım yapabiliriz. Önceki figürasyon açısından bakıldığında sonraki figürasyon, her durumda değilse de birçok durumda kendi değişiminin olasılıklarından yalnızca biridir. Sonraki figürasyon açısından bakıldığında önceki figürasyon genelde, bu sonrakinin gerçekleşmesinin zorunlu koşullarından biridir. Bu arada şu uyarıyı yapmak belki de faydalı olur: Önceki ve sonraki figürasyonlar arası bu tür sosyogenetik bağların gerçekliğe daha uygun ifade edilebilmesi için "neden" ve "sonuç" gibi kavramların kullanımından burada kaçınmak gerekir.

Kısaca belirtmek gerekirse geriye ve ileriye dönük bakış arasındaki farklılığın nedeni şudur: farklı figürasyonların esneklik (değişebilirlik) ya da tersten söylendiğinde katılık (değişim direnci) derecesi, diğer bir deyişle figürasyonların değişim

olasılıklarının değişim imkânı, potansiyeli alabildiğine farklıdır. Bir figürasyonun değişim potansiyeli yüksekken bir diğerininki düşük olabilir. Bunun yanı sıra farklı figürasyonların değişim potansiyelleri farklı türden de olabilirler: Mesela mümkün değişmelerden herhangi biri gelişme karakterine sahip olmayabilir; anlayacağımız, gerçekleşen herhangi bir değişim bir gelişme karakterine sahip olmayabilir, buna karşılık figürasyonun değişim potansiyeli yüksek olabilir. Bir değişimin gelişme karakterine sahip olması demek değişimin yalnızca bir oyuncu değişiminden ibaret kalmaması, aksine bu değişimin belli sosyal pozisyonların yapısında ya da bu pozisyonları işgal edenlerin güç potansiyellerinde gözlemlenmesi demektir. Diğer yandan değişim potansiyeli düşük ama gelişme karakterine sahip değişimlerin imkânı oldukça yüksek olabilir.

İnsanların karşılıklı bağımlılıkları dolayısıyla oluşturdukları figürasyonların muhtemel değişim olasılıkları, potansiyelleri her durumda olmasa da birçok durumda o kadar yüksektir ki, figürasyon akışının belli bir düzeyinden çıkan sonraki figürasyon gerçekten de önceki figürasyon düzeyinin sayısız değişim olasılıklarından yalnızca birini temsil eder. Gelgelelim belli bir figürasyonun başka bir figürasyona evrilmesi, dönüşümüyle birlikte bu figürasyon kendini olası dönüşümlerin alabildiğine geniş bir ihtimaller repertuvarı içinden birine daraltmış olur. Dolayısıyla sonradan, yani dönüşüm gerçekleştikten sonra birçok ihtimal içerisinden neden tam da bu birinin gerçekleştiği; hangi ihtimal ve faktörlerin ve de bunların hangi konstelasyonunun tam da bu değişime neden olduğu araştırılabilir.

Geriye dönük genetik bir inceleme üzerinden ve çoğu durumda da yüksek bir kesinlik oranıyla bir figürasyonun daha önceki bir figürasyondan ya da hatta belli tip bir figürasyonlar dizisinden çıkmak zorunda olduğunun kanıtlanabilmesi

böylelikle açıklanmış olur; üstelik bu tarz geriye dönük bir açıklama sayesinde, bu daha önceki figürasyonların zorunlu olarak tam da bu sonrakilere dönüşmek zorunda olduklarını iddia etmeye de gerek kalmaz. Bu bakımdan insanların oluşturduğu her görece daha kompleks, görece daha ayrımlaşmış ve daha yüksek seviyede bütünleşmiş figürasyonlar için, bunları ortaya çıkaran o daha az kompleks, daha az ayrımlaşmış ve daha az bütünleşmiş figürasyonların ön koşul teşkil ediyor oluşunu figürasyon dönüşümlerinin incelemesi için işe yarar temel bir ilke, yol gösterici bir fikir olarak belki de koruyabiliriz. Bunları ortaya çıkaran figürasyon akışına geri dönülüp bakılmaksızın ne ilgili figürasyon pozisyonlarının karşılıklı bağımlılıkları ne de kimin kime muhtaç olacağı sosyal olarak belirlendiğinden bu pozisyonlara anlamlarını kazandıran insanların habitusları anlaşılabilir ya da açıklanabilir. Fakat bu tespit, kolaylıkla karıştırılabilecek öteki tespitle, yani bu figürasyon akışının zorunlu olarak tam da bu daha kompleks figürasyonun ya da herhangi bir daha kompleks figürasyonun ortaya çıkışına varmak zorunda olduğu tespitiyle aynı şey değildir. Anlayacağımız, toplumsal gelişmelerin zorunluluğu meselesinin ele alınışında bir B figürasyonunun zorunlu olarak A figürasyonunun ardından gelmek zorunda olduğu tespiti ile bir A figürasyonunun zorunlu olarak B figürasyonundan önce gelmek zorunda olduğu tespiti arasında açık ve seçik bir ayrım yapılması gerekir. Toplumsal gelişme sorunlarıyla uğraşıldığında ikinci tür figürasyon seyri ilişkileriyle, yani A'nın zorunlu olarak B'den önce geldiği durumlarla sık sık karşılaşılır. Spesifik figürasyonların ortaya çıkışıyla ilgili soruların tümü bu ikinci türden figürasyon seyirlerine ilişkindir. Devletler nasıl oluştu? Kapitalizm nasıl ortaya çıktı? Devrimler nasıl meydana geliyor? Bu ve benzer tipten daha birçok soru her şeyden önce bir B figürasyonunun ondan önce gelen bir A figürasyonundan

doğmasının zorunluluğuyla ilgili soru sorma tarzına tekabül eder. Anlayacağımız, gelişme kavramı bu bağlamda bir türeme (köken) düzenine ilişkindir. Bir B figürasyonunun, şayet belirlenmesi mümkün ise neden ve nasıl bir A figürasyonundan çıktığı açıklanır. Neden ve nasıl tam da bu spesifik daha sonraki figürasyonun o daha önce gelen figürasyondan çıktığı açıklanmadığı, o önceki figürasyonun bir zamanlar ki durumu öylece alındığı ve yine bu tek figürasyon genel figürasyon akışından durağan, geçmişi, gelişimi olmayan bir şey olarakyalıtıldığı sürece, örneğin bir figürasyonun spesifik pozisyonlarının spesifik karakterleri bir ihtimalle betimlenebilse de, söz konusu figürasyonun işleyişi anlaşılamaz veya açıklanamaz.

Bu türden sorunlara girişi büyük oranda engelleyen nedenlerden bir diğeri ise günümüzde bilimsel "açıklamadan" sıklıkla tek doğrultulu, yönlü bir nedensel açıklamanın anlaşılmasıdır. Bu anlayış nedeniyledir ki tartışmalarda, örneğin "kapitalizm" ve "protestanlık" gibi kavramlar genelde sanki söz konusu olan birbirinden ayrı ayrı varolan iki yalıtık nesneymiş gibi kullanılır. Böyle olunca da Marx Weber, protestanlık "neden" kapitalizm ise "sonuç"tur, dediğinde haklı mıydı değil miydi gibi nafile bir tartışmaya girilir. Gelişme sosyolojisinin zorluklarından biri şudur: Bizzat gelişme sosyolojisinin incelenmesi için de hiçbir başlangıcı olmayan, sürekli akış halindeki figürasyonların modellerine, taslaklarına ihtiyaç duyulur; bununla birlikte alışılageldik nedensellik kavramı özünde her zaman mutlak olarak düşünülen bir başlangıç, bu bağlamda bir "ilk-neden"e ilişkin olduğundan, gelişme sosyolojisi alanında yapılacak incelemeler için ihtiyaç duyulan açıklama tarzının alışılageldik nedensellik modeline benzemesi beklenemez. İhtiyaç duyulan yeni açıklama modelinde yapılması gereken figürasyon değişimlerinin daima değişimlerden figürasyon hareketlerinin daima hareketlerden

yola çıkılarak açıklanmasıdır; yoksa alışılageldiği üzere sözüm ona bir başlangıç noktası teşkil eden ve hareket etmeyen bir "ilk-neden"den değil.

B figürasyonunun kendisinden önce gelen A figürasyonundan çıkmış olmak zorunda olduğunu kesin şekilde söylemek her zaman bu derece mümkün ve gerekli olmakla birlikte, B figürasyonunun şu veya bu şekilde A figürasyonundan zorunlu olarak çıkacağını aynı kesinlikle söylemek zordur. Bununla birlikte bu yönde yorumlanabilecek zorunlu gelişmeler hiç yok da değildir. Gelgelelim kişi "zorunluluk" kavramını aynı şekilde bunlara da uygulayacak olursa, hani zorunluluk kavramı ileriye yönelik sosyal gelişme sorunlarıyla ilişkilendirildiğinde bugün tını olarak varlığını hâlâ devam ettiren o fiziksel ve metafiziksel çağrışımların balta girmemiş ormanlarında yolunu kaybeder. Bu durumda zorunlulukla araya bir ayrım koymak adına daha çok imkânlar ve olasılıkların farklı derecelerinden söz edilmesi uygun ve isabetli olurdu. Gözleme açık bir örnek vermek gerekirse, daha ileri bir bütünleşme seviyesinin temsilcileri olarak ulus devletlerin figürasyonunun daha büyük birlikler ve organizasyonel anlamda yeni bir katman oluşturmaya yönelik çok kuvvetli eğilimler barındırdığı söylenebilir. İnsanların paçalarını kaptırdıkları ve onlar için kısmen hâlâ büyük oranda kontrol edilemez olan ve bir yapı karakteri sergileyen gerilim ve ihtilaflar, bu tür durumlarda her zaman olduğu gibi dinamiği hâlâ araştırılmayı bekleyen söz konusu gelişme eğiliminin entegral bir unsurudur. Başka bir örnek vermek gerekirse Roma İmparatorluğunun gelişiminin son dönemlerinde kuvvetli bir desantralizasyon ve onu takiben bir desintegrasyon eğilimi görülür. Gerçi bu süreçte tekrar tekrar ortaya çıkan karşıt hareketler, yani bütünleşme çabaları da söz konusu olmuştur. Ama açık ki, bu çözülme eğilimi zamanla o derece ivme kazanmıştır ki, bir zaman sonra

bir geri dönüş imkânsız hale gelmiştir. Mesela çok sayıda görece eşit büyüklüğe sahip serbest rekabet halindeki birliklerden oluşan bir figürasyona içkin tekelci (monopolist) bir figürasyon doğrultusundaki eğilim de yine iyi bir örnektir. Bu tarz bir figürasyon eğilimi bir devlet oluşum sürecinin erken evrelerinde görülebilir. Örneğin 19. ve 20. yüzyılların Avrupa devlet biçimli toplumlarında birbirleriyle rekabet eden ekonomik birliklerin oluşturduğu figürasyonda bu tarzda bir eğilim gözlemlenebilir. Burada söz konusu olan bir endojen (içsel) figürasyon dinamiği örneğidir. Bu figürasyonun aktüel seyrine şüphesiz ki egzojen (dışsal) faktörler de etkir. Ancak bu figürasyonun kendi iç eğilimi alabildiğine kuvvetlidir. Öyle ki bu figürasyon, bir neden-sonuç bağlantısı bağlamında değil, ancak içkin bir figürasyon dinamiği temelinde açıklanmaya imkan tanıyan gelişme süreçlerine örnek olarak gösterilebilir. Bir başka çalışmamda daha etraflıca ele aldığım bu monopol mekanizması[38] aynı zamanda, spesifik durumlarda henüz var olmayan ve gelecekte ortaya çıkabilecek belli bir figürasyonun er ya da geç hali hazırda var olan bir figürasyondan büyük olasılıkla doğacağı söylendiğinde, bunu haklı çıkaran o zorunluluk türü için iyi bir örnektir. "Zorunluluk" ya da "olasılık" gibi kavramlar insanların oluşturduğu figürasyonların gelişim dinamiğine uygulandıklarında bunların çoğunlukla mekanik-nedensel ilişkilere uygulandıklarındaki anlamlarında anlaşılmaları, yukarıda sözü edilen sorunlar üzerine yapılan tartışılmaları bugün hâlâ aksatmakta, bu tartışmaları deyim yerindeyse felce uğratmaktadır. Gerçi birçok insanın sezgilerine dayanarak yeterli buldukları, ancak aralarındaki ayrım henüz görece ortaya konmamış "belirlenimlik" ya da "belirlenimsizlik" gibi kavramlarla, insanların oluşturduğu figürasyonlar ve bu figürasyonların değişim eğilimleri söz konusu olduğunda karşılaşılan alabildiğine farklı, sadece ve sadece

bu entegrasyon düzlemine özgü sorunların hakkı verilemez. Öyle ki bir yandan belli bir zamana yayılan bir figürasyon akışındaki bir figürasyonun esnekliği, değişim olasılıklarının sayısı çok yüksek olabilir; gerçi olasılıkların sayısı asla sonsuz olmaz, anlayacağımız, yeni figürasyon zamansal olarak daha önce gelen spesifik figürasyon evrelerinin devamı olduğunu kanıtlayan spesifik karakterini kaybetmez. Bununla birlikte şüphesiz ki uzun soluklu bir insani figürasyon akışının, örneğin Almanya'nın 12. ve 20. yüzyıllardaki gibi birbirinden çok uzak figürasyonları karşılaştırıldığında genel figürasyon gelişiminin spesifik karakteri ancak görece zayıf bir şekilde ortaya konabilir. Bu nedenle de "kültür", "uygarlık" ve "gelenek" gibi kavramların uzun erimli figürasyon akışlarına ilişkin statik kullanımları çoğu zaman son derece problemlidir.

Diğer yandan figürasyonların hepsi eşit büyüklükte bir değişim potansiyeline, imkânına sahip değildir. Bu figürasyonların, şayet değişiyor, dönüşüyorlarsa belli bir figürasyon doğrultusunda değişiyor olma olasılıkları yüksektir. Birçok durumda bir figürasyon analizi yardımıyla incelenen figürasyonun davranışının nedeni belirlenebilir. Gerçi bu tür değişim eğilimleri şüphesiz ki ilgili figürasyonu oluşturan bireylerin amaçlı, belli bir hedefe dönük eylemlerinden bağımsız değildir; ancak gerçeklikte görünürleştikleri kadarıyla bu eğilimler, söz konusu figürasyonları oluşturan tek tek insanlar, gruplar ya da bu insanlarca hep birlikte planlanmış, niyet edilmiş ve hedefe dönük olarak hayata geçirilmiş değillerdir. Yakın zamanın görece yüksek oranda merkezileşmiş devlet biçimli toplumlarının geçmiş dönemin çok daha az merkezileşmiş ve de ayrımlaşmış toplum birliklerinden yüzyıllarla ifade edilen süreler içinde planlanmamış şekilde, bir anlamda kendiliğinden ortaya çıktıklarını düşünmeye pek cesaret edilmez. Zira genel olarak sosyolojide kısa vadeli

gelişme süreçlerine odaklanılır. Bu bağlamda bu tür gelişme süreçlerinin sınanabilir ve revize edilebilir modellerinin oluşturulmasına sistematik olarak çabalanmadığı sürece, daha yüksek derecede merkezileşmiş ve karmaşıklaşmış figürasyonların ortaya çıkışının anlaşılabilmesi ve açıklanabilmesi beklenemez. Bununla birlikte açık ki burada, zamansal uzunlukları bakımından daha kısa vadeli perspektiflere göre ayarlanmış alışılageldik sosyolojik tasavvur gücünü aşan gelişme süreçleri söz konusudur.

Yakın geçmişin, örneğin Avrupa ülkelerinin sanayileşme, şehirleşme ve bürokratikleşme gibi planlanmamış gelişme süreçlerinin bir dereceye kadar belli, sabit süreç ve spesifik yapısal özgünlükler gösteren figürasyon dönüşümü karakterine sahip oldukları tasavvuru, bugünkü kavrayışa artık o kadar da yabancı sayılmaz. Bununla birlikte burada süreçlerin yapısından söz edilmesi, yapı kavramının statik kullanımıyla az da olsa hâlâ çelişmektedir. Gelgelelim ister toplumların giderek artan merkezileşme doğrultusunda yeniden yapılanması isterse de merkezi yönetimi elinde bulunduranların bir zamanlar pasif şekilde yönetilenlerce giderek daha yüksek oranda denetlenmesi olsun, bu gelişmelerin esasında belli bir istikametteki bir toplumsal gelişmeyi temsil ettikleri tasavvuru bugün çoğu insan için hâlâ uzaktır.

Devletleşme süreçlerinin yeryüzünün farklı yerlerinde ve farklı zamanlarda, bugün bildiğimiz kadarıyla birbirlerinden bağımsız şekilde gerçekleştiklerini, bu devletleşme süreçlerinin her birinin kısmen içkin ve görece otonom bir figürasyon dinamiğinin sonucu olduklarını hatırlamak belki de önemlidir. Bu tür paralel figürasyon dönüşümlerinin çoğunlukla sözde açıklamalarıyla yetinilir; bu dönüşümler bazen belli halkların, mesela İnkalar ya da eski Mısırlılar örneğinde olduğu gibi bu halkların devlet oluşturma konusundaki

özel yetenekleriyle açıklanır. Ancak bu tip açıklamalar en iyi durumda bile eğreti açıklamalardır. Belli ki tüm bu durumlarda söz konusu olan figürasyonlar, kendilerini belli bir istikamette geliştirmeleri açısından kuvvetli bir içkin eğilimi barındıran figürasyonlardır. Bu figürasyonlara "olasılık" ya da "zorunluluk" gibi kavramlar uygulanacak olursa, bu durumda söz konusu kavramlar belli bir zamanda ilgili figürasyonları oluşturan insanlarca kontrol edilemeyen ya da henüz kontrol edilemeyen ve yönlendirilemeyen gözlemlenebilir figürasyon dönüşümlerine ilişkin olarak kullanılır. Günümüz devletlerinin savaş sarmalı istikametindeki eğilimleri de yine bu türden gelişme eğilimlerine örnek teşkil eder. Bu türden eğilimler istisnasız olarak insanların insanlara, insan gruplarının insan gruplarına uyguladıkları zorlamalar, dolayısıyla ortaya çıkarlar. Bununla birlikte bu gelişme eğilimleri, bunları eylemleriyle bizzat meydana getiren ve birbirine iyiden iyiye dolanmış, sarmaşmış insanlar için anlaşılır ve de denetlenebilir olmaktan çok uzaktırlar. İç içe geçmenin, kaynaşmanın belli spesifik bir türünden doğan gelişme eğilimlerini ampirik-sosyolojik araştırmalar yoluyla kısmen de olsa izah etmek şüphesiz ki mümkündür. Gelgelelim araştırmacının bu tür bir gelişme eğilimini kendine ve dil aracılığıyla öteki insanlara izah etmesi, ancak bu araştırmacının söz konusu figürasyonları oluşturan birliklerden herhangi biriyle kendini tamamen özdeşleştirmemesi durumunda mümkündür. Başka deyişle bu tür bir figürasyonun görece otonomisi ve başına buyrukluğunun ve de içkin dinamiğinin idraki, söz konusu dönüşen ve sürekli akış halindeki figürasyonları birlikte oluşturan insanlar için, bu insanlar (öznel) duygularıyla hareket ederek bütünüyle angaje olmaya, birbirlerine olan karşılıklı bağımlılıklarının karakteristiğinin sonucu olan çatışma ve ihtilaflara gömülüp kalmaya devam ettikleri sürece

mümkün değildir. Bu idrake ulaşmak kolay olmamakla birlikte, beraberce bir figürasyon oluşturan insanların böyle bir algıyı elde edebilmelerinin koşulu, içinde bulundukları figürasyondan ve böylelikle de söz konusu figürasyonun dönüşüm eğilimlerinden, figürasyonun zorunluluklarından, yani bir birine dolanmış rakip grupların karşılıklı olarak uyguladıkları zorlama ve baskılardan zihinsel anlamda kendilerini büyük oranda sıyırabilmeleri, olup bitenle aralarına mesafe koyabilmeleridir.

Kompleks yapıdaki bir figürasyonun üyeleri, bizzat parçası oldukları figürasyonla aralarına bu türden zihinsel bir mesafe koyma yeteneğine zaten büyük oranda sahiplerse, buna uygun olarak figürasyonun dönüşümünün zorunluluğunu, yani karşılıklı bağımlılıklarının karakteristiği dolayısıyla birbirlerine uyguladıkları zorlama ve baskıları fark edecek, bunları kavrayacak imkâna da sahipler demektir. Şayet bu idraki, bu derece birbirine bağlı grupların güç odaklarına kadar iletebilecek bir imkân söz konusuysa, bu tür zorlama ve baskıları hafifletme ve en nihayetinde de bunları kontrol etme ve yönlendirme imkânı da doğar. Bununla birlikte düşünsel anlamda olup bitenle araya mesafe koyma imkanı dahil bu imkânlardan hiçbiri, tek başına bir figürasyonun tek tek üyelerinin kişisel yeteneklerine bağlı değildir. Bu imkanların tamamı son tahlilde tam da figürasyonun spesifik özelliklerine bağlıdır.

Burada daha önce sözünü ettiğimiz o kısır döngüyle bir kez daha karşılaşılır. Karşılıklı bağımlılıklarının spesifik tarzıyla bağlantılı olarak birbirleri için teşkil ettikleri tehlike ve tehditler görece büyük ve buna uygun olarak ötekilerle olan iç içe geçmişlikleri, kaynaşmalarına ilişkin algı ve düşüncelerinin duygusal yönü görece baskın olduğu sürece, insanların birbirlerinin rakipleri olarak birlikte oluşturdukları figürasyona uzaktan, bir anlamda dıştan bakmak için bu figürasyonla

aralarına yeterli ölçüde mesafe koyabilecek yetkinlikten fazlasıyla uzak olmaları anlaşılır bir durumdur. Bununla birlikte insanların birbirleri için teşkil ettikleri bu tehlike ve tehditlerin azalabilmesi, insanların düşünce ve eylemlerinin duygu yükünün hafiflemesine, insanların bu yüklerden sıyrılmasına bağlıdır. Diğer yandan eylemlerin duygu yükünün hafifleyebilmesi ise ancak insanların birbirleri için arz ettikleri tehlike ve tehditlerin hafiflemesiyle mümkündür. İnsanlar bir zamanlar, bir yanda insanüstü doğa güçleri ile ilişkileri diğer yanda doğa denetiminin gelişmesi olmak üzere yine bir kısır döngüye kapılmışlardı. Söz konusu kısır döngü, insanların bugün karşılıklı ilişkileri bağlamında dolandıkları kısır döngüden daha az çetrefil değildi. İnsanlar, geçmişte başlarını epey ağrıtan o tuzaktan bugün büyük oranda kurtulmuş bulunuyorlar. İnsanların etki ve egemenliği dışında hüküm süren doğa zorlamaları ile kurdukları ilişkilerde ve doğayı kontrol altına alabilme yolundaki gelişmelerde, bir zamanlar birbirleriyle kurdukları ilişkilerde olduğundan çok daha fazla elleri kolları bağlanmışken, bugün bu bağ ve zorlamalardan büyük ölçüde kurtulmuşlardır. Hiç kuşku yok ki, insanların, iç içe geçmiş ilişkilerinin bu alanında doğa ilişkilerinin "objektif" tehditleri ile "subjektif" duygulardan kaynaklanan, birbirlerini sürekli etkileyip dirençli hale getiren düşüncelerin, davranış ve eylemlerin çemberinden çabalayarak, didinerek nasıl kurtulduklarını tek tek ayrıntı durumlarında ele almak muhakkak ki uğraşmaya değer bir inceleme olurdu.

Giderek artan rasyonelleşmenin ve bununla bağlantılı olarak insan için daha evvel denetlenemez olan doğanın zorlama ve baskılarından özgürleşmenin sosyal gelişimi büyük zorluklarla eş anlamlı uzun soluklu bir gelişmeye işaret eder. İnsanların toplumsal gelişmenin belirliliği ve "zorunluluğu" üzerine yapılan o bitmek bilmez tartışmaya yeni bir

yön vermeleri, ancak birbirlerine uyguladıkları figürasyon kaynaklı zorlama ve baskıların spesifik doğasının idrakiyle birlikte mümkün hale gelir. Bu algı değişikliği sayesinde artık gemi, fiziğin Skylla'sı* ile metafiziğin Charybdis'i** arasından bu kısır tartışmanın girdabına kapılmadan yüzdürülebilecektir. Geleneksel tartışmalar, insan toplumlarının entegrasyon düzleminde karşılaşılan fenomenlerin özgün karakterine hâlâ çok az katkı yapmaktadırlar. Tarihin belirliliğinden söz edildiğinde çoğunlukla bundan, nedensel olarak belirlenmiş fiziksel süreçlerde gözlemlenebilenlere benzer türden mekanik bir belirlilik anlaşılır. Buna karşın bireyin belirlenmemişliği, "özgürlüğü" vurgulandığındaysa, gerçekte daima karşılıklı olarak bağımlı, birbirlerine muhtaç ve eylemleri, karşılıklı bağımlılıkları dolayısıyla yüksek ya da düşük oranda sınırlandırmalara maruz kalan çok sayıda insandan söz edildiği genelde unutulur. Eylemleri açısından insanların hareket imkânlarının karşılıklı bağımlılıklar dolayısıyla bazı sınırlara çarpması da yine insan olmanın koşulları arasında yer alır. Gerçekte bu tür sorunları çözüme yaklaştırmak için belirlilik ve özgürlük gibi geleneksel karşıtlıklardan daha hassas, daha ince düşünme araçlarına ihtiyaç vardır.

Yine de bu tür akıl yürütmeler sayesindedir ki, çalışmanın sonunda az da olsa söz edeceğimiz toplumsal gelişmenin iki veçhesinin daha iyi bir idraki elde edilir. Bu veçheler de yine gelişmenin sosyolojik kuramını, bu kuramı dört bir yandan

* Yunan mitolojisinde Odysseus'un Truva Savaşı sonrası eve dönüş serüveni sırasında gemisiyle yakınlarından geçmek zorunda kaldığı, Sicilya ile İtalya arasındaki Messina Boğazı'nda yaşayan canavar. Gövdesinin üst kısmı genç bir kadın olan Skylla'nın, her biri keskin dişli köpek başı olan altı ayağı vardır. (ç.n.)

** Yunan mitolojisine göre Skylla ile birlikte Messina Boğazı'nın öteki yakasında, incir ağacının altında yaşayan, herhangi bir biçimi olmayan deniz canavarı. Günde üç defa deniz suyunu emen Charybdis, denizde devasa bir girdaba neden olmaktadır. Gemisiyle oradan geçen Odysseus, girdaptan incir ağacına tutunarak kurtulur. (ç.n.)

kuşatmış olan geleneksel çağrışımlardan bir parça olsun kurtarmaya ve hani toplumsal gelişme kuramının uzunca bir süredir sosyologların aktüel ilgi alanlarının dışında kalmasına neden olan sarkacın belli bir istikametteki o aşırı salınımını dengelemeye, düzeltmeye yardımcı olabilir.

Toplumsal Gelişme Kuramı

Açıklığa kavuşturulmayı bekleyen noktalardan ilki "gelişiyor" denilen toplumsal birliğe ilişkindir. 19. yüzyılın gelişme modelleri genelde, sanki bütün insanlık için tipik bir gelişme çizgisi mevcutmuş ve bu gelişme her tekil toplumda iyi kötü aynı biçimde tekrarlanıyormuş gibi bir ön kabule dayanılarak oluşturulmuşlardı. Bununla birlikte tekil toplumdan esas itibariyle anlaşılan tekil bir devlet içerisindeki toplumdu.

Günümüzde bir gelişmeden söz edildiğinde göz önünde bulundurulan şey, alışıldık olduğu üzere belli bir ülkenin, devlet biçiminde örgütlenmiş bir toplumun ya da olası durumda bir kabilenin gelişimidir. Her halükarda ilgili toplumsal saldırı ya da savunma birlikleri burada da örtük şekilde toplumsal gelişmenin referans birimi olarak görülürler.

Gelişme modellerinin devlet içi süreçlerle sınırlandırılmasının yetersizliğini görmek aslında o kadar da zor değildir. Bu sınırlandırmanın nedenlerinden biri, günümüzde dikkatlerin gelişmenin ekonomik veçheleri denilebilecek bir parçasına yoğunlaşmasıdır. Gelgelelim bizzat gelişmekte olan ülkeler söz konusu olduğunda dahi ekonomik gelişme süreçleri olarak adlandırılan bu veçhenin toplumsal gelişmenin asıl çekirdeği, temeli olarak alınması hiç de gerçekçi değildir. Ayrımlaşma ve bütünleşme süreçlerinin beraberce toplumsal gelişme dinamiğinin merkezine kaydırılması, diğer bir deyişle gelişmenin ekonomik yönlerinin devlet oluşum süreçleriyle birlikte değerlendirilmesi

gerçekliğe daha uygun düşer.* Genel gelişmenin yapılandırıcı yönleri olarak devletleşme süreçleri, gelişmekte olan ülkeler söz konusu olduğunda şüphesiz ki ekonomik gelişiminden ayrı düşünülemez.

Bununla birlikte söz konusu olan ister gelişmekte olan ülkelerin gelişimi isterse de yüksek oranda sanayileşmiş ülkelerin ilerlemesi olsun –sonuçta devletin gelişme süreçleri gelişmekte olan ülkelerde olduğu kadar gelişmiş ülkelerde de önemli bir rol oynar– şayet devlet biçiminde örgütlenmiş tek tek toplumların iç içe geçtikleri, birbirlerine dolandıkları devletler sisteminin gelişimi dikkate alınmazsa, toplumların kendi iç gelişme süreçleri anlaşılmaz ve açıklanamaz olarak kalırlar. Kendisini büyük ölçüde toplum içi süreçlerle sınırlandırması sosyolojinin gelenekleri arasındadır. Özellikle günümüz sosyoloji kuramları neredeyse istisnasız şekilde bir devletin sınırlarını genelde bir toplum ya da bugün moda olduğu şekliyle bir toplumsal sistem olarak anlaşılan şeyin sınırlarıyla aynı gören bir geleneğe tutunurlar. Genel uzlaşı gereğince devletlerarası ilişkiler başka bir akademik alana aittirler: Bu alan siyaset bilimidir.

Toplum içi gelişmenin toplumlararası gelişmeden, devlet içi gelişmenin ise devletlerarası gelişmeden bu düşünsel ayrımı, şüphesiz ki sadece çağdaş gelişme sorunlarının aydınlatılması çabasında görülmez. Düşüncede yapılan bu ayrım ilkece hatalıdır. Söz konusu olan ister kabile isterse de devlet olsun her saldırı ve savunma birliğinin kendi iç gelişimi, birbirine bağımlı çok sayıda saldırı ve savunma birliklerinden oluşan figürasyonun gelişimine ve bu birlikler arasındaki aktüel güç dengesine işlevsel açıdan daima bağlıdır.

* Burada ekonomik veçheler işbölümünün artması, yeni uzmanlık alanlarının oluşması anlamında ayrımlaşmaya, devletleşme ise bağlayıcı, bütünleyici faktör olarak bütünleşmeye tekabül eder. (ç.n.)

Dahası son zamanlarda toplum içi ve toplumlararası gelişmelerin karşılıklı bağımlılığı aynı anda hem çok daha fazla alanı kapsamaya hem de daha önce hiç olmadığı kadar sıkı, yakın bir ilişki içine girmeye başlamıştır. Ekonomik karşılıklı bağımlılık zincirlerinin artan iş bölümü dolayısıyla uzaması ve sıkılaşması, ayrıca kıtalararası uzun menzilli silahların üretimi ve daha başka birçok bilimsel-teknik gelişmenin yaşanması, devlet biçiminde örgütlenmiş her tekil toplumun kendi iç gelişmelerinin devletler arası ilişkilerin gelişimi açısından daha önce hiç olmadığı kadar önem kazanmasına neden oldu. Tersten bakıldığındaysa bu kez dünya ölçeğindeki gelişmeler devlet biçiminde örgütlenmiş toplumların her biri için önem kazandı. Dolayısıyla devlet içi olarak düşünülen bir toplumsal gelişme ile dış politika olarak sınıflandırılan devletlerarası ilişkilerin dünya ölçeğindeki güç dengesi sisteminin ya da başka deyişle devletlerden oluşan toplumun gelişiminin incelenmesi arasındaki teorik ayrım bugün geçmişe kıyasla artık çok daha gerçek dışıdır.

Şayet toplumsal ihtilafların alışılageldik teorik ele alınışları ile bu bağlamda gerçekte olup bitenler karşılaştırılacak olursa, geleneksel teorilerin gerçek dışılığı daha belirgin hale gelir. Geleneksel kavram oluşumlarımız bizi, devlet biçiminde örgütlenmiş tek bir toplum içerisindeki fiziksel cebir kullanımını içeren ihtilaflar ile farklı devlet toplumları arasında, kısacası, devletlerden oluşan toplumun gelişim seyri içerisindeki fiziksel cebir kullanımını içeren ihtilaflar olmak üzere iki ihtilaf türü arasında keskin kavramsal bir ayrım yapmaya iter. Bu iki ihtilaf türünden ilki devrimler, ikincisi ise savaşlar olarak sınıflandırılır. Devrimlerin Marxçı ve onun devamı niteliğindeki Marxist kuramları, toplum içi ve toplumlararası olmak üzere her iki entegrasyon düzlemindeki cebre dayalı ihtilafların yapısı arasındaki söz konusu düşünsel ayrımı hâlâ sık sık

dile getirirler. Oysa ezilen tüm sınıfların gelecekteki devrimci zaferlerinin teorik kesinliği Marx ve Engels tarafından, devlet biçiminde örgütlenmiş somut bir toplum içerisindeki ezilen tabakaların başarıya ulaşan devrimci mücadelelerinden* tümdengelimsel olarak türetildi. Gerçi Marx ve Engels'in, şiddete dayalı ihtilafları basitçe kaotik, yapıdan yoksun görünümler olarak değil de, toplumsal gelişmenin yapısı içerisinde temellendirmeleri ve böylelikle bizzat bunları bir yapıya sahip toplumsal fenomenler olarak kabul etmeleri sosyolojik kuram oluşturma çabaları açısından ileri doğru atılmış büyük bir adımdı. Gelgelelim Marx'ın kuramı toplum bilimlerinin gelişiminin ulaştığı sadece belli bir aşamayı yansıtır. Kuramın temsilcileri bu aşamada, gerçi toplum içi gelişmeleri bir yapıya sahip ve böylelikle de bilimsel araştırmaların mümkün inceleme nesneleri olarak algılamışlar, fakat buna karşılık devletler arası entegrasyon düzleminde karşılaşılan devletlerarası ilişkileri ve bilhassa da cebir kullanımını içeren ihtilafları yapıdan yoksun olarak değerlendirmişlerdi. Dolayısıyla da bu düzlemdeki ilişkiler onlar açısından bilimsel kuram oluşturma için olası bir inceleme nesnesi olarak görülemediler. İster düzenlenmiş ve şiddet içermeyen isterse de düzenlenmemiş, şiddet içeren biçimde olsun toplum içi ve toplumlararası güç mücadelelerinin giderek artan karşılıklı bağımlılığı, devlet içi ve devletler arası gelişme süreçlerinin giderek iç içe geçtiğini ve kaynaştığını oldukça açık bir şekilde ortaya koyar.

Burada, her iki düzlemdeki gelişme süreçlerinin ayrılmaz bir bütün oluşturduklarını göstermek için birçok örnek arasından yalnızca bir tanesine işaret etmek yeterli olacaktır. Bunun için Güney Amerika Cumhuriyetlerinin devrimci ve karşı devrimci hareketlerinin diyalektiğini bir satranç oyunu gibi düşünelim. Diğer birçok devlet biçiminde örgütlenmiş daha

* Muhtemelen kast edilen Fransız Devrimidir. (ç.n.)

ufak çaptaki toplumda olduğu gibi bu toplumlar içerisindeki yönetici seçkinlerin kutuplaşması da yine büyük iktidar gruplarının uluslararası arenadaki kutuplaşmalarının bir sonucudur. Kitlelerden oluşan tabakalarsa –bu örnekte çiftçiler– kedilerini çekiç ile örs arasında eli kolu bağlı, çaresiz bir halde bulurlar. Devletleşmiş toplumların en güçlü olanları dahi, en az bu toplumların yörüngesine kapılan daha küçük ve zayıf toplumlar kadar içinden çıkılmaz bir mücadele sarmalına tutulmuşlardır. Bu güçlü devletler çok bilindik bir figürasyon, yapısal bir kenetlenme, birbirine dolanma hali, şu her biri kapsamlı incelemelere açık ve de bu incelemeleri gerektiren nedenlerle kendi bağımsızlığının, kendi iç güç dağılımının, fiziksel varoluşunun rakip devletin tehdidi altında olduğunu hissedecek derecede birbirine bağımlı devletler arası bir güç dengesi meydana getirirler. Sonuç olarak tarafların her biri olası bir savaş durumuna karşı kendi güç potansiyelini ve bilhassa da stratejik şansını iyileştirmeye çalışır. Bir tarafın güç imkanlarındaki –en ufağı dahil– her iyileşme öteki taraf açısından zayıflama, gerileme olarak değerlendirilir ve bu figürasyon bağlamında gerçekten de bir zayıflama teşkil eder. Bu durum, kendi imkânlarını iyileştirme yönünde karşı hamlelere ve bu hamlelerse rakip cephede yeni karşı hamlelere neden olur.* İnsani güç potansiyelinin bu polarizasyonu, anlayacağımız, şu taraftarları bir yanda farklı tonlara sahip komünist inanç sistemlerinin öteki yanda kapitalizmin bayrağı, yine bir yanda tek parti rejiminin sürekli hâkimiyeti, öteki yandaysa birkaç partinin sürekli el değiştiren iktidarı etrafında

* Elias'ın bu örneğini daha iyi anlamak için Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının hemen öncesindeki devletlerarası durumu ve bu devletlerarasındaki silahlanma yarışını düşünmek faydalı olur. Elias'ın sözünü ettiği figürasyonu oluşturan devletlerin bugün (ekonomik bağımlılıklar nedeniyle) iyi kötü uzlaştıklarını, artık daha ziyade gelişmekte olan ülkeleri silahsızlandırma yarışına girdiklerini söyleyebiliriz. Bugün gelinen noktada atom silahı dışındaki silahlar devletlerarası entegrasyon düzleminde artık silahtan bile sayılmıyor diyebiliriz. (ç.n.)

kümelenen iki ya da –şayet Çin de hesaba katılacak olursa– üç kampa ayrılan bu kutuplaşması, dünyanın dört bir yanındaki yerel çatışma durumlarına ve düşmanlıklara nüfuz eder.

Söz konusu kutuplaşmanın etkisi bilhassa stratejik korunaklı bölge olarak kabul edilen ya da eskiden sık kullanılan bir ifadeyle söylersek en güçlü saldırı ve savunma birliklerinin (süper devletlerin) genel kabul görmüş etki alanları olarak tanımlanabilecek bölgelere sınırı olan devlet toplumlarında görülür.* Güçlü devletler arasındaki çıkmaza girmiş bu güç dengesi, söz konusu stratejik sınırlarda yer alan birçok devletleşmiş toplumun, bir kısmı bu güç odaklarından birine diğer kısmı ötekine meyleden üyelerinin bölge ve gruplara bölünmesine sebep olur. Bu sınırlarda yaşanan her kayma, güç odakları arasındaki değişken gerilim dengesine uygun olarak taraflardan biri için potansiyel kayıp öteki içinse potansiyel kazanım manasına gelir. Süper güçlü devletlerin polarize olmuş bu figürasyonu varlığını devam ettirdiği sürece, gücü belli bir tarafa doğru bu türden her ciddi kaydırma çabası, karşılıklı olarak bağımlı rakiplerin silahlı cepheleşmelerinin silah gücünün somut olarak kullanıma geçtiği o kritik evreye bizi biraz daha yaklaştırır.

Bu arada artık rakip güç odakları arasında, hani bir zamanlar olduğu gibi harita üzerinde basitçe işaret edilebilecek coğrafi bir sınır söz konusu değildir; buna karşılık Avrupa ve Asya ülkelerinin kesiştiği noktada tam da bu tür bir sınır hattı kuşkusuz iyice belirginleşir; söz konusu stratejik hat, Baltık Denizini kuzeyden güneye doğru ikiye böler.** Bunun dı-

* Elias muhtemelen İngiltere-Amerika ile Rusya arasında kalan Almanya'yı göz önünde bulunduruyor. 90'larda bu cephe Yugoslavya, Bosna vs. idi. (ç.n.)

** Dünya haritasını gözümüzün önüne getirdiğimizde yaklaşık olarak Almanya ile Polonya arasından geçen kuzey-güney istikametinde bir hat. Bu hattı normalde haritalarda olduğu gibi belirgin bir çizgi olarak değil, daha çok iki su akıntısının karşı karşıya gelmesi gibi düşünmek daha doğru olur. (ç.n.)

şında toplum içi ve toplumlararası gelişmelerin giderek artan karşılıklı bağımlılığı, irili ufaklı birçok devletleşmiş toplumun kendi içerisindeki polarize olmuş güçlü toplumların taraftarları arasında dünya ölçeğinde örtük ya da açık çatışmalara neden olur. Şüphesiz insanlığın gelişiminin başka birçok evresinde de devlet içi ve devletlerarası gruplaşmalar arasında iyi kötü bir bağlantılılık söz konusuydu. Gelgelelim uluslararası ilişkilerin dünya ölçeğinde giderek sıkılaşmasıyla birlikte toplum içi ve toplumlararası karşılıklı bağımlılıklar da giderek daha sıkı ve yoğun bir hal almaktadır. Sosyolojik olarak bakıldığında savaş ve iç savaşlar ya da sadece savaş ve iç savaş tehdidi giderek daha fazla iç içe geçer ve kaynaşırlar. Devletlerarası ilişkilerin ana gerilim aksı, devlet biçiminde örgütlenmiş tekil toplumlar içerisindeki yerel gruplaşmalar açısından bir tür mıknatıs etkisine sahiptir.

Devlet içi gerilim aksları devletlerarası gerilim akslarınca belirlenir ve bunların çevresinde kristalleşirler. Bunun sonucu olarak polarize olmuş büyük güçlerin stratejik sınırı birçok durumda, devlet biçiminde örgütlenmiş toplumların tam ortasından açık ya da örtük şekilde geçer. Tam da bu nedenle daha az gelişmiş, daha fakir ülkelerde bu gerilimin silahlı çatışmaya dönme ihtimali ve bu ülkelerde seçkinlerin başını çektiği grupların, daha kapsayıcı olan güçlü devletlerin polarizasyonu ekseninde polarize olma yönündeki eğilimleri alabildiğine yüksektir. Bu durumda çok farklı türden yerel gruplar, gerillalar ve hükümet birlikleri, devrimciler ve karşı devrimciler rakip büyük güçlerin temsilcileri olarak birbirleriyle irili ufaklı çatışmalara girerler. Şiddet tehdidinin diyalektiği, çok gelişmiş ve refah seviyesi görece yüksek ülkelerde ilerlemeye engel olmaz. Hatta tam aksine bu gerilim çoğu zaman sosyal refahın gelişmesine katkı sağlar. Oysa şiddet tehdidinin aynı diyalektiği, başka deyişle işgüzar, deyim yerindeyse meslekten

devrimci ve karşı devrimcilerin kutuplaşması, alışıldık olduğu üzere bu gerilimlere sahne olan fakir ülkelerin daha da fakirleşmesine neden olur. Daha yakından bakıldığında güçlü devletlerin yaptıkları yardımların genelde yalnızca geçici çare, deyim yerindeyse ağrıyı hafifletici ilaç oldukları görülür. Temelde bu yardımlar ilgili toplumların gelişmesine değil, öncelikli olarak büyük güçlerin taraftar kazanma amacına hizmet ederler.

Toplumsal alanda şiddet kullanımının sözü edilen iki ana biçiminin, devletler arası (savaşçı) ile devlet içi (devrimci) şiddet kullanımının giderek artan kaynaşması, tekil bir devlet ile devletlerden oluşan toplumun gelişiminin aktüel seviyesinde gözlemlenen yapısal karakteristiklerin işlevsel açıdan ne ölçüde karşılıklı olarak bağımlı hale geldiklerini gösteren şüphesiz tek örnek değildir. Bununla birlikte bu örnek, toplumsal gelişmenin tek bir düzlemini göz önünde bulunduran geleneksel toplumsal gelişme modelinin gözlemlenebilir gelişmelerin teşhisi ve açıklanmasında kullanılacak teorik çerçeve olarak yetersiz olduğunu oldukça açık şekilde gözler önüne serer. Bu, yalnızca 19. yüzyıl sosyologlarının ortaya koydukları gelişme kuramlarının etkisi altındaki günümüz sosyal gelişme algısı için geçerli değildir. Bu durum, yani açıklama modellerinin tek düzleme saplanıp kalma hali, bir toplumsal gelişmeden ne anlaşılması gerektiğini geniş ölçüde belirleyen o ekonomik gelişme süreçlerinin modelleri için de geçerlidir. Bugün bir toplumsal gelişmeden söz edildiğinde, bu gelişmeden genelde otomatik olarak tek bir ülkenin ekonomik gelişmesi anlaşılır. Gerek teorik gerekse de pratik açıdan son derece yetersiz bir tasavvurdur bu. Toplumların bir yönelime sahip figürasyon dönüşümlerinin ekonomik veçhelerini bir yapı karakterine sahip olarak merkeze yerleştirmek suretiyle kendilerini sınırlayan, bununla birlikte –örneğin bir devletin konumunun

gelişiminin devletlerden oluşan toplumun gelişimine bağlı olması gibi– işlevsel açıdan birbirlerine bağımlı oldukları apaçık olan öteki tüm veçheleri yapıdan yoksun ve buna uygun olarak da bilimsel araştırmaya ve teorik model oluşumuna kapalı basit rastlantılar olarak ele alan gelişme kuramları, açık ki ampirik araştırmaların icrasında ve pratik ödevlerin çözümünde kılavuz olarak ancak sınırlı ölçüde iş görebilirler. Şayet bu tek veçheden, yani ekonomik olandan hareketle bir toplumun genel gelişiminin açıklanabileceği ya da hatta bu gelişmeye yön verilebileceğine inanılırsa, bu durum gerçekten de hatalı yargı ve planlamalara neden olabilir. Bu tarz yetersiz kuramlar yerine bugün, sadece ayrımlaşma değil aynı zamanda bütünleşme süreçlerini, dahası sadece devlet içi değil, aynı zamanda devletlerarası gelişmeleri de bir yapıya sahip fenomenler, veçheler olarak hesaba katan iki düzlemli gelişme modellerine ihtiyaç vardır.

Toplumsal gelişmelerle uğraşanlar bugün genelde, insanların karşılıklı bağımlılıklarındaki ve bizzat bu insanlardaki değişmelerin mümkün olduğunca göz ardı edilmesi gerektiğine inanır görünürler. Gelgelelim bu tür toplumsal dönüşümlerin, insanların oluşturduğu figürasyonların bu tür dönüşümlerinin incelemesinde bizzat bu insanlarda ne gibi değişimler olduğu dikkate alınmayacak ise bilimsel bir çalışmaya girişmekten daha en başından vazgeçilebilir. Zira toplumsal gelişme daima farklı grupların ve bu grupların işgal ettikleri sosyal pozisyonların karakterinde ve birbirleriyle olan ilişkilerinde bir değişim manasına gelir. Birilerinin bu gelişmeyi hâlâ başka türlü anlıyor olması bir şeyi değiştirmez. Toplumsal gelişme her zaman ve kaçınılmaz olarak belli toplumsal pozisyonların ya da bu pozisyonlara sahip grupların söz konusu gelişme sırasında bir işlev kompleksinin bütünündeki işlevlerini kısmen ya da tamamen kaybetmeleri, aynı anda öteki daha eski pozisyonların

işlevlerinin ya da sıklıkla olduğu gibi bütünüyle yeni işlevlere sahip yeni pozisyon gruplarının toplumun bütününde önem kazanmaları anlamına gelir. Bu durumda araştırmacının gözlemlenebilir toplumsal gelişme süreçlerinin yalnızca planlanmasında değil, bunların analizinde de sermaye yatırımı, çalışan ücretleri, üretkenlik vs. gibi sözüm ona kişiler, özneler üstü kavramların düşünsel manipülasyonuyla kendini sınırlaması yetersiz kalacaktır.

Dikkatler bir dereceye kadar sadece oluş halindeki, yani yeni yeni ortaya çıkmakta olan yeni pozisyonlara yöneltilirken, diğer yandan bir gelişme seyri çerçevesinde değer kaybetmekte ya da yitip gitmekte olan daha eski pozisyon ve formasyonlara sırt çevrilmesi yetersiz bir yaklaşımdır. Zira toplumsal gelişmenin yükselen ve alçalan figürasyon seyirlerinin eş zamanlılığı, yani bir yanda yeni işlevlere sahip yeni pozisyonların yükselişi ya da eski pozisyonların işlev açısından zenginleşmesi, diğer yanda önceki pozisyonların işlev açısından fakirleşmesi ya da bütünüyle işlevsiz kalması gibi değişimler insanların ötesinde berisinde, onlardan bağımsız şekilde gerçekleşen özneler üstü bir süreçmiş gibi anlaşılamaz. Söz konusu yükseliş ve düşüş insan gruplarının bir yükselişi ve düşüşü manasına gelir. Demek ki bu iniş ve çıkışlar belli insan gruplarının eskiye göre daha fazla güç, iktidar imkânına sahip oldukları; diğer yandan gelişme seyri esnasında kısmen ya da tamamen işlevsiz kalan pozisyonlarda bulunan insanların bu işlevsizleşme paralelinde güç, iktidar imkânlarını kaybettikleri anlamına gelir.[43]

Gerilim ve ihtilafların her toplumsal gelişme seyrinde oynadığı merkezi rolü hemen hiç dikkate almamak, günümüzde sosyolojik ve bilhassa da birçok ekonomik kuramların en hayret verici karakteristikleri arasındadır. Toplum bilimcilerin, sanki bunlar gerilim ve ihtilafları toplumsal modellerine

dâhil ettiklerinde istemeden de olsa bu tür gerilim ve ihtilaflara neden olacakları ya da bu tür gerilim ve ihtilafları onaylıyorlarmış gibi bir izlenim bırakacakları yönünde yarı bilinçsiz bir kaygı taşıdıklarına sıklıkla tanık oluruz. Gelgelelim toplumsal gerilim ve ihtilafların üstesinden, bunları kuramda hasıraltı ederek gelinemez. Sahip oldukları pozisyonlar bütünüyle işlevsizleşen gruplar ile yeni ya da zenginleştirilmiş işlevlere sahip pozisyonlardaki öteki gruplar arasındaki gerilim ve ihtilafların her gelişmenin merkezi yapısal karakteristikleri arasında olduğu rahatlıkla gözlemlenebilir. Başka deyişle burada söz konusu olan, bu tür gerilim ve ihtilaflara iyiden iyiye dolanmış gruplara göründüğü şekliyle; kâh belli insanların şahsi kötücüllüklerinin ifadesi kâh şu veya bu grubun kendine özgü idealist tavrının sonucu olarak değerlendirilebilecek, tek başına belli bir birey ya da grubun mutlak iradesine bağlı, bir dereceye kadar rastlantısal gerilim ve ihtilaflar değil, aksine belli bir yapıya sahip gerilim ve ihtilaflardır. Belli bir yapıya sahip gerilim ve ihtilaflar ve de bunların sonuçları, birçok durumda bir gelişme sürecinin çekirdeğini, özünü oluştururlar.

Gelişme süreçlerinin merkezinde yer alan bu tür işlev kaymalarının ve güç ağırlıklarındaki bu kaymalara denk düşen yer değiştirmelerin sosyolojik bağlamda yapılmış sistematik incelemeleri hâlâ eksiktir. Fakat yine de toplumsal gelişmelerin yapısal özellikleri hakkında buraya kadar söylenenler belki basit bir örnek üzerinden görselleştirilebilir. Burada verilecek olan örnek oldukça bilindik olmakla birlikte, bu örneğin işaret ettiği anlam çoğunlukla gözden kaçırılır. Avrupa toplumlarının 19. ve 20. yüzyıllarda gözlemlenen spesifik gelişme süreçleri boyunca prens ve soyluların sosyal pozisyonlarında kimi zaman yavaş, kimi zaman hızlı bir işlev kaybı gerçekleşti. O dönemlerin görece büyük tüm devletlerinde 18. yüzyıla kadar

gözlemlenen ayaklanma ve darbeler ya bir prensi başka biriyle değiştirmeye ya da prenslere ya da belki de öteki soylu tabakalara nazaran soyluların bazı kesimlerine daha az ya da daha çok güç sağlamaya yönelikti. Bununla birlikte genelde bu çabalar hiçbir zaman sürekli bir hal almadı ve kaygı sadece nadiren bizzat prenslik ve soyluluk pozisyonlarını ortadan kaldırmaya dönüktü. İngiltere'de dahi kralın (I. Karl'ın 1649'da) asılmasının ardından "devrimi yöneten adam pozisyonu"*, eski kraliyet ailesinin yeniden sahneye çıkan temsilcisi (II. Karl, 1660-1685) geleneksel kral pozisyonunu tekrardan devralmak için ortaya çıktığında çoktan "monarşik bir pozisyona" dönüşmüştü. Detaylı bir analiz, tüm gelgitlere rağmen bu tür toplumların, az sayıda insandan oluşan imtiyazlı tabakaları prens ve soylulara dönüştüren ve seçkinlerin bu türünün eline, nüfusun çoğunluğunun iktidar imkânına kıyasla alabildiğine yüksek iktidar imkânları sunan bir figürasyona tekrar tekrar geri dönmelerine sanayi öncesi devlet toplumlarının hangi yapısal özelliklerinin neden olduğunu rahatlıkla gösterebilirdi. Avrupa toplumlarının gelişiminin sosyolojik olmayan tasvirlerine bakıldığında genelde, sanki Avrupa toplumlarında soyluluk ve prenslik pozisyonlarının zamanla güçten düşmesi ve birçok durumda bütünüyle ortadan kalkması rastlantısal bir durum ve tüm Avrupa toplumlarında aynı biçimde gerçekleşen tarihsel hadiselerin biricikliğinin bir sonucuymuş gibi bir izlenim edinilir.

Fransız Devriminin seyirleri daha detaylı incelendiğinde kral ve aristokrasinin imtiyazlı pozisyonlarının söz konusu işlevsizleşmesi sürecinin, devrim öncesi Fransız toplumunun

* Burada kast edilen kişi Oliver Cromwell'dir (1599-1658). Cromwell, bir İngiliz siyaset adamı, asker ve devlet yöneticisi olup İngiltere'nin yönetim biçimini krallıktan Cumhuriyet'e çevirmiş ama 1650'den ölünceye kadar Devlet Koruyucu Lord unvanı ile ülkeyi tek başına idare etmiştir. (ç.n.)

daha Eski Rejimin* çatısı altında başlayan ticarileşmesi sırasında çoktan devreye girmiş olduğu fark edilir. Kral ve aristokratların pozisyonlarıyla bağlantılı imtiyazların, bilhassa da vergilerin bunların lehine eşit olmayan dağılımın açık ki o dönemki insanların birçoğu açısından –Abbé Sieyès'in** de ifade ettiği gibi– bu kişilerin ulus için taşıdıkları işlev ile hiçbir ilgisi yoktu. Söz konusu gelişme seyrinin daha detaylı bir analizi, kral ve soyluların devrim niteliğindeki işlev kaybını ortaya çıkaran şeyin yalnızca isyan eden tabakaların saldırıları olmadığını, aksine tam da kral ve soyluların kendi pozisyonlarının daha bu saldırılardan önce başlayan işlevsizleşmesine uyum sağlama konusunda ve sahip oldukları imtiyazların kısıtlanmasına paralel olarak iktidar potansiyellerinin azalmasını kabullenme noktasında sergiledikleri anlaşılır yetersizlik olduğunu oldukça açık şekilde gözler önüne serer.

Bir gelişme seyri sırasında kâh yükselip kâh alçalan kısmi figürasyonların ve bu şekilde de tüm gelişme süreçlerinin çekirdeğini oluşturan yapısal gerilim ve ihtilafların sorunları gelişmenin sosyolojik bir kuramının odağına yerleştirilecek olursa, yukarıda sözü edilen ve bugün gerek teorik gerekse pratik düzlemde durmadan karşılaşılan o merkezi sorunun odağa alınması imkânı kaybedilir. Yukarıda sözü edilen merkezi soru, sorunsal şuydu: Farklı insan grupları arasındaki kuralsız ve denetimsiz gerilim ve ihtilafların söz konusu olduğu her durumda, bunları bu insanların daha bilinçli düzenleme

* Ancien Régime; Fransa'da, I. François'nın hükümdarlık dönemiyle (1515-1547) başladığı kabul edilen ve Fransız Devrimine kadar süren dönemi kapsayan siyasal, iktisadi ve toplumsal rejim.

** Emmanuel Joseph Sieyès, ya da l'abbé Sieyès 1748-1836 arasında yaşayan ve hem fikir hem eylem boyutunda Fransız İhtilaline katkıda bulunmuş liberal bir devlet adamı ve papazdır. Ünlü aktif-pasif yurttaş modelinin fikir babasıdır. Sieyes'e göre bir ülke yurttaşlarının tamamı yasal düzenden ve adalet sisteminin kendisine getireceği haklardan faydalanmalıdır. (ç.n.)

ve denetimlerine açmak ya da ister devlet içi gelişme düzleminde devrim, isterse de devletlerarası gelişme düzleminde savaş formunda olsun bu gerilim ve ihtilafların şiddet içeren çatışmalar üzerinden deşarj olmasından kaçınmak mümkün müdür, şayet mümkünse ne ölçüde mümkündür?

Norbert Elias ve Sosyolojisi Üzerine Ek Açıklama*

Norbert Elias'ın Biyografisi ve Alımlanması

Yahudi kökenli Alman sosyolog Elias 22 Haziran 1897'de Breslau'da doğdu ve 1 Ağustos 1990'da Amsterdam'da öldü. Hemen hemen 20.yüzyılm tamamına yayılan hayat öyküsündeki radikal değişimler, yaşadığı yıllarda gerçekleşen politik kırılmalarla organik bir bağa sahiptir.

Elias, doğduğu şehir Breslau'da lise öğrenimine devam ettiği sırada I. Dünya Savaşı patlak verdi. Bunun üzerine gönüllü olarak orduya katıldı ve 1915 yılında batı cephesine gönderildi. Savaş sırasında geçirdiği sinir krizleri nedeniyle 1917'de cepheden alındı. Bir röportajında, cephedeki deneyimleriyle ilgili olarak şunları söyler:

"Derken savaş her şeyi değiştirdi. Cepheden döndüğümde karşılaştığım dünya artık benim dünyam değildi. [...] Kendim de değişmiştim. Gelgelelim beni en çok etkileyen şey, şiddet ya da ölümlere tanık olmam değil, aksine tek tek insanların toplum örgüsü karşısındaki görece güçsüzlük, çaresizliklerine tanık olmamdı."

Elias'ın bu tespitinin ileride onun sosyolojisine yansıyacağını göreceğiz. Elias, onu derinden etkileyen I. Dünya Savaşı'nın

* Elias sosyolojisini tanıtmaya dönük bu metin Annette Treibel'in *Norbert Elias Sosyolojisi* (VS Yayınevi, 2008) adlı çalışmasından derlenmiştir. (ç.n.)

ardından 1918'de ilk olarak tıp ve felsefe okumaya başlar. 1919'a gelindiğinde artık sadece felsefe eğitimine devam ediyordur. Breslau'da geçirdiği dönem Yahudi Gençlik Hareketindeki angajmanı ve hareketin öteki üyeleriyle arasındaki ilişkilerce belirlenmiştir. Elias, Breslau dışında her birinde birer sömestr olmak üzere Heidelberg ve Freiburg'da da eğitim görür. 1922 ile 1924 yıllarında endüstri alanında faaliyet gösterir. Hocası Richard Hönigswald'la aralarında yaşanan tartışmanın ardından 1924 yılında doktorasını tamamlar. Akabinde hem yaşadığı yeri hem de bölümünü değiştirir: Breslau'dan Heidelberg'e, felsefeden sosyolojiye geçer. Heidelberg'te Alfred Weber'in yanında 1925'ten 1929/30'a kadar doçentlik çalışmalarını sürdür ve 1930'dan 1933'e kadar da Frankfurt'da Karl Mannheim'm asistanlığını yapar. Ancak doçentlik tezini veremeden, 1933 yılında İsviçre üzerinden Paris'e, 1935'de ise Paris'ten İngiltere'ye iltica etmek zorunda kalır. İngiltere'de bulunduğu yıllarda grup terapisti olarak çalışır ve *Uygarlık Süreci* adlı ünlü çalışmasını kaleme alır. Babası 1940 yılında Breslau'da vefat eder. Annesi Sophie ise muhtemelen 1942 yılında Auschwitz'de öldürülür.

1954 yılında, yani 57 yaşına geldiğinde Leicester Üniversitesi'nde sosyoloji doçenti olarak ilk görevine başlar. 1962 ile 1964 yıllarında Akra'daki Gana Üniversitesi'nde geçici olarak sosyoloji profesörlüğü yapar. 1979'dan 1984 yılına kadar Bielefeld Üniversitesi'nin disiplinler arası araştırma merkezinde faaliyet gösterir. Akabinde Amsterdam'a yerleşir ve 1990 yılında orada vefat eder.

Son derece azimli bir kişiliğe sahip olan Elias'ın sosyolog olma serüveni uzun soluklu ve meşakkatli bir süreçtir. Düşünürün tanınmış bir bilim adamı olarak kariyeri çok geç bir tarihte başlar. Öyle ki bu tarihlerde yaşıtları çoktan emekli olmuşlardır. 1977 yılında yani 80 yaşındayken Elias'a hayatının

eseri için Frankfurt'ta verilen Adorno ödülü, düşünürün adının geniş kesimlerce duyulmasına vesile olur. Elias bu ödülü alan ilk kişidir. Bunun dışında 1988 yılında ilk kez verilmeye başlanan Avrupa Sosyoloji Ödülü Amalfi'yi ilk alan kişi de *Bireylerden Oluşan Toplum* (*Die Gesellschaft der Individuen*) adlı eseriyle yine Elias'tır. Hayatının son demlerini yaşadığı 1980 ile 1990 yılları arasında giderek daha fazla ilgi toplamış ve ünlenmiştir. Düşünürümüz artık dış kapının dış mandalı pozisyonundan kurtulmuş kamusal alanda, yayıncılık ve bilim dünyasında kabul görmüştür.

Elias'm en ünlü eseri, iki ciltlik monografisi *Uygarlık Süreci*'dir. Düşünür bu büyük eserini İngiltere'de sürgün hayatı yaşadığı 1930'lu yıllarda kaleme almıştır. 1939 yılında, yani annesi Sophie henüz Ausschwitz'de öldürülmeden iki yıl önce Elias'ın bu eseri, babasının desteğiyle İsviçreli yayınevi Francke'dan çıkar. Suhrkamp yayınevinden çıkan baskısıyla birlikte eser geniş kitlelere ulaşmış ve bugün hem Elias'ın en ünlü kitabı olmuş hem de sosyoloji alanında en fazla okunan kitaplar arasına girmiştir.

İki ciltlik *Uygarlık Süreci*'nin yanı sıra düşünürün en çok okunan öteki eserleri şunlardır: doçentlik tezi *Saray Toplumu* (*Die Höfische Gesellschaft*/1969), John L. Scotson ile birlikte kaleme aldığı *Sistemin Yerleşikleri ve Dışlanmışlar* (*Etabilierte und Aussenseiter*/1965), bilim kuramsal düşüncelerini derlediği *Angajman ve Bilimsel Mesafe* (*Engagement und Distanzierung*/1983) ve *Sosyoloji Nedir?* (*Was ist Soziologie?*/1970). Yine *Çağımızda Ölenlerin Yalnızlığı Üzerine* (*Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen*/1983), *Mozart-Bir Dahinin Sosyolojisi Üzerine* (*Das Mozart-Buch*/1991) ve futbol ağırlıklı olmak üzere spor sosyolojisi alanındaki incelemeleri de düşünürün geniş okur kitlesi bulan çalışmaları arasındadır.

Elias'ın eserleri sosyoloji, kültür bilimleri, tarih, psikoloji, psikanaliz, antropoloji, pedagoji, sosyal bilim alanında yapılan cinsiyet araştırmaları ve edebiyat bilimi alanlarında okur bulmaktadır.

Elias'ın Ana Sorunsalı; *Değişim ve Dönüşümdeki Düzen*

Sosyal dönüşümün, toplumsal değişimlerin betimlenmesi ve açıklanması hemen her zaman sosyolojinin ana inceleme konularından biri olmuştur. Birçok sosyolog gibi yine Elias da toplumsal değişim süreçlerinin sadece yüzeysel bakıldığında rastlantısal ve yapıdan yoksun göründüğünü, oysa bilimsel bir yöntemle ve daha dikkatli bakıldığında bu değişimlerde belli şema ve yapıların fark edilebileceğini söyler. Gerçi bu şema ve yapılar kimse tarafından önceden tasarlanıp, belirlenemezler. Yine de bu yapılar tek tek insanlar ve de toplumlardan bağımsız olarak tezahür ederler.

Öteki sosyologlardan farklı olarak Elias, sadece toplumsal değişimlerle değil, aynı zamanda ve ağırlıklı olarak bu yapıların temelinde yatan şemayla, modelle ilgilenir: Onun ilgisini çeken toplumsal dönüşümün kendisi değil, bu dönüşümün yapısıdır. Elias bu temel düşüncesini *değişim ve dönüşümdeki düzen* ifadesinde formülleştirir. Öyle ki Elias'a göre kaotik olarak nitelenen toplumsal süreçlerin bile temelinde, insanlar arası çözülmez, sıkı ilişkilerden kaynaklanan bir iç mantık, bir düzen yatar. Anlayacağımız Elias'a göre toplum sürekli bir değişim, akış halindedir. Bu değişime bilimsel bir gözle dıştan ve uzun zaman aralıklarını dikkate alarak bakıldığında, bunların iyi kötü bir istikameti olduğu ve de bunların belli bir yapı, şema zemininde gerçekleştiği fark edilir. Örneğin bireysel değişimler insanın biyolojik kurulumu temelinde gerçekleşir. Ya da toplumsal bir değişim, mutlak anlamda kaotik olmayan bir

düzenin, belli yapılara sahip bireysel ve toplumsal düzenlerin zemininde şekillenir. Elias'm değişimdeki düzenden kastı; insanların birbirlerine muhtaç, karşılıklı olarak bağımlı olmaları, insanın ömrüyle kıyaslandığında ancak çok uzun süreçler içinde değişen biyolojik kurulumlarıdır. Bu sayededir ki, uzun vadeli toplumsal süreçlerde belli bir yapı, bir düzenlilik ve iyi kötü bir istikamet tespit etmek mümkündür.

Elias'a göre toplumsal gelişmeler tek bir nedene ya da bu değişimlerin sebebi olarak tek bir kişi ya da gruba dayandırılamaz ve de bu değişimlerin, bu anlamda gelişmelerin mutlak bir başlangıç, yani sıfır noktası yoktur. Zaten bu ilk başlangıçlar da Elias'ı hiç mi hiç ilgilendirmez. Çünkü ona göre başlangıcı bilemeyiz. İki kişinin satranç oynadığını, oyunun bir hayli ilerlemiş olduğunu ve oyuncuların oyunu öylece bırakıp bir nedenle ortadan yok olduklarını düşünelim. "Beyaz taş oyuna başlar" kuralını şimdilik unutup, gözlemci olarak oyunu incelediğimizi ve oyuna ne zaman başlandığını ve ilk hamleyi kimin yaptığını bulmak istediğimizi düşünelim. Oyun kurallarla düzenlenmiş olduğundan hamleleri geriye doğru takip edebilsek de, oyunu kimin ve ne zaman başlattığını asla bilemeyiz. Bunu bize ancak oyunu başlatanlar söyleyebilir. Toplumu da satranç gibi düşünebiliriz. Başlangıçta bugün bizim norm dediğimiz kuralların olmadığı neredeyse kesindir. Ancak Elias'a göre norm, kural yokluğu yapı ya da düzen yokluğu anlamına gelmez. Bu konuyla ilgili geniş açıklamaları elinizdeki kitapta zaten bulacaksınız.

Toplumun söz konusu olduğu yerde bir satranç oyununa kıyasla çok daha uzun zaman dilimlerinden ve hamleleri iç içe geçen çok daha fazla oyuncudan söz etmekteyizdir. Dolayısıyla hamleleri kestirmek artık kat be kat zordur. Bu noktada oyunun seyri her tek oyuncu için kendi kendine bir harekete sahipmiş gibi görünür ve kimse ileride tam olarak ne olacağını

kestiremez. Bu anlamda toplumsal süreçler planlanmamış şekilde gerçekleşirler. Elias'a göre gelişmeyi başlatan, onu mutlak anlamda yönlendiren bir özne ya da özneler grubu olamaz, bu hareket daha ziyade kendinden menkulmüş gibi görünür.

İlk kez 1930'lu yıllarda yayınlanan *Uygarlık Süreci* kitabının ikinci cildinde Elias, boyuna "tarihsel-toplumsal değişim ve dönüşümlerin kararlı, katı, sabit düzeninden" söz eder.

Bir süreç ve bu sürecin bir iç düzeni olduğunu söyledik. Bununla birlikte bu sürecin başlangıcının belli olmadığını, yani bir sıfır noktasından söz edilemeyeceğini belirttik. Süreç kimse tarafından önceden tasarlanmış, planlanmış değildi. Dolayısıyla da sürecin seyri kendinden menkul bir harekete sahipmiş gibi görünüyordu: Elias'a göre bu tarz bir tasavvurdan hareket edildiği takdirde "toplum mekaniğinin sorunları"na makul, yerinde bir açıklama getirilebilir:

"Her bir insanın plan ve eylemleri, duygusal ve rasyonel davranışları düşmanca ya da dostça olmak üzere boyuna kaynaşıp dururlar. Tek tek insanların plan ve eylemlerinin bu temel iç içe geçme, birbirine dolanma hali, bu insanların hiçbirinin planlamış ve yaratmış olmadığı dönüşüm ve formlar, yapılar ortaya çıkarabilir. Buradan, anlayacağımız, insanların karşılıklı bağımlılığından insanların kendi irade ve akıllarından daha kuvvetli ve zorlayıcı, yaptırım gücü daha yüksek tamamen özgün türden bir düzen doğar. Tarihsel dönüşümün seyrini belirleyen işte bu iç içe geçme, kaynaşma düzenidir." (Uygarlık Süreci 1939)

Değişim ve dönüşümdeki düzen düşüncesi, Elias'ın 1970 yılında yayınlanan *Sosyoloji Nedir?* adlı çalışmasının temel mantığı açısından son derece önemlidir. Elias'a göre düzen, gündelik hayatta düşünüldüğünden farklıdır; düşünür, "öznel" düzen ile "nesnel" düzen arasında bir ayrım yapar. Ahlaki olarak kuşkuyla karşıladığımız bir durum, öznel bakış

açısından bize düzensiz olarak görünebilir. Gelgelelim sosyolojik bakış açısından bu aynı fenomen tamamen düzenlidir.

Elias'ın sürece, değişime içkin bir düzenden söz ettiğini yukarıda belirttik. Ancak onun kastettiği bu düzen, tüm değişenlerin içinde değişmeden kalan Herakleitosçu "düzen, logos, yasa"yla karıştırılmamalıdır. Her ne kadar tasavvur gücümüzü zorlasa da bu noktada, kendisi değişim halinde olan önceki bir şema, yapı zemininde şekillenen bir değişim, dönüşümü düşünmeliyiz. Aslında bütünsel bir değişim bu. Mesela dildeki değişimler önce sözcük ve kavramlar zemininde gerçekleşiyor. Ancak bu değişimlerin kaotik, tamamen rastlantısal olduğunu söyleyemeyiz. Mesela Comte'un belirttiği gibi Orta Çağ'a özgü metafizik düşünme ve konuşma tarzından pozitif, bilimsel evreye geçiş söz konusudur. Bu yeni dilin öncekinden çıktığı, neden çıktığı üzerine konuşabiliriz. Tarihsel perspektifle baktığımızda toplumsal süreçlerde katı bir yasa, yasalılık değilse de bir düzen, düzenlilik görürüz. Elias, dönüşümün kendisinin dönüşmeyen, değişmeyen bir özü olduğunu varsayan yaklaşımlara karşı çıkar ve vurgular: Düzen dönüşüme içkindir. Özellikle toplumsal kırılmaların yaşandığı dönemlerde insanlar, her ne kadar birer sosyolog olmasalar da dönüşümün bir düzeni olduğunu fark ederler.

"Değişim ve dönüşümdeki düzen" ifadesi, klasik sosyolojinin temel sorunsallarından birini ve de Elias'm yaklaşımını en iyi şekilde özetler.

Elias Soyolojisinin Temel Kavramları

Karşılıklı Bağımlılıklar (Interdependenzen) ve Görece Otonomi

Yukarıda da göstermeye çalıştığımız gibi Elias'a göre sosyal dönüşümler, bir örnek vermek gerekirse kadınlar ile erkekler

arasındaki güç ilişkilerinin değişimi herhangi bir istikametten yoksun, bu anlamda düzensiz değildirler. Aksine bu tür değişimler dikkatli bakıldığında tespit edilmesi mümkün olan bir düzenlilik sergilerler. Elias bu türden bir mekanizmayı yapıya özgü özellik, başka deyişle yapısal özellik olarak ifade eder. Ona göre toplumların temel yapısal özelliği son derece açıktır; toplumlar "öylece" değişmezler, bu değişim bir iç düzene sahiptir.

Söz konusu düzen, bireylerin ilişkileri içerisinde hamlelerini daima birbirlerine göre ayarlamak zorunda olmaları, birbirlerine muhtaç olmaları ve de karşılıklı pozisyonlarının süreç içinde asla sabit kalamamasından kaynaklanır.

Elias'a göre toplumsal dönüşüm ile bireysel gelişme arasında bir yansıma, ayna ilişkisi söz konusudur. Toplumsal dönüşümün mü yoksa bireysel gelişimin mi önce geldiği sorusu onun için önemsizdir, çünkü biri olmadan ötekinin değişmesi zaten söz konusu olamaz. İnsan, istese de istemese de daima ötekilerine muhtaç olduğundan tek başına değişemez. Tam bu noktada Elias için merkezi bir öneme sahip olan karşılıklı bağımlılık (Interdependenz) kavramı oyuna dahil olur. Kavramla kast edilen insanların daima karşılıklı olarak bağımlı olma halidir: Bu temel bağımlılık insanları birbirine bağlar. Elias bu bağımlılığı hiyerarşik olarak değil, çok boyutlu olarak tasavvur eder. Parçaları birbirine bağlı, iç içe geçmiş bir tür ağ, bir örgü düşünebiliriz bu noktada. Ona göre toplumlar, birbirlerine karşılıklı olarak bağımlı insanlardan oluşan bir karşılıklı bağımlılık örgüsüdür.

Bu anlamda Elias iç içe geçme, kaynaşma düzeni gibi bir şeyden de söz etme imkanı elde eder. Burada önemli olan her bir insanın öteki ya da ötekilere uyguladığı zorlamalara, baskılara sonsuz bir yaptırım gücü atfedilmemesi, bunların abartılmamasıdır. Karşılıklı bağımlılık kavramı ile görece

otonomi'yi birbirinden ayrı düşünemeyiz. Elias, insanlar tamamen bağımsız olduklarına ne kadar inanırlarsa inansınlar, bu insanların asla mutlak anlamda bağımsız olamayacakları gerçeğinden hareket eder.

Elias bu kitabında sosyolojiyi kendi ayakları üzerinde duran görece bağımsız bir meşru bir bilim olarak temellendirmeye çalışır. Sosyoloji dahil hiçbir bilim öteki bilimlerden tamamen bağımsız, yalıtık değildir. İşte bu karşılıklı bağımlılık ve görece bağımsızlık düzeninde yalnızca bilimler değil, gündelik hayatlarında insanlar da aynı anda hem birbirlerine bağımlı hem de görece otonom, bağımsızdırlar. Elias'ın nazarında kendini özgür sanan ve tamamen kendi hayatımı yaşıyorum diyen kişiler dahil hiçbir insan mutlak anlamda bağımsız değildir. Çocukları hakkında karar veren ebeveynler, çalışanları hakkında karar veren işverenler de, yaptırım güçleri her ne kadar daha yüksek olsa da özgür değildirler. Karşılıklı ilişkilerin yanı sıra stabil, değişmez olduğu söylenen güç ilişkileri de yine değişim halindedirler. Belli bir zamanda baskın olan, hüküm süren kişi ya da kişilerin bu pozisyonu, belli güç ilişkilerinin bir konstelasyonuna bağlıdır. Söz konusu egemenlik pozisyonu, orta ve uzun vadede ne demokrasilerde ne de diktatörlüklerde garanti altındadır.

Psikolojik ve Sosyolojik Donanımların Uygarlaşma Sürecindeki Etkisi

Elias'm insanları betimleme tarzına bakıldığında, onun sadece bir sosyolog gibi değil, aynı zamanda bir tıpçı, psikolog ve psikanalizci gibi düşündüğü açıkça görülür. Düşünür, insanların psişik ve fizyolojik donanımlarını kılı kırk yaran bir dikkatlilikle inceler. Dürtüler insanın sadece doğal bir donanımı değil, aynı zamanda onun "kaderidir" de. Bu noktada Elias'ın Freudçu gelenekte durduğu gözden kaçmaz, kaldı ki Freud'un

kuramı olmaksızın Elias'ın uygarlaşma ve süreç kuramı zaten düşünülemez. Uyuma, cinsellik ya da insanın kendi dışkısına bakış açısı gibi biyolojik-bedensel işlevler Elias'ın kuramında oldukça önemli bir yere sahiptirler. Tatmin edilmesi, yerine getirilmesi zorunlu bedensel gerekliliklerini insanların nerede ve nasıl gerçekleştirdikleri ve bunların ne ölçüde denetlendikleri Elias tarafından toplumsal gelişmişliğin göstergesi olarak okunur.

Psikolojik oluşumlar/donanımlar (Psychogenese) kavramıyla Elias, gelişmenin bireysel yönüne işaret eder. Bununla kast edilen insanların yaşayışları sırasında içinden geçtikleri bedensel, psişik ve sosyal gelişmelerdir; dil edimi, seksüel yönelim ve birbirleriyle ilişkileri içerisinde insanların sergiledikleri davranışlar gibi. Toplumsal düzleme ilişkin olarak Elias sosyal oluşumlar/donanımlar (Soziogenese) kavramını kullanır. Bununla kast edilen, devlet içi ve devletler arası ihtilafların önünün alınması için dengede tutulması gereken toplumsal hiyerarşiler ve güç ilişkileridir.

Bu iki unsur yani psikolojik ve sosyal oluşumlar/donanımlar birbirlerine etkirler, bu anlamda da biri olmadan öteki düşünülemez.

Kavramların Süreç Karakteri

Sosyologların temel uğraş alanı toplumsal gelişmenin analizidir. Söz konusu olan Elias olunca bu temel uğraşıya ikinci bir düzlem daha eklenir. Onun için önemli olan sadece toplumsal gelişmeyi incelemek değil, aynı zamanda da bu gelişmeye bakışın nasıl değiştiğini tespit etmektir. Düşünür, kavramların ve bilimlerin tarihine özel bir değer atfeder. Örneğin *Uygarlık Süreci*'nin birinci cildinin ilk bölümünde yaptığı "uygarlık" ve "kültür" kavramlarının analizi oldukça meşhurdur. Elias'ın birçok metninde kavramların süreç karakterine

atıfta bulunulduğunu görürüz. Elinizdeki bu kitabın bölümlerinden birinin adı "Gelişme Kavramının Gelişimi"dir.

"Gelgelelim 'gelişme'den anlaşılan şeyi köklü şekilde değiştirme görevi, gelişme kavramını bu kavramdan öncelikli olarak bir aksiyon (eylem) kavramı değil de bir işlev kavramı gibi anlaşılacak şekilde değiştirme işi kolay olmaktan çok daha öte bir iştir. Halihazırda günlük yaşamda "toplum gelişiyor" gibi bir ifadede bulunulduğunda insanın bundan herhangi bir şey anlaması, yani gözünde herhangi bir şey tasavvur etmesi o kadar da zor değildir. Kavramsal araçlar bugün öyle yaygın hale gelmiştir ki, "gelişme" kavramından söz edildiğinde insanların çoğunun zihninde toplumun görece kişiler üstü ve dinamiği kendinden bir dönüşümü canlanabilmektedir. Bundan 250 ya da 300 yıl kadar önce bu algının henüz hiç de öyle doğallıkla, kendiliğinden anlaşılabilir bir şey olmadığını tasavvur edebilmek bizim için o kadar kolay değildir." (*Sosyoloji Nedir?* 1970)

Elias, "uygar" ya da "uygar olmayan", "güçlü ya da güçsüz" gibi kavram çiftlerini birbirine taban tabana zıt kutuplar olarak değil, aksine birbirleriyle bağlantılı fenomenler olarak değerlendirir. "Doğa" vs. "toplum" ya da "birey" vs. "toplum" gibi kavramların birbirlerinin karşısına öylece yerleştirilmesini, bu türden ikilikleri reddeder. Kendisi süreç karakterli sözcükleri tercih eder. Bu bağlamda Elias'ın "daha fazla" ya da "daha az" gibi karşılaştırma ifadelerini, örneğin sadece "uygar" demek yerine "daha uygar" demeyi tercih etmesi de anlaşılır hale gelir.

Sosyal Süreçlerin Uzun Erimliliği

Elias'ın çoğu eseri sosyologlar için hiç de tipik sayılmayacak konulara sahiptir. Bu söylediğimiz daha çok tarihçiler tarafından okunan *Uygarlık Süreci* ve *Saray Toplumu* adlı eserleri için geçerlidir. Ancak Elias'ın tarihçiliği bir hobiden,

özel bir ilgiden ibaret değildir. O Orta Çağ, feodal ve mutlakiyetçi toplumlara bir sosyolog gözüyle bakar.

Elias'a göre çoğu sosyolog, parçası olduğu şimdiye, bugüne odaklanmıştır. Ancak onun yaklaşımına göre bir sosyologdan beklenen profesyonellik, mesafeli duruş ya da başka deyişle nesnellik, ancak parçası olunan şimdinin politik ve sosyal tartışmalarından uzaklaşılırsa mümkündür. Artık uzak bir geçmişte kalmış toplumsal süreçlerle uğraş, söz konusu talebi hakkıyla yerine getirebilmenin koşuludur. Ancak bu, geçmişe yönelik incelemelerin ardından içinde yaşanılan şimdinin gelişmeleriyle ilgilenmeyi dışlamaz: Öyle ki Elias aynı anda hem antik Roma'daki soylu kadınların giderek artan güç, iktidar kaynaklarını hem de 1989'lu yılların Hollanda'sındaki kadın ve erkeklerin birbirlerine uyguladıkları zorlama ve baskıların karşılıklılığını konu edinir.

Uzun erimli toplumsal süreçlerin gerçekleşmeleri gerçi kimse tarafından planlanmamışlardır, ama bu, söz konusu gerçekleşmelerin herhangi bir yapısı veya istikameti olmadığı anlamına gelmez. Elias'a göre hiç kimse Nasyonal Sosyalizm'in barbarlığını ya da "Kızıl Ordu Fraksiyonu"nun terörünü tahmin etmemişti. Fakat tarih bize, insanların bir arada sürdürdükleri hayatın belli "yapısal özelliklerinin", antisemitizm ya da antifaşizm gibi ideolojileri patolojik eylem ve felaketlere dönüştürebileceğini göstermiştir.

Birer Süreç Olarak İnsanlar

Elias'm temel derdi kendine özgü bir kuram oluşturmak ve öteki sosyoloji kuramcılarıyla kesiştiği noktalara rağmen onlarınkinden ayrılan sosyolojik bir yönelime, yönteme geçerlilik kazandırmaktı. Bu yöntemin ne olduğuna dair farklı tanımlamalar söz konusudur. Elias'ın her şeyden önce uzun erimli bireysel ve toplumsal kontrol mekanizmalarının değişimlerine

işaret ettiğini savunanlar, Elias'ın yaklaşımını "Uygarlaşma Kuramı" olarak tanımlamaktadırlar. Bu tarz bir nitelemeyle Elias'ın eserlerinin tarih bilimi alanındaki okumalarında karşılaşırız.

Buna karşılık sosyoloji alanındaki Elias okumalarında, düşünürün sıkça kullandığı "figürasyon" ve "süreç" gibi temel kavramlara dayanan tanımlamalar ağırlıktadır. Bu alanda söz konusu kavramların, "figürasyon kuramı" ya da "süreç kuramı" gibi tanımlamalar içinde kullanıldığına tanık oluruz. Bu tür bir bakış açısından bakıldığında, Elias'm *Uygarlık Süreci* için yaptığı araştırmalar, düşünürün daha ziyade dinamik gelişmeleri vurgulamak için başvurduğu tarihsel malzemeler olarak değerlendirilir. Elias'a göre özünde süreğen değişimleri inceleyen sosyoloji gibi bir bilimde dahi, sürekli değişim halindeki gerçekliği şeyleştiren ve durağanlaştıran kavramları kullanma alışkanlığına çok sık tanık olunur. Hatta süreçleri şeyleştiren ve statikleştiren bu tür kavramları kullananlar, söz konusu kavramları bir kez olsun eleştirel bir süzgeçten geçirme gereği bile duymazlar. Tam da bu nedenle Elias, dönüşümün sürekli olma karakterini öne çıkarır. İnsan dahil olmak üzere her şey bir süreçtir.

Elias'a göre "yapı" ve "süreç" kavramları, hakim konumdaki "yasa" kavramını tahtından etmiştir. Monopol mekanizması gibi sosyal ilişkileri matematiksel bir formülle dile getirmek mümkünse bile, bilgi elde etme anlamında bu yöntem hiç de uygun, yerinde değildir.

Figürasyon, (sosyal) süreçler, uygarlaşma ve de güç (iktidar) kavramları Elias sosyolojisinin temel kavramlarıdır.

Hareket Halindeki Figürasyonlar

Geliştirdiği figürasyon sosyolojisiyle Elias'ın asıl yapmak istediği, insanların her zaman karşılıklı olarak bağımlı olduklarını

dile getirmektir. Figürasyonlar, insanların oluşturduğu ilişki örgüleridirler; bunlar aileler, kabileler, köyler, sivil toplum örgütleri, bir apartmanın sakinleri ya da bir futbol oyunu olabilirler. Figürasyonların üyelerinin hiçbiri, ötekilerden yalıtık şekilde var olamaz. Figürasyon, üyeleri farkında olsalar da olmasalar da, tam da bu üyelerin daima birbirlerine yönelmiş ve birbirlerine bağımlı olmalarından meydana gelir. Futbol, Elias'ın ilgisini her daim cezbetmiştir. Çünkü ona göre futbol, gerek sosyal olayların süreç karakterini gerekse de figürasyonların temelinde yatan mekanizmaları görselleştirmek açısından biçilmiş kaftandır. Ona göre bu oyunun analizi üzerinden, bu insanları farkında olmaksızın bu oyunda büyüleyen şeyin ne olduğu da anlaşılır hale gelir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Elias için insanın kendisi de bir süreçtir. Sonuçta yetişkin olduğunda bile insan değişmeye devam eder.

Elias'ın toplumları betimleme tarzı, kafasındaki insan imajıyla birebir örtüşür. Toplumsal gelişme asla tamamlanmış değildir ve gelişmenin bir kez girdiği yolda, aynı istikametin sonsuza dek korunacağından asla mutlak anlamda emin olunamaz. Elias bir hareketten söz ettiğinde, mutlaka onun karşıt hareketinden de söz eder. Örneğin elinizdeki bu kitapta sık sık karşılaşacağınız gibi Elias, uzmanlık alanlarının artması anlamında ayrımlaşmanın giderek arttığından söz ettiği yerde, aynı zamanda giderek artan bütünleşmeden de bahseder. Ona göre bu süreçler hiçbir şekilde karşıt değil, aksine birbirini tamamlayan süreçlerdir.

İnsanı Çoğul Düşünmek

Elias'ın metinlerinde tekil anlamda "insan" ya da "bilimsel yöntem" gibi ifadeler hemen hiç bulunmaz. İnsanlar, yöntemler ve bilimler onun için tekil olarak söz konusu olmaz, aksine bunlar daima çoğul olarak kullanılır. Elias, fizik temelli doğa

bilimlerinin tek başına bilimselliğin temsilcisi olduğu iddiasına ve sadece tek bir geçerli bilimsel yöntem dayatmasına boyun eğen bilim adamlarını eleştirir. Ona göre "arketipik bilim", tek ve asıl bir bilim diye bir şey yoktur, aksine son iki ya da üç yüzyıl içerisinde ayrımlaşan, uzmanlık kollarına ayrılan bilimlerin oluşturduğu bütünsel bir bilimler örgüsü vardır. Bu bilimlerin ortak noktası, hepsinin yapı ve süreçleri analiz etmeleridir.

Elias'm birey algısı bize bir fikir verebilir. Ona göre "birey", doğduğunda birey değil, biyolojik bakımdan hayvan kategorisinde yer alan insan denilen türün bir üyesidir. İnsan bireyi yine biyolojik bir donanım olan dürtü tatmini itkisine sahiptir. İhtiyaçların karşılanması talebiyle dışa, öteki insanlara yönelmeleri insanlar arasındaki bağları oluşturur. Biyolojik donanımları insan bireyine ayrıca dil, toplumsallaşma imkanı verirler. İnsan bireyi bu süreçte, biyolojik ihtiyaçları ve bu ihtiyaçlarından türeyen incelmiş, yeni ihtiyaçlarının baskısını, itkisini, dayatmasını denetlemeyi öğrenir. Bu "biyo-mekanizma" tüm hayvanlara ortak olmakla birlikte, insan, bunu daha iyi başaracak görece daha gelişmiş imkanlara sahiptir. İnsanı farklı kılan bir diğer özellik ise ihtiyaçlarından doğan bağlarıyla ilişkisinin duygusal karakterde olabilmesidir. İnsanın değer verdiği, ihtiyaç duyduğu bir değer ilişkisini kaybetmesi, onun öteki ilişkilerini, yani bir bütün olarak mevcut düzeninin tamamını etkileyecektir. İnsan olmuş bitmiş değildir. Sürekli değişim halindedir, demek ki, o da bir süreçtir. Dahası bu insan hiçbir zaman yalnız değil, daima ötekilerle birlikte ve onlarla ilişki içindedir. Birey dediğimizde toplum, toplum dediğimizde ise bireyi düşünürüz. Çünkü biri olmadan öteki de olmaz.

İnsanı ya da insanları salt sosyolojik bir bakışla inceleyen sosyologlardan farklı olarak kuşatıcı bir perspektife sahip olduğunu savunan Elias, kendini bir "sosyolog" olarak değil,

aksine bir insan bilimcisi olarak tanımlar. Bunun yanı sıra Elias çoğu kavramı, sosyolojideki alışılageldik anlamlarının dışında kullanır. İnsandan söz etmek yerine insanlardan söz etmeyi tercih eder. Ayrıca dilin görünüşe göre normalde pek önemli görülmeyen özelliklerinden biri olan "ben", "sen", "o" gibi kişi zamirlerini oldukça önemser. Elias'm "kişi zamirleri dizisi" dediği dilin bu özelliği insanların temel ilişkililik halinin açık bir göstergesidir:

"Daha önce de söylediğimiz gibi şayet sosyolojinin neyle uğraştığını anlamak isteyen bir insan, her şeyden önce kendisinin de tıpkı diğerleri gibi insanlar arasında bir insan olduğunu görebilme becerisini sergileyebilmelidir. İlk anda kulağa sıradan bir şey gibi gelir bu. Köyler ve şehirler, üniversiteler ve fabrikalar, kastlar ve sınıflar, aileler ve meslek grupları, feodal toplumlar ve sanayi toplumları, komünist ve kapitalist devletler – bunların tamamı bireylerin oluşturdukları ilişki ağlarıdırlar. İşte bu ilişki ağlarını inceleyen kişi de yine incelediği o ağların bir parçasıdır. Kişi, "benim köyüm, benim üniversitem, benim sınıfım, benim ülkem" dediğinde, tam da bu aidiyeti ifade eder. Gelgelelim bugün bu tarzdan ifadelerin çok kullanıldığı ve anlaşılır olduğu günlük hayatın düzleminden bilimsel refleksiyon, yani akıl yürütme düzlemine çıkıldığında bütün o toplumsal oluşumlardan "benim", "senin" ya da yine "bizim", "sizin" ve "onların" diye söz edebilme imkânı göz ardı edilir. Bunun yerine adet olduğu üzere bütün bu yapılardan, sanki bu yapılar sadece kişinin kendisinin değil de bütünüyle tek tek insanların ötesinde ve dışında bir yerlerde varlıklarını sürdürmüyorlarınış gibi söz edilir. Bu tip bir refleksiyonda: Bir yanda ben ya da tek tek bireyler öteki yanda ise bizzat beni ve aynı şekilde benim dışımdaki her tek bireyi bütünüyle kuşatan toplumsal yapılar, sosyal çevre şeklinde bir tasavvur kendini dolaysızca gösterir." (*Sosyoloji Nedir?* 1970)

İnsanlar her ne kadar bu ifadeleri daha ziyade bilincinde olmadan kullanıyor olsalar da, bu şekilde ilişkilerinin tarzı hakkında bize bir şeyler söylerler. İşte bu olgunun temelinde yatan düzeni ortaya çıkarmak bilimin görevidir. Elias'a göre tekil insan bir kurgudan öte bir anlam taşımaz:

"Bu tür bir insan imajının kritik bir analizi, bilim adamının şahsi değerleriyle arasına normalde koyduğu mesafeden çok daha fazlasını gerektirir. Bu bağlamda şahıs zamirleri dizisine işaret edilmesi, belki de düşünsel bir yol gösterici olarak yardımcı olabilir. Kişi zamirleri dizisi, insanların temel karşılıklı bağımlılık hallerinin basit bir modelini temsil eder. Bu zamirler yardımıyla insanlar, birbirleriyle iletişimleri sırasında herhangi bir iki anlamlılığa yer bırakmayacak ve en basit şekilde dile getirilen bir ifadenin konuşucunun kendisine mi ya da başka insanlara mı, konuşma partnerine mi ya da iletişim durumunun dışında kalan kişilere mi, tek bir insana mı ya da birçok kişiye mi ilişkin olduğunu dile getirirler. Kısacası, şahıs zamirleri dizisi insani varoluşun grup karakterini sembolize eder; her tek insanın çok sayıda insanın varlığını gerektirdiği gerçeğini ve bu tek insanın ötekileriyle karşılıklı bağımlılığının yaratılışının ve gelişiminin temel gerçeklerinden biri olduğunu ifade eder." (*Sosyoloji ve Psikiyatri* 1977)

Elias, kendi kavramlarını, tartışmaya açtığı yeni çalışma araçları olarak görür. Gerçi öteki kuramcılara, sosyolojinin klasiklerine (Comte, Marx, Durkheim, Weber) ya da çağdaşlarına (Adorno, Parsons) da başvurur, ancak onların bulgularını oldukları gibi bırakmayıp hemen her zaman bunları modifiye eder. Sayısız özgün yeni bakış açıları içeren ve bilimsel düşüncenin öteki düşünürlerce gözden kaçırılan ya da daha az ağırlık verilen veçhelerine işaret eden kendine has bir yaklaşım geliştirir. Ancak tüm farklılıklarına, öteki sosyologlardan onu ayıran özelliklerine rağmen yine Elias da döneminin

sosyolojik tartışmalarına dahildi ve de bu tartışmalarca belirlenmişti.

Elias'ın Sosyoloji Tarihindeki Yeri

Elias, sosyoloji alanındaki öncülerin ve "büyük isimlerin" etkisinin bilincindeydi. Fakat o yine de sosyolojide kendi yolunu çizmenin mücadelesini verdi. 1977'nin Ekim ayında Adorno Ödülü'nü aldığı gün yaptığı konuşmasında, kendisine ödülü veren kurum olarak Frankfurt kentine hitaben düşüncesinin özgünlüğünü ve direngenliğini, inatçılığını şu sözlerle vurgular:

"Bu ödülü, geçmişle bağlantısını kaybetmemekle birlikte geçmişin otoritesine asla boyun eğmemiş olan birine verdiğinizi söylemeliyim. Bunu yapmak hiç de kolay olmadı. Araştırmalarınızı yaptığınız sırada geçmişten gelen otoritelerin ve eleştirel çağdaşlarınızın sesinin durmadan kulaklarınızda çınladığını düşünün; tüm olası eleştirel yorum ve argümanların seslerinin kafanızda dönüp durduğunu. Gelgelelim insan, sırf kendini ve kariyerini düşünerek, bu seslerin aklını karıştırmasına, onu yanıltmasına müsaade edecek olursa, bu insan bir özne olarak çoktan kaybolmuş demektir." (Adorno Konuşması 1977)

Elias'ın uygarlaşma süreci kuramı, Max Weber ve Sigmund Freud'un ele aldığı sorunsallarla çok fazla ortaklığa sahiptir. Bununla birlikte Elias bu iki yazarın adını eserinde çok az anar. Filozoflardan Edmund Husserl, Karl Jaspers ile doktora hocası Richard Hönigswald, sosyologlardan Max ve Alfred Weber, Karl Mannheim, Ferdinand Tönnies, psikologlardan Sigmund ve Anna Freud'tan etkilenmiştir. Alfred Weber ve Karl Mannheim ile Heidelberg ve ardından Frankfurt'ta bulunduğu yıllarda kurumsal ve kişisel olarak doğrudan iletişime girmiştir. Entelektüeller üzerine yaptığı bir araştırmada

Reinhard Blomert, Elias'ın inatçı ve gerek bilimsel gerekse pedagojik anlamda hırslı bir bilim adamı olduğundan söz etmiştir. Resmiyette doçent adayı olmasına ve henüz hazırlık sürecinde bulunmasına rağmen Elias, bugün sosyolojinin klasikleri olarak nitelendirdiğimiz sosyologlarla kendini eşit seviyede görmekteydi.

Bunun yanı sıra Elias, her ne kadar ilk kez 1920'li yılların ikinci yarısında felsefeden sosyolojiye geçmiş olsa da kendisini Alman sosyolojisinin kurucularından biri olarak görmekteydi. İlk kez profesyonel bir sosyolog olarak sahneye çıkışı yine bu yıllarda olmuştur: 1928 yılının Eylül ayında gerçekleşen Zürih Sosyologlar Günü'ne doktor sıfatıyla ve yorumcu olarak katılır. Asıl konuşmacılar Karl Mannheim ile Richard Thurnwald'dir.

Bugünden bakarak 1920'li ve 30'lu yılların düşünsel atmosferini kestirmek zordur. O dönemlerde çoğu sosyal bilimci için henüz cevaplanmayı bekleyen sayısız soru vardı. Marksizm'in yeniden yorumlanması tartışmaları yapılıyordu, otoriteryenizm ile antisemitizmle hesaplaşılıyor, Freud ve Wilhelm Reich geleneğinde psikanaliz okumaları yapılıyordu. Ancak bu okumalar söz konusu kuramlar karşısındaki büyülenmişlikten kaynaklanmıyor, aksine herkes kendi analizini geliştiriyordu. Dönemin düşünürlerinin kafa yorduğu bir başka sorun ise I. Dünya Savaşı deneyimiydi.

Elias ile Frankfurt okulunun farklı düşünürleri arasındaki ilişki hem yakın hem de mesafeliydi. Bir yanda Marx Horkheimer ve asistanı Leo Löwenthal öbür yanda Elias ve Karl Mannheim olmak üzere her iki grup da eleştirel tutumları ve Yahudi kökenli olmalarından kaynaklanan benzerliklerini, kendi bilimsel perspektiflerini öteki "okul"dan ayırmak suretiyle gizleme gayreti içine girmişti. Elias'ın dostu, destekçisi ve aynı zamanda öğrencisi olan Hollandalı sosyolog Johan Goudsblom Elias

ile yaptığı 1969 tarihli bir röportajında "karşı gruptan" bir düşünür olan Herbert Marcuse ile Elias'ın görüşleri arasındaki paralellikten söz eder. Bu tespit üzerine Elias büyük bir tepki gösterir ve Marcuse ile kendi görüşleri arasında hiçbir bağlantı olmadığını savunur.

Elias'ın nazarında Frankfurt Okulu üyeleri, sosyal bilimcilerden normalde beklendiği gibi "mitos avına" çıkmak yerine, ileriye sürdükleri toplumsal eleştirel ve Marxist yaklaşımlarıyla bizzat (yeni) mitler üretiyorlardır. Gerçi Frankfurtluların kolektivist-Marxist yaklaşımları sistem kuramına kıyasla daha tarihseldir, ama yine de onların akıl yürütmeleri salt ekonomik kategorilere odaklı olduklarından tek bir nedene bağlı, anlayacağımız monokausal'dır.

Sürgünde ve II. Dünya Savaşı sonrasında Elias kısmen çok sert ve uzlaşmaz bir tarzda o dönemler gündemi belirleyen ana akım kuramlarla hesaplaşır. Bunların başında da Talcott Parsons'un "Sistem Teorisi" gelir. *Uygarlık Süreci*'nin 1969 basımına yazdığı önsözünde Elias, Parsons'un kuramının durum sosyolojisinden başka bir şey olmadığı tespitini yapar. Buna karşılık Elias, toplumların sürekli dönüşüm halinde olduğu temel tezinden doğan bir süreç sosyolojisi geliştirir. Sistem teorisi gibi sosyolojik kuramlar Elias'ın nazarında bilginin ön aşamasına aittirler: Bunlar parçalarına ayırıcı, analitik bir yaklaşımı temsil ederler, oysa Elias'm hedefi genelleştirici bir sentezdir. Elias'a göre insan bilgisinin uzun vadedeki gelişimi, insanların sentezleme, yani olayları birbiriyle bağlantılama yeteneğine sahip olduğuna işaret eder.

Elias'ın bakış açısına göre sistem kuramı insanın sentezleme potansiyelinin ve toplumların kompleks yapısının hakkını vermez.

Öte yandan Elias, bilim kuramına ilişkin makalelerinde bu kez daha sivri bir dille: Karl Popper ve Hans Albert'in

pozitivizmi ile Theodor W. Adorno ve Jürgen Habermas'ın eleştirel kuramına karşı pozisyon alır.

Elias kendisini "otoritelere bağlı olmayan bir sosyolog" olarak görür. Söz konusu otoritelerin iki tanesini, August Comte ve Karl Marx'ı açıkça ve etraflıca ele alır. Bu iki klasiği bir keresinde "sosyolojinin birbirine benzemeyen iki atası" olarak tanımlamıştır. Özellikle elinizdeki bu kitapta bu iki düşünürün büyük başarılara imza attığından söz eder. Comte, Elias için her şeyden önce yöntemsel bakımdan önemlidir. Çünkü o sosyal bilimin metafizikten ve doğa bilimlerinden paçayı kurtarması, özgürleşmesinin başlatıcısı olmuştur.

Marx ise uzun erimli toplumsal süreçlerin kendi dönemine kadarki tek kuramcısıdır. Elias, kendi pozisyon ve statü mücadeleleri ve sürekli gerilimler fikri açısından Marx'ı önemli bir ilham kaynağı ve Engels ile birlikte bilim sosyolojisinin babası olarak görmüştür. Elias, 1960 ve 70'li yıllardaki Marx okumalarının ideolojik anlamda araçsallaştırılmaları ve tek yanlılıklarıyla da yoğun şekilde ilgilenmiştir. Elias'a göre Marx okumalarında tanık olunan angajman ve bilimsel mesafe arasındaki dengenin tutturulamaması durumu bizzat Marx'ın kendisi için de geçerliydi. Bir sosyolog olarak inandırıcılığını, politik ideolog olarak öteki kimliğini öne çıkararak Marx bizzat sınırlandırmıştır.

Elias sosyolojisinin konu ve kavramlarını şöyle bir gözden geçirdiğimizde, onun sosyolojisinin psikanaliz ve psikoterapi ile birçok benzerliğe sahip olduğunu görürüz. Bizzat Elias, valenzler (değerlilikler) kavramının Freud'un libido kavramıyla bir dereceye kadar akrabalığa sahip olduğunu söyler.

Elias'ın yayınlanmış çoğu eserinde sosyolojinin bilimler arasındaki konumunu yansıtmış olması dikkat çekicidir. Düşünür, statü ve hiyerarşik pozisyon mücadeleleri göz önünde bulundurulduğunda bilimler içinde ve arasında disiplinlerarası

bir iş birliğinin mümkün olup olmadığı sorusuna cevap arar. Ona göre özellikle sosyoloji her şeyden önce kendi pozisyonunu ortaya koymak ve kuvvetlendirmek zorundadır.

Elias'm bugüne kadarki sosyolojiye yönelttiği eleştirileri şöyle özetleyebiliriz: tarihsel bir yaklaşıma sahip değildir, insanın "özü", "doğası"na ilişkin yanıltıcı temel varsayımlar ortaya atmaktadır ve esas itibariyle bir durum sosyolojisidir. Elias durum sosyolojisinin yerine bir süreç sosyolojisini geçirmeye çalışır.

Figürasyonlar

Elias sosyolojisinin temel konseptlerinden bir diğeri de, daha önce sözünü ettiğimiz figürasyon kavramı ve de kuramıdır. Figürasyonlar durağan ve değişmez değillerdir. Aksine insanların karşılıklı bağımlılıklarına ve toplumsal gelişmelere bağlı olarak sürekli değişirler. Elias için figürasyonlar örgüsünde statü ve güç/iktidar unsurları merkezi öneme sahiptirler ve bu unsurlar da yine sürekli hareket halindedirler. Figürasyon, insanların birbirlerine olan karşılıklı bağımlılıklarını ifade eden kavramsal zemindir. İnsanların her birini "birey" olarak analiz etmenin bir anlamı yoktur: İnsanlar, öteki insanlara yönelmişlikleri ve birbirlerine uyguladıkları doğrudan ve dolaylı zorlamalar olmaksızın var olamazlar.

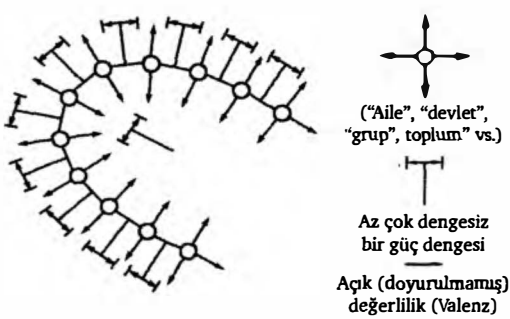
Elias, tek bir bireyden söz etmeyi reddeder. Onun için insanlar daima çoğul haldedirler. Gerek sosyolojide gerekse de gündelik dilde "işletme" ya da "aile" gibi yapılardan, sanki bunlar öteki her şeyden yalıtık şekilde eylemlerde bulunan birliklermiş gibi söz edilir. Elias'a göre dilin bu tarz kullanımı, bugün hemen her alanda karşılaşılan dünyanın dilde şeyleştirilmesi ve nesneleştirilmesinin bir belirtisidir.

Figürasyon kavramıyla Elias, insanların çoklu varoluşlarını sosyolojik olarak dile getirir. İnsanlar toplumsuz bireyler,

toplumlar ise insansız "sistemler" değillerdir. Figürasyon kavramı, "burada birey, orada toplum" şeklindeki sosyolojinin bir türlü sıyrılamadığı o geleneksel hatalı tasavvurdan kurtulmanın imkânıdır Elias için. Toplumlar kişilerin bir yığışımından ibaret değillerdir:

"İnsanların toplumlar halindeki bir arada yaşayışları kaos, yıkım hatta en şiddetli sosyal karışıklıklar sırasında dahi belli bir biçime, yapıya sahiptir. Figürasyon kavramının dile getirdiği şey işte bu her daim belli bir biçime, bir yapıya sahip olma halidir." (Figürasyon 1986)

Figürasyonlar, insanların giderek artan karşılıklı bağımlılıkları dolayısıyla gittikçe daha kompleks bir yapıya dönüşen ilişki örgüleridirler. Bir figürasyonun üyeleri, çok sayıda karşılıklı bağımlılık zincirleriyle birbirlerine bağlanmışlardır. Figürasyonlar sosyal süreçlerin modelleridir.

Bu figür, düşünürün klasik toplum tasavvurunu kırmak için geliştirdiği bir figürasyon şemasıdır. Figürde kullanılan oklar bireyler arasındaki bağları sembolize eder. Elias, bağların duygusal anlamda "yüklü" olma hallerini adlandırmak ve bu asla nötr olmayan, anlayacağımız, her daim değer yüklü olan bağları "basit" etkileşimden ayırmak ister. Tam da bu nedenle bireyler arasındaki bağları "valenz" olarak ifade eder.

En genel anlamda "valenz" değerlilik demektir. Bir birey için algı nesneleri ve öteki insanlar asla nötr değillerdir. Aksine bu nesne ve insanlar onları algılayan birey için daima çağrı ya da talep karakterine sahiptirler. Bu anlamda da bunlar birer değerliliktir.

İnsanlar arasındaki yakın, samimi bir ilişkiyi ifade etmek için Elias, özelikle *duygusal valenz* ya da *duygusal bağ* kavramını kullanır.

Yalnızca insanlar figürasyonlar oluşturabilirler; bunun nedeni onların içinde var oldukları topluma özgü, örneğin "zamanı" ifade etmeye yarayan bir dizi sembollere sahip belli bir "dili" öğrenebilmeleridir. Elias, figürasyon dönüşümü gibi sosyal süreçlerden her zaman uzun vadeli süreçleri anlar; ona göre bu tür süreçlerin uygun, yerinde bir sosyolojik analizinin en az üç nesli kapsaması gerekir. Toplumsal gerçeklik, bilgi ve bununla bağlantılı olarak toplumların sembolleri durmadan değiştiğinden, figürasyonlar da sürekli değişim halindedirler.

Figürasyon konseptinin asıl amacı, insanların mutlak anlamda otonom olmadıklarını, bununla birlikte de tamamen bağımlı olmadıklarını göstermektir. Elias'a göre bireyler toplumsal ilişkilerin eli kolu bağlı kurbanları değillerdir. Ama işte bu bireyler mutlak anlamda otonom da değil, daha ziyade görece otonomlardır. İnsanlar bir satranç oyunundaki gibi birbirlerinin hamlelerini kısıtlarlar ve de birbirlerine bağımlıdırlar.

Figürasyon Dönüşümü Ve Güç Dengeleri

Sosyoloji Nedir? kitabının altıncı bölümünde genel olarak figürasyon dönüşümleri söz konusu edilir. Bu bölümün adı "Toplumsal Gelişmelerin Zorunluluğu Problemi"dir. Bu başlık altında toplum kuramcılarının temel varsayımları tartışılır. Elias'a göre toplumsal gelişmenin zorunlu olarak belli bir istikamet almak zorunda olduğu, bu gelişmenin neden-sonuç ilişkisi

üzerinden geriye doğru izlenebileceği ve gelecekteki muhtemel gelişmelere ilişkin belli, kesin bir öngörüde bulunulabileceği gibi varsayımlar hatalıdır. Kendisini bu temel varsayımlardan ayırarak Elias, toplumsal gelişmeyi önceden planlanmamış ve istikameti önceden tahmin edilemez "figürasyon akışı" olarak kavrar.

Hiçbir zorunluluk yoktur, olsa olsa figürasyonların büyük bir olasılıkla belli bir tarzda gelişme göstereceğinden, örneğin tek tek toplumlardan oluşan görece küçük birliklerden bir dünya toplumuna, anlayacağımız, daha büyük birliklere doğru muhtemel bir gelişme olacağından söz edilebilir. Elias, insan eylemlerinin önceden planlanmamış, amaçlanmamış sonuçlarına büyük bir önem atfeder. Sosyal gelişmeleri harekete geçirenler, bir figürasyon içerisinde birbirlerine dolanmış, eylemleri içe içe geçmiş bireyler olsalar da, bu bireyler harekete geçirdikleri bu gelişmelerin nereye varacaklarını kestiremez ve de bunları kontrol edemezler; olayların seyrini bütün olarak takip edemez, bir yerde kontrolü yitirirler. Bir figürasyonun üyeleri, parçası oldukları figürasyonla aralarına mesafe koyma noktasında zorlanırlar. İnsanların çoğu, bir figürasyona ait olmaya eşlik eden uyum baskısının genelde farkına varamaz.

Bu noktada Elias, kendi kuramı açısından son derece önemli bir düşünce olan güç/iktidar sorununu oyuna dahil eder. Bizzat figürasyon denen yapının güce sahip olduğunu, sırf barındırdığı iç içe geçmişliklerin insanları sınırlandırması bakımından bile bir güç unsuru teşkil ettiğini tasavvur etmek zordur. Gelgelelim bu, tam da Elias'm söylemek istediği şeydir.

Gündelik dilde güç dendiğinde çoğu zaman aklımıza, bazı şahsiyetlerin politik etkisi ve yaptırım kabiliyeti gibi örnekler gelir. Şeyleştirici ve nesneleştirici bu tarz bir bakış açısından

güç, birinin sahip olduğu ötekinin sahip olmadığı bir nitelik ya da kaynak, bir nesne ya da şeymiş gibi görülür. Oysa hiçbir insan öteki insanlardan yalıtık şekilde, kendiliğinden güçlü değildir. Aksine bir insan daima ötekilerine nispetle daha güçlü ya da daha güçsüzdür. Yine "güç" de bir "şey" değil, bir süreçtir. Toplumların kompleksleşmesiyle birlikte, bu toplumları oluşturan bireylerin kendilerini giderek daha çok sayıda bireye göre ayarlama, ötekileri göz önünde bulundurma zorunluluğu da giderek artar. Elias'ın bu modeline göre öteki insanlar diye tabir ettiklerimiz rakip oyuncular değil, daha ziyade aynı oyundaki oyun arkadaşlarıdırlar.

Elias'ın insanların daima "görece" otonom oldukları şeklindeki temel varsayımı, onun güç-kavramına da etki eder. Elias gücü, kaynakların monopol benzeri denetimi olarak kavrar. Güç, tüm insan ilişkilerinin bir parçasıdır ve Elias'ın figürasyon sosyolojisi için vazgeçilmezdir. Normalde güçsüz olarak tanımlanan insanlar da görece olarak güce sahiptirler.

Güç ilişkileri hem ebeveynler ile çocuklar arası mikro düzlemde, hem de uluslar arası makro düzlemde gözlemlenir. Güç, toplumsal ilişkilerin temel unsurudur. Gücün karşısında daima karşı bir güç vardır. En güçlüler bile güç kullanımında sınırsız anlamda özgür değillerdir. Bu noktada Elias güç dengesi kavramını devreye sokar. İlk bakışta bu tür bir kategori anlamsız görünebilir: Gücün özelliği asimetrik dağılmış olması, bu anlamda dengesizlik değil midir, diye düşünülebilir. Elias, tek taraflı bağımlılıkları reddettiğinden, statik olarak tasavvur edilen bir asimetri onun işine pek yaramaz. Asla tek yanlı bağımlılıklar yoktur, aksine insanlar arası ilişkilerin özünü oluşturan güç dengeleri vardır. Güç dengeleri, insanların onlar olmaksızın var olamadıkları karşılıklı ilişkilerin bir göstergesidir: İnsanlar, insan grupları ve hatta devletler arası gerilim ve ihtilaflar sürekli dönüşüm halindedirler.

Elias'a göre figürasyon dönüşümleri ve güç dengeleri sadece devlet içi değil, aynı zamanda da devletler arası düzlemde incelenmelidir; bu her iki süreç giderek iç içe geçmekte, kaynaşmaktadırlar. Sosyal ve politik sorunlar, hem güç dengelerinde bir değişme hem de bu tür bir değişimin engellenmesi nedeniyle ortaya çıkarlar.

Sosyal Süreçler

Kimse Tarafından Planlanmamış ve Uzun Vadeli Süreçler

Elias sosyolojisi esas itibariyle "süreç" kavramı üzerinde temellenmiştir. Düşünür, gerek toplumsal gerekse bireysel değişim, dönüşümleri süreç olarak değerlendirir ve bu değerlendirmesini elinizdeki kitabın en önemli pasajlarından birinde, tam olarak birey kavramının gelişiminden söz ettiği paragrafta açıkça dile getirir:

"O halde bir bireyden, bazen ifade edildiği gibi yalnızca bir sürecin evrelerinden geçen bir insan değil, aynı zamanda kendisi de değişip, dönüşen bir insanın anlaşılması haksız değildir; burada, daha önce sözünü ettiğimiz "ırmak akar, "rüzgar eser" gibi ifadelerdekine benzer bir durum söz konusudur. Her ne kadar böyle bir ifade alışılageldik düşünme ve konuşma alışkanlıklarına ilk elde aykırı gelse de, insanın sürekli hareket içerisinde olduğunu söylemek gerçekliğe çok daha uygundur; o yalnızca bir süreçten geçmemektedir, aksine bizzat bir süreçtir. İnsan gelişir. Ve eğer bir gelişmeden söz ediyorsak, bu durumda sonradan gelen her bir biçimin, görünüşün bir öncekinden, mesela gençliğin çocukluktan, yetişkinliğin gençlikten kesintiye uğramaksızın çıktığı devamlı silsilenin o içkin düzenini kastederiz. İnsan bir süreçtir." (*Sosyoloji Nedir?*)

Dolayısıyla da Elias, geleneksel durum sosyolojisinden bir süreç sosyolojisine geçişi savunur. Elias, sosyal süreçleri asla

bireysel eylemlerden bağımsız olarak değerlendirmez; söz konusu süreçler figürasyonların uzun vadeli, en az üç jenerasyonu içine alan kapsamlı dönüşümleridir. Uzun vadeli dendiğinde anlaşılması gereken, kuralda en az üç jenerasyonu kapsayan dönüşümlerdir.

Dönüşümün içkin düzeni temel düşüncesi yine burada da öne çıkar. İnsanların bizzat birer süreç oldukları fikri, yetişkin olma anlamında gelişimi iyi kötü "tamamlanmış" ya da karakteri artık oturmuş kişilerle ilişki kurulan gündelik algımıza cepheden terstir. Buna karşılık Elias, dönüşümlerin insanların dışsal görünümlerine ilişkin olmadıklarını, aksine insanla ayrılmaz bir bütünlük oluşturduğunu vurgulamak için bu süreci insanın içine yerleştirir. Süreç olarak insan Elias'm "kapalı insan" (homo clausus) dediği insan imajına yönelttiği eleştirinin sonucudur. Bu türden bir insan tasavvurunun ne anlama geldiğine ilişkin açıklayıcı bilgiyi elinizdeki kitapta zaten bulacaksınız. Şimdilik "kapalı insan"la Elias'm, insanı izole ya da izole edilebilir şekilde ele alan yaygın tasavvura karşı çıktığını söyleyelim. Batı toplumlarına özgü bu yaygın tasavvura göre insanın içinde bir yerlerde bulunan bir öz ve bu özün içinde durağan halde varlığını sürdüren bir "benlik" vardır ve bu "bizi olmayan ben" toplumun geri kalanından ayrı, yalıtık olarak incelenebilir. Elias, bu tarz bir tasavvura şiddetle karşı çıkar.

Bunun yanı sıra Elias, daha önce de belirttiğimiz gibi toplumların zorunlu olarak belli bir istikamet doğrultusunda geliştikleri düşüncesini de reddeder. İnsanlığın kimi yönlerden ilerleme kaydettiği doğrudur. Hatta bu ilerlemeleri somut kanıtlarla ispatlamak bile mümkündür. Buna karşılık insanlığın her anlamda ve her alanda ilerleme kaydettiği tasavvuru bir mitostan başka bir şey değildir. Bir istikamete sahip olmaları sosyal süreçlerin yapısal karakteristikleri arasındadır, fakat bu süreçler tıpkı doğa süreçlerinde olduğu gibi ne bir amaç ne

de bir yöne sahiptir. Şüphesiz insanlar bu tür amaç ve hedefler belirleyebilir, hatta insanlık olarak bu amaç ve yön üzerinde uzlaşmaları durumunda bunları gerçekleştirebilirler.

Gündelik algıda toplumsal süreçleri ve özellikle de ihtilafları bir nedene hatta mümkünse bir şahıs olarak düşünülen bir fail-nedene dayandırmaya yönelik kuvvetli, baskın bir ihtiyaç, istek gözlemlenir. Elias bu ihtiyacın, talebin anlaşılır olduğunu kabul etmekle beraber, insanların oluşturduğu iç içe geçmiş, kaynaşmış ağların bu tarz bir tasavvura imkan vermeyecek kadar kompleks oldukları konusunda kuramcıları uyarır. *Uygarlık Süreci*'nin ikinci cildinde uygarlaşma sürecinin de bu süreci başlatan bir "ilk neden" ya da bir "ilk fail"in olmadığını detaylı olarak dile getirir. Ona göre hiçbir durumda bir şeyin ne zaman ve tam olarak kim tarafından başlatıldığını söyleyemeyiz.

Dipnotlar

1. Karşılaştırma için bkz. *"Grundfragen der Soziologie"* dizisi 3. Cilt; Helmut Klages, *Geschichte der Soziologie*, München, 1969, s. 51 ve devamı. (Yay. Notu)
2. Auguste Comte, *Cours dePhiloshophie Positive*, 1. Cilt, Paris, 5. Baskı. 1907, s. 5.
3. Karşılaştırma için bkz. Klages; agy., s. 51. (Yay. Notu)
4. Karşılaştırma için bkz. Oskar Negt, *Strukturbeziehungen zwischen den Gesellschaftslehren Comtes und Hegels*, Frankfurt am Main, 1964. (Yay. Notu)
5. Bu gelişmenin öncülerine ideoloji eleştirisi ve bilim sosyolojisi tarihinden örnekler verilebilir, mesela Bacon'un İdol Öğretisi (Yay. Notu)
6. Comte, agy., s. 2.
7. Karşılaştırma için bkz. Peter Berger ve Thomas Luckmann, *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie*, Frankfurt am Main, 1969. (Yay. Notu)
8. Bu konu, Mannheimcı bilgi sosyolojisinin merkezi sorunsallarından biridir. Karşılaştırma için bkz. "Wissenssoziologie", yay. Kurt H. Wolff, Neuwied, 1964. (Yay. Notu)
9. Comte, agy., s. 5.

10. Comte, agy.
11. Karşılaştırma için bkz. Bu düşüncenin Max Scheler'deki metafizikleştirilmesi, *Die Wissensformen und die Gesellschaft*, Bern ve München, 2. Baskı. 1960. (Yay. Notu)
12. Claude Lévi-Strauss tarafından "Vahşi düşünceye" de spesifik bir rasyonellik, hatta bir bilimsellik yükleme denemesi, "La pensée sauvage", Paris 1962; Almanca çevirisine göre "Das wilde Denken", Frankfurt 1968. (Yay. Notu)
13. Comte, agy., s. 52.
14. Wolfgang Wieser, *Organismen, Strukturen, Maschinen. Zu einer Lehre vom Organismus*, Frankfurt am Main 1959, s. 64, 68.
15. Yine Marx da bu sorunu açıkça gördü. Ancak onu bilim kuramsal olarak formüle etmedi. 1847 tarihli "*Felsefenin Sefaleti*" adlı çalışmasında Marx şöyle yazar: "Modern toplumda iş bölümünü karakterize eden şey, bu iş bölümünün uzmanlıklar, uzmanlar ve bunlara ilaveten bir de uzmanlık budalalığı yarattığı gerçeğidir." Marx-Engels, Werke, 4. Cilt, Berlin (Dietz) 1964, s. 157. (Yay. Notu)
16. Comte, agy., s. 15-16.
17. Karşılaştırma için bkz. Ernst Topitsch, *Sozielphilososphie zwischen Ideologie und Wissenschaft*, Neuwied ve Berlin, 2. Baskı 1966. (Yay. Notu)
18. Bkz. Wolfgang Rudolph, *Der kulturelle Relativismus*, Berlin 1968. (Yay. Notu)
19. Tocqueville'de bu türden bir bilgiye doğru eğilimler görülür, *Die Demokratie in Amerika*, Frankfurt am Main ve Hamburg 1956. (Yay. Notu).

20. *İşlev kavramının teleolojik(ereksel) kullanıma* öğretici bir örnek olarak E. E. Evans-Pitchard'ın Afrikalı Nuer yerlilerini oluşturan alt gruplar(katmanlar)arası düşmanlıkların işlevini analiz ettiği o ünlü çalışması gösterilebilir. Bu örnekte işlev kavramı, mevcut bir toplumsal sistemin muhafaza edilip devam ettirilmesi amacını içerecek şekilde kullanılır (Evans-Pitchard, E. E., *The Nuer*, Oxford 1940, 3. Bölüm, s. 159): "Bu biçimde ele alındığında düşmanlığın işlevi, aynı anda daha büyük politik birlikler içerisinde eriyip, asimile olmalarına rağmen kabilenin alt grupları (Segmentgruppe) arası yapısal dengeyi koruyup sürdürmektir." Bu örnekte keskin gözlem verileri, henüz aynı keskinlikte olmayan ve pekiyi düşünülmemiş bir model yardımıyla değerlendirilir. Aynı kabile ya da birlik üyeleri olarak bu türden kısmi grupların birbirleri için işlevlerinin, incelemenin yapıldığı periyotta bu aynı üyelerin rakipler olarak birbirleri için işlevlerine kıyasla ağırlık kazanmış olduğunu söylemek çok daha uygun olurdu.
21. Spesifik grupların ilişkilerinde işlev ve güç kaymalarının daha detaylı analizlerini N. Elias'ın başka bir çalışmasında bulabilirsiniz, *Die Höfische Gesellschaft*, Neuwied ve Berlin, 1970, II. ve IV. bölümler.
22. Gözlemlenebilir toplumsal süreçlere ilişkin kullanılan "kötü işleyiş" kavramı, Merton'un sosyolojik araştırma için pek kullanışlı olmayan "dysfuctional" kavramıyla karıştırılmamalıdır. Merton'un kavramı peşin hükümlü bir değer yargısına dayanır; söz konusu kavram, uyum içerisinde işleyen, durağan haldeki toplumların gerçeklikte hiçbir karşılığı

olmayan *bir ideal* tasavvuruna *ilişkin* olarak kullanılır. Bkz. R. K. Merton, *Social Theory and Structure*, Glencoe/I11., 9. Baskı, 1964.

23. Çoğu devlet öncesi toplumlar dahi iki katmandan fazlasına sahiptir. Çağdaş bir raporuna göre(Rev. Asher Wright tarafından kaleme alınmış, Edmund Wilson tarafından alıntılanmış, *Apologies to the Iroquois*, Londra 1960, s. 174), eski İrokua Konfederasyonu gibi görece basit ve esnek bir bütünleşmeye sahip bir kabile federasyonunda bile bireyler tarafından *birliğe* sunulan öneriler (yasa, kural önerisi) için takip edilen prosedür şöyledir: Öneriyi sunan önerisi için öncelikle ailesinin, ardından klanın, sonra danışma kurulunda kendisiyle birlikte aynı tarafta oturan dört akraba klanın ve son olarak milletinin onayını almak zorundaydı. Konseyden çıkan öneriler, ancak tüm üyeler onay verdiği taktide halkın oylamasına sunulurdu. Ortaya atılan tüm önerilerin bütün üyelerden onay almış olması gerekliliği sabit bir kuraldı. Bu nedenle istisnasız tüm tartışmalar, ta ki tüm muhalif görüşler ikna edilene dek sürdürülür, aksi durumda öneri gündemden düşürülürdü.
24. Bkz. Claessens, Dieter, Klönne, Arno ve Tschoepe, Armin, *Sozialkunde der Bundesrepublik Deutschland*, Özel Baskı, Düsseldorf ve Köln 1968, s. 40.
25. Karşılaştırma için bkz. Norbert Elias ve J. Scotson, *The Established and the Outsiders*, Londra 1965.
26. El yazmalarının bu bölümünü okuyan Durham Üniversitesi'nden sevgili dostum ve meslektaşım Richard Brown, bu türden hesaplamaların önceden de

yapılmış olduğuna dikkatimi çekti. Gerçi bu önceden yapılan hesaplamalar çok daha farklı teorik sorunlara ilişkinlerdi. Bkz. E. F. C. Brech, *Organization*, Londra ve New York 1957, s. 77 ve devamı.

27. Günümüzde bu hususta yaşanan yaygın kafa karışıklığını tek tek örnekler üzerinden göstermemiz bu çalışmanın sunduğu kısıtlı alan dolayısıyla mümkün değildir. Fakat en azından Konrad Lorenz gibi teorik ve ampirik alanda yol gösterici önemli bir bilim adamının insanların normlaşmış belli toplumsal davranış biçimleri ile gri kazlar ve kurtların toplumsal davranışları arasındaki yüzeysel paralellikleri gözlemleyerek, insanların yüksek oranda öğrenilmiş davranış biçimleri ile insan dışı canlıların sonradan öğrenilmemiş, otomatik davranış biçimleri arasındaki basit farkı unuttuğuna işaret etmemiz gerekiyor. Oysa Lorenz teori oluşumuna dayanak teşkil eden titiz ve dikkat gerektiren ince işlere tam da kendi alanı, yani hayvan sosyolojisi araştırmalarından alışıktır. Bu nedenle böyle bir bilim adamından dikkatli ve titiz çalışmalar olmaksızın hayvan toplumlarında gözlemlenen saldırganlık ve saldırganlık kontrolü örneklerinden hareketle insanlar arası saldırganlık ve saldırganlık kontrolü hakkında çıkarımlar yapmadan önce insan sosyolojisi alanında yapılan araştırmaları göz önünde bulundurması beklenirdi (bkz. Konrad Lorenz, *Das Sogenannte Böse, Zur Naturgeschichte der Agression*, Wien 1963). Birbirleriyle ilişkilerinde insanların saldırı davranışlarında neyin norm olduğunu ve bu davranışlardaki toplumsal belirleyiciliğin son

derece değişken olduğunu, dahası bu faktörlerin farklı toplumlarda hatta bir toplumun farklı katmanlarında bile son derece farklı olabileceğini kanıtlamak nispeten kolaydır. Bunlar savaşçı sınıflarca kontrol edilen toplumlarda, sanayi toplumlarında olduğundan oldukça farklıdır. Konuyla ilgili bir takım açıklayıcı malzemeyi Elias'ın *"Uygarlık Süreci"* adlı eserinde bulunabilirsiniz (Elias, *"Über den Prozess der Zivilisation"*, Bern ve München, 2. Baskı, 1969). Tüm farklı örneklerine rağmen saldırganlık davranışının temelinde türünü tümüne ortak herhangi bir davranış eğiliminin yatıp yatmadığı ve yatıyorsa bunun ne ölçüde belirleyici olduğu ancak toplumsal gelişmenin farklı seviyelerinde bulunan çok sayıda toplumun kapsamlı incelemeleri üzerinden, o da bir dereceye kadar kesin olarak tespit edilebilir. Sonuçta yukarıda da söylendiği gibi insanların gözlemlenebilir davranışları daima davranış kontrolünden sorumlu subkortikal(duyguların, dürtülerin, içgüdülerin üretildiği ve ilk bellek verilerinin bulunduğu yer) ile kortikal(verilerin analiz ve sentez edildiği, kabuk altında üretilen duygu, dürtü ve içgüdülere isim verildiği, düşünmenin gerçekleştiği yer) beyin bölgeleri arası alabildiğine karmaşık gerilim dengelerinin sonucudur. Lorenz görünüşe göre insanın hayvanlardan farklı olan biyolojik kurulumunu, yani insanın yeni öğrenilmiş davranış biçimlerini içselleştirebildiğini, bunları koruyup devam ettirdiğini hiç hesaba katmaz. İnsan, dürtülerini kontrol etmeyi öğrendiği gibi aynı zamanda bunları içselleştirir de. Dolayısıyla bu dürtüsel davranışlar

doğumdan itibaren zamanla neredeyse kaybolurlar. O kadar ki insanların türsel olarak dürtülerinden büyük oranda kurtulmuş şekilde dünyaya geldikleri düşünülür. Özetle denilebilir ki; doğa tarihinin ilk dönemlerine ait türlerden(balıklar gibi) insanlara doğru düz bir hat şeklinde azalan bir saldırganlıktan söz edilemez. Bu bağlamda belki de bir başka yanılgıya daha işaret edilebilir. Söz konusu yanılgı filozof Arnold Gehlen'in bazı tezlerine temel teşkil eder. Görünüşe göre Gehlen, insanlarda gözlemlenen dürtüsel davranışların yüksek oranda esnek(değişebilir) oluşu ve bu esnekliğin verdiği dürtü kontrolü imkânını, insan türünün doğuştan (kongenital olarak) getirdiği dürtü zayıflığıyla karıştırır. Anlayacağımız, insanların dürtülerinin hayvanlara göre daha zayıf oluşunu, insanların zaten böyle doğduklarını iddia ederek açıklar. Görünen o ki bu esneklik ve kontrol edilebilirlikten hareketle insani dürtülerin baskınlığı üzerine yapılan söz konusu çıkarımı kanıtlamaya eldeki veriler yetmemektedir. İnsanların dürtülerinin aslan, maymun ya da serçelerinkine kıyasla daha zayıf olduğu söylenemez. Zira gerçek hiç de öyle görünmemektedir.

28. Whorf'un metinleri genelde büyük bir hazla okunur, çünkü o acilen araştırılmayı bekleyen sorunları sağlam bir alan bilgisi ve büyük bir cesaretle ele alır. Daha önce Humbolt'un soyunduğu görev, yani farklı dil tiplerinin yapısını sistematik olarak karşılaştırma işi, sosyoloji için oldukça verimli görünür. Ne var ki Whorf, daha sonra Lévi-Strauss'un geliştireceği bir varsayımdan hareket etmiştir.

Bu varsayıma göre dillerin yapısı, evrenin yalıtık, kendi başına duran bir katmanıdır. Bir dil araştırmacısının, bizim biraz şeyleştirerek dil dediğimiz şeyin aslında insanların birbirleriyle iletişim kurmasını sağlayan belli bir işaret sisteminden başka bir şey olmadığı gerçeğini gözden yetirmesi şüphesiz anlaşılır bir durumdur. Bununla birlikte dillerin yapısı ile bu dillerin konuşulduğu toplumların yapısını birbirleriyle ilişkilendirmek yerine daha çok dillerin yapısını toplumsal yapıların modeli, hatta matriksi olarak ortaya koyan Lévi-Strauss'un tam olarak ne düşündüğünü kavramak pek kolay değildir (bkz. Lévi-Strauss, *Strukturale Anthropologie*, Frankfurt am Main 1967). Whorf da, bir toplumun dilinin aslında zaman içerisinde gelişip değiştiğini gözden yitirme tehlikesinden tam olarak sıyrılamadı. Bu varsayım, insanın sadece her bir kavramın değil, aynı zamanda ilgili toplumda bu kavramların herkesçe paylaşılan biçimlerini ortaya çıkaran kavram oluşturma tarzının radikal bir eleştirisinin beraberinde getireceği iletişim imkânının kaybedilmesi tehdidini istemsizce nötralize etmiş olur. Bu tür bir eleştiri, bu türden bir toplumda yaşayan insanların güven duygusunu tehdit eder. Kişi alışıldık düşünme biçimlerini, deneyimleri düşüncede işlemenin kaçınılmaz aracını (dili) ve insanın yönünü tayin edebilmesinin normal araçlarını görece ve sadece kişinin ait olduğu toplumda geçerli olarak değerlendirecek olursa, bu durumda bu kişi ötekilerini ve de kendini rölativist çaresizliğin avucuna düşme tehlikesiyle karşı karşıya bırakır.

Bununla birlikte mevcut dil ve düşünme araçlarının bu radikal eleştirisinin düşünme biçimlerini bu yolla yeteri kadar esnetme ve bu araçların hani bunların yardımıyla üstesinden gelinmeye çalışılan görevler açısından uygunsuzluklarının farkına varma çabasına hizmet etmesi durumunda söz konusu tehlike ortadan kalkar. Kısacası Yapısalcı dil araştırmacıları, bazen dillerin yapısından öyle söz ederler ki, sanki belli bir toplumun dilinin mevcut yapısı deyim yerindeyse bir doğa zorunluluğu ve sonsuza dek aynı kalan bir varlık izlenimi uyandırır. Gelgelelim bu, belli bir toplumsal durumun, anlayacağımız, bu örnek açısından bir toplumun dilinin bütünüyle değişmez olduğunu varsayan o tasavvurun sadece başka bir versiyonudur. (B. L. Whorf, *Sprache, Denken, Wirklichekeit. Beitraege zur Metalinguistik und Sprachephilosophie,* Reinbek/Hamburg 1963, rowohlts deutsche enzyklopedie 174.)

29. Söz konusu sarkaç hareketine ilişkin kısa bir sosyolojik inceleme için bkz. Norbert Elias'ın *Uygarlık Süreci* adlı çalışmasının giriş bölümü, *Über den Prozess der Zivilisation,* Bern ve München, 2. baskı 1969.
30. Emile Durkheim, *De la division du travail social,* Paris, 7. baskı, 1960, s. 342.
31. Bu sorun, Helmuth Plessners'in felsefi antropolojisinin merkezi problemini içerir, *Die Stufen des Organischen und der Mensch,* Berlin 1928, 2. Baskı 1965. (Yay. Notu)
32. Karşılaştırma için bkz. Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation,* Bern ve München, 2. baskı

1969; ve Elias, *Die Höfische Gesellschaft*, Neuwied ve Berlin 1969.

33. Emile Durkheim, *Les régles de la méthode sociologique*, Paris, 11. baskı 1950, s. 28.
34. Karşılaştırma için bkz. Leopold V. Wiese, Die Philosophie der persönlichen Fürwörter, Tübingen 1965. (Yay. Notu)
35. Söz konusu problem Norbert Elias ve E. Dunning tarafından daha detaylı olarak ele alınmıştır, Bkz. *Dynamik der Sportgruppen* içinde *Kleingruppenforschung und Gruppe im Sport*, Özel Sayı 10/1966 Köln Sosyoloji ve Sosyalpsikoloji Dergisi, s. 118 ve devamı.
36. T. Parsons, *Psychology and Sociology*, içinde: J. Gillen (yayımcı), *For a Science of Social Man*, New York 1954, s. 84. Parsons bu çalışmasında bir tespitte bulunur. Buna göre kişilik yapısı, Parsons'un sosyal 'nesne sistemi' (objekt-system) olarak adlandırdığı yapının bir tür ayna görüntüsüdür. Parsons bu tespitinin ardından hemen uyarıcı bir ekleme yapar. Düşünüre göre bu iddianın yorumlanmasında çok dikkatli olunmalıdır. Zira bu iddiayla bir sistem olarak kişiliğin, mevcut toplumsal sistemin birebir yansıması olduğu kast edilmemektedir. Eğer böyle olsaydı bu, kişilik sisteminin toplumdan bağımsız olduğu ön kabulümüzü olumsuzlardı. Anlayacağımız, bu durumda özne bütünüyle toplumsal sistemce belirlenir ve ona hiçbir hareket alanı, yani sisteme müdahale imkanı kalmazdı. Bununla birlikte Parsons toplumun bir ayna görüntüsü olarak kişiliğin, bireyin bağımsızlığı ön kabulüyle nasıl

uyum içine sokulabileceğini açıklamaz. Parsons'un akıl yürütmesinde her iki iddia da tam olarak bağdaştırılamaz şekilde yan yana durur.

37. Söz konusu problem biraz daha detaylı olarak Elias'ın bir başka çalışmasında ele alınır. Norbert Elias, *Sociology and Psychiatry* içinde *Psychiatry in a Changing Society*, yayımcılar: Foulkes ve Prince, Londra 1969, s. 117 ve devamı.
38. Konuyla ilgili olarak bkz. Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*, Bern ve München, 2. baskı 1969.
39. M. Allen Sievers, *Revolution, Evolution and the Economic Order*, Englewood Cliffs (N.J.) 1962, s. 1.
40. Karşılaştırma için bkz. H.P.Dreitzel'ın okur için yazdığı giriş metni, *"Sozialer Wandel; Zivilisation und Fortschritt als Kategorien der soziologischen Theorie"*, Neuwied ve Berlin 1967, ve W. Zapf'ın "Sosyal Dönüşümün Kuramları"na yazdığı giriş metni, Köln ve Berlin 1969. (Yay. Notu)
41. Karşılaştırma için bkz. S. Krynska, *Entwicklung und Fortschritt nach Condorcet und Comte*, Bern 1908, s. 27.
42. Düzeltiye ve geliştirilmeye açık bir devlet oluşum modeli için bkz. N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*, Bern ve München, 2. baskı 1969.
43. Marx'ın sosyal sınıfların yükseliş ve alçalışlarını toplumsal gelişme kuramının merkezi sorunu olarak görmüş olması ve bu tespitini ampirik olarak temellendirmeyi denemesi onun sosyolojinin gelişimine yaptığı en önemli katkılardan biridir. Ancak tıpkı daha eski teori taslakları gibi Marx'ın

modeli de hala bütünüyle kendi ideallerinin metafiziği içinde boğulmaktaydı. Bu büyük düşünür yükselen her sınıfın "iyi", alçalan her sınıfın ise "kötü" olduğu şeklindeki o tasavvurdan kendini kurtaramıyordu. Marx bir yandan yükselen sanayici orta sınıflar ile aynı şekilde yükselmekte olan alt sınıflar, yani sanayi işçileri sınıfı arasındaki mücadeleyi büyük bir keskin görüşlülükle ortaya koymuş, fakat diğer yandan sanki Fransız devrimiyle birlikte geleneksel soylu-askeri-zirai efendi tabakası gerçekten de bütünüyle ortadan kalkmış gibi, yükselen orta sınıflar ile efendiler tabakası arasındaki mücadeleleri göz ardı etmiştir. Bizzat bu sanayi burjuvazisi ve sanayi işçileri içerisinde dahi sürekli yükselen ve alçalan kesimler olduğunu ve bunun bugün de böyle olduğunu kendi mücadele pozisyonu nedeniyle yine açıkça göremedi. Kaldı ki kendi döneminde bunu açık seçik görebilmesi de zaten pek mümkün değildi. Oysa insanlık bugün, kapsamlı ve farklılaşmış bir yükselen ve alçalan sosyal tabakalar modelini oluşturabilecek durumdadır. Dahası tıpkı öteki bilimlerde olduğu gibi yine sosyolojide de her sonraki kuram bir önceki kuramların aynı anda hem devamı hem de bunlardan eleştirel bir uzaklaşma olarak gelişir.

Kaynakça

Aşağıda verilen kaynaklar Alman dilinde yazılmış en önemli sosyoloji yayımlarıyla sınırlıdır.

1. Cep Kitapları ve Sözlükler
   - *Evangelisches Soziallexikon*, Stuttgart, 4. baskı 1963.
   - *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, Stuttgart – Tübingen – Göttingen 1956-1965
   - *Evangelisches Soziallexikon*, Innsbruck – Viyana – München 1964.
   - W. Brensdorf (yay.), *Internationales Soziologenlexikon*, Stuttgart 1959.
   - W. Brensdorf (yay.), *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart, 2. Baskı 1969.
   - W. Eichhorn (yay.), *Wörterbuch der Marxistisch-Leninistischen Soziologie*, Berlin (DDR) 1969 ve Köln.
   - R. König (yay.), *Soziologie (Fischer-Lexikon* Frankfurt am Maim, Yeni Baskı 1967.
   - N. MacKenzie (yay.), *Führer Durch die Sozialwissenschaften*, Münih 1969.
   - A. Vierkandt (yay.), *Handwörterbuch der Soziologie*, Stuttgart, Yeni Baskı 1961.
   - W. Ziegenfuss, *Handbuch der Soziologie*, Stuttgart, 1956.

2. Sosyolojiye Giriş ve Ders Kitapları ve İnceleme Metinleri

- H. P. Bahrdt, *Wege zur Soziologie*, München 1966.
- F. R. Behrendt, *Zwischen Anarchie und neuen Ordnungen. Soziologische Versuche über Probleme unserer Welt im Wandel*, Freiburg 1967.
- P. Berger, *Einladung zur Soziologie,* Olten-Freiburg 1969.
- J. P. Bouman, *Einführung zur Soziologie*, Stuttgart, 2. baskı 1960.
- J. P. Bouman, *Grundlagen der Soziologie*, Stuttgart 1968.
- Dieter Claessens, A. Klönne ve A. Tschoepe, *Sozialkunde der Bundesrepublik Deutschland*, Düsseldorf, 3. baskı 1970.
- A. Cuvillier, *Kurzer Abriss der soziologischen Denkweise*, Stuttgart 1960.
- R. Dahrendorf, *Homo Sociologicus*, Köln – Opladen, 7. baskı 1968.
- G. Eisermann, *Die Lehre von der Gesellschaft*, Stuttgart, 2. baskı 1969.
- G. Eisermann, *Die Gegenwaertige Situation der Soziologie*, Stuttgart 1967.
- G. Eisermann, *Soziologisches Lesebuch*, Stuttgart 1969.
- E. K. Francis, *Wissenschaftliche Grundlagen Soziologischen Denkens*, Bern-München, 2. baskı 1965
- A. Gehlen ve H. Schelsky (yay.), *Soziologie. Ein Lehr- und Handbuch*, Düseldorf, 7. baskı 1968
- J. Habermas, *Zur Logik der Sozialwissenschaften*, Tübingen 1967.

- E. Hahn, *Historischer Materialismus und marxistische Soziologie*, Berlin (DDR) 1968.
- P. Heintz, İnführung *in die soziologische Theorie*, Stuttgart, 2. baskı 1968.
- H. Hoefnagels, *Soziologie des Sozialen*, Essen 1966.
- Geroge C. Homans, *Was ist Sozialwissenschaft?* Köln-Opladen 1969.
- H. Kallabis (yay.), *Einführung in die soziologische Forschung*, Berlin (DDR) 1966.
- G. Kiss, *Gibt es eine marxistische Soziologie?* Köln -Opladen 1966.
- H. Klages, *Soziologie Zwischen Wirklichkeit und Möglichkeit*, Köln-Opladen 1968.
- Johan Niezing, *Aufgaben und Funktionen der Soziologie*, Köln-Opladen 1967.
- W. Rüegg, *Soziologie* (Radyo Dersleri 6), Frankfurt am Main 1969.
- Schelsky, *Ortsbestimmung der Deutschen Soziologie*, Düseldorf, 3. baskı, 1967.
- P. K. Schneider, *Grundlegung der Deutschen Soziologie*, Stuttgart 1968.
- E. Topitsch (yay.), *Logik der Sozialwissenschaften*, Köln 1965.

3. Sosyoloji Tarihi
   - R. Aron, *Deutsche Soziologie der Gegenwart*, Stuttgart 1953.
   - F. Jonas, *Geschichte der Soziologie*, 4 cilt, Reinbek 1968/69.
   - H. Klages, *Geschichte der Soziologie*, München 1969.
   - H. Schoeck, *Die Soziologie und die Gesellschaften*, Fraiburg, 2.baskı 1964.

4. Mesleki Deneyimler
   - E. Bodzenta (yay.), *Soziologie und Soziologiestudium*, Viyana, 1966.
   - H. Reimann ve K. Kiefer, *Soziologie als Beruf*, Tübingen, 2. baskı 1969.

20. yüzyılın en büyük sosyologlarından ve düşünürlerinden Norbert Elias, henüz lise öğrencisi iken katıldığı I. Dünya Savaşı günlerini şu sözlerle anlatır: "Derken savaş her şeyi değiştirdi. Cepheden döndüğümde karşılaştığım dünya artık benim dünyam değildi. [...] Ben de değişmiştim. Gelgelelim beni en çok etkileyen şey, şiddete veya ölümlere tanık olmam değil; aksine, tek tek insanların toplum örgüsü karşısındaki görece güçsüzlüklerine, çaresizliklerine tanık olmamdı."

Savaş Norbert Elias'ı dehşete düşürmekle kalmamış; onu birey, toplum, devlet ve bunlar arasındaki ilişkileri, bu ilişkileri yöneten dinamikleri incelemeye yönlendirmiştir.

Sosyolojiyi esas itibariyle "süreç" kavramı üzerinde temellendiren Elias, tüm toplumsal ve bireysel dönüşümleri birer *süreç* olarak tanımlar ve böylece "süreç sosyolojisi"nin temellerini atar.

Toplumsal ve bireysel değişimleri, dönüşümleri bu *süreç* ve -yine kendi kurduğu- *figürasyon* metodu ile çözümleyen Norbert Elias'ın tüm argümanlarını ve düşüncelerini barındıran *Sosyoloji Nedir?,* sosyoloji disiplininin Türkçede bugüne dek eksik kalmış temel kitaplarından biri...

Almanca aslından çeviren Oktay Değirmenci

/olvidokitap

OLVİDO 9 786056 587863